

ערבי על הערבים ושרשי כשלונם

מזל

ש. הלקין כשלונה של הציונות באמריקה
בנימין הלפרן הרהורים על הצהרת בלפור
אב. נ. פולק מוצאם של ערביי ארץ-ישראל
מ. ו. גלני תגלית ספרותית: בולגאקוב

הסוביטים והעולם

מרדכי אלטשולר, אפרים ברוידא, פ. א. מוזלי, בנימין פנקוס

הרמב"ן - ח. ה. בן-ששון * אהבת ציון כתיאטרון-בובות -
ישורון קשת * "אלהי ברזל לא תעשה לך" - רות קרטון
בלום * שיר - עזרא זוסמן * סיפור - אברהם פריימן

חוברת 3 [213] תשרי-חשון תשכ"ח נובמבר 1967

הוצאת הקיבוץ המאוחד

הופיעו

אנדר אלדן / לא על האבן לבדה

שירים.

ספרו השלישי של המשורר, אחרי "חושך זורם ופרי", ו"לא בשמחות קלות".

הנרי פרנקפורט / לידתה של הציביליזציה -
ציה במזרח הקרוב

תרגם אברהם יבין

בספר פופולארי זה סוקר הארכיאולוג הנודע את תקופת-המעבר, שבה מתגבשות התכונות המאפיינות כל עם במרוצת ההיסטוריה שלו. הוא מתרכז בחקר הציביליזציות של מסופוטמיה ומצרים, ובמגע ביניהן, ששתיהן הן, מבחינות רבות, אבות תרבותו של העולם המערבי. 142 עמ' + 50 תמונות.

ראובן בן-יוסף / דרך ארץ

שירים.

ספרו השני של המשורר. המדורים: הקבלות; מחול; יממה של אהבה.

הוצאת ספרים "מסדה" בע"מ

המרכז: דרך ז'בוטינסקי 21 רמת-גן,
טלפון: 3-251202, סניף ראשי: רחוב
הרצל 2, תל-אביב, טלפון: 56628

תולדות הציור המודרני -

הרבט ריד

ספר ענייני המביא את הקורא להבנה ממשית של המודרניזם באמנות - תיאור השקפות העולם והתיאוריות של גדולי הציירים העיקריים קריים והאסכולות המהפכניות. בספר הסבר משמעותי של הדרכים הצורניות שבהן הובעו תיאוריות אלו. בספר 400 תצלומי יצירותיהם של גדולי הציירים וכ-400 ציורים, רובם בצבעים. הצילומים מהווים סקירה בתמונות היוצרת תודעה חויתית של ההתפתחות הדינאמיקה והאקטואליות המאפיינים את הציור המודרני.

הסיפורת העברית מחפשת

גיבור -

ישעיה רבינוביץ

מחקר יסודי ומעמיק בו מתחקה פרופ' ישעיה רבינוביץ על התהליכים האמנותיים בהתפתחות הסיפורת העברית למן ההשכלה ועד ימינו. על רקע המציאות הלאומית היהודית והורמים הספרותיים באירופה, מתוך עיון בערכים הצורניים והלשוניים של יצירות רבות, מגלה המחבר את קו העליה של הסיפורת העברית. זהו ספר יסוד לכל שוחר ספרות.

מולד

סדרה חדשה • בעריכת אפרים ברוידא

תשרי-חשון תשכ"ח אוקטובר-נובמבר 1967 • כרך א' (כ"ד) חוברת 3 (213)

263	אפרים ברוידא	שתי אוטופיות
266	בנימין הלפרן	הרהורים על הצהרת בלפור
271	ססיל חוראני	רגע של אמת
284	ש. הלקין	על כשלונה של הציונות באמריקה
297	אב. נ. פולק	מוצאם של ערביי הארץ
304	פיליפ א. מוזלי	ברית המועצות והעולם השלישי
312	בנימין פינקוס	הבעיה הלאומית בכרית המועצות: הלכה ומעשה
324	מרדכי אלטשולר	המפלגה הקומוניסטית הסובייטית והקיום היהודי הלאומי
333	מ. ו. גלני	תגלית ספרותית: מיכאל בולגאקוב
341	א. פריימן	שתי רשויות
359	עזרא זוסמן	ירושלים בצהריה
360	חיים הלל בן-ששון	רבי משה בן נחמן: איש בסבכי תקופתו ציונים ותמרורים
367	ישורון קשת	אהבת ציון כתיאטרון בובות
373	אברהם מאפו בהקדמת ב. דינור	שלושה מכתבים
376	רות קרטון-בלום	מוטיבים ציוריים ב"אלהי ברזל לא תעשה לך" סקירות
385	א. י. ברור	עברם ודמותן של יהודי תימן ועדן
388	חיים י. כהן	מיזוג גלויות — מתי? —
391		ספרים שנתקבלו

יוצא אחת לחדשיים על-ידי מפעלי מולד בע"מ (רחוב הלל 14, ירושלים). דמי החתימה לשנה 12 ל"י, בחוץ-לארץ 6 דולרים. שכר המודעות 400 ל"י העמוד. כתבי-יד יש לשלוח אל מערכת מולד, ת"ד 1165, ירושלים, בלוית מעטפה כתובה ומבוילת, אחרת לא יוחזרו. בכל עניני החתימה והמודעות יש לפנות אל מנהלת מולד, רחוב פינסקר 2, תל-אביב, ת"ד 4449, טל' 58478. © כל הזכויות שמורות ל"מולד".

"מולד" הוא כתב־עת עצמאי המופנה להישגי היצירה בספרות ובאמנות, למיצוי המחקר במדעי הרוח והטבע למען הרבים, למחשבה בקרתית, מתוך חופש הביטוי ואחריותו, על שאלות העולם והדור בכל התחומים של חיי החברה והתרבות ועל מקומם של עם ישראל ומדינת ישראל בעולם זה ובדור זה. הדעות המובעות בדפים אלו הן של המשתתפים ולא דוקא דעותיו של "מולד". אין המערכת והחברה המוציאה לאור מקבלות אחריות אלא על הבאתן לדיון.

MOLAD Edited by EPHRAIM BROIDO

New Series Vol. I. (XXIV) No. 3 (213) October–November 1967

Published bi-monthly by Miph'alei Molad Ltd. (14 Hillel St., Jerusalem). Contributions should be sent to the Editor, P.O.B. 1165, Jerusalem. Orders and other business matters should be addressed to the Business Manager at 2 Pinsker St., Tel Aviv, or P.O.B. 4449, Tel Aviv. Annual subscription abroad (incl. postage) \$ 6.

שתי אוטופיות

גברות של שיסוי ביהודים, ביהדות ובמדינת ישראל, שיסוי שטבועים בו רוב סימניה ותכניה של האנטי-שמיות הקלאסית בכל הדורות (להוציא הטרימינולוגיה הגזעית ועניין הריגת הגוצרי).

לכאורה היו צדדים של קירבה בין המהפכה הבול-שביסטית ובין המהפכה הציונית. שתיהן גודלו בחיקה של מורשת-רוח דטרמיניסטית — מכאן, של גאולת האנושות על-ידי הפרולטריון על-פי חוקי הברזל של מארכס וזנגלס, לכשתגיע השעה וההתפתחות התכר-תית-כלכלית תבשיל את התנאים עד לאין-מנוס; מכאן, של גאולת ישראל בגזירת-רצונו של האל ביד משיחו במועד אשר יבחר. ושתיהן היו פרי מאמציהם של מורדים בדטרמיניזם שדחקו את קץ הגאולה. את שתי-הן חוללו תנועות של מיעוט, כדרך דוחקי קץ מאז מעולם. למען הפרולטריון, אם כי לא מכוח סמכותו, תפס הבולשביזם את השלטון בטרם גמלו לכל הדעות (וגם לדעתו) התנאים למהפכה סוציאליסטית; וגם ולוציה של הציונות עשו מה שעשו להכין מקלט ובית ומדינה למען העם היהודי בטרם נתגלה רצונו המפורש של האל בענין הגאולה. גם כאן וגם כאן נעצה חרב בבית-המדרש, נפרצו מסגרות האסכאטולוגיה המארי-כסיסטית והאסכאטולוגיה הדתית היהודית, ככל ש-ביקשו גם המרידה הבולשביסטית גם המרידה הציונית להאחו בשרשי ההלכה שמרדו בה ולהוכיח זיקתן העמוקה אליה. לא חנם אמרו על לנין מארכסיסטים אורתודוקסיים כי הוא תלמידם של בלאנקי ובאקונין וטקאצ'ב יותר ממה שהוא תלמידו של מארכס, וכן זכו הציונים להיקרא "כופרים" ו"פושעי ישראל" בפי שלומי אמוני הדת.

אף זו. הגרעין האנושי שהפך את הציונות מאוטופיה לממשות, ממשות זו שעליה יכלו להיווסד אחר-כך מיבנים של ממלכתיות יהודית, קיבל אף הוא לפחות חלק מיניקתו הרוחנית בציונורה של התנועה המהפכה-נית הרוסית הגדולה, בעלת מסורת של מאה שנה לפחות לפני אוקטובר. ואולם במקום שאתה מוצא את חיבורן של שתי התנועות כבר אתה מוצא את הפרדן. במרכז עולמה של רוסיה המהפכנית עמד האדם בגדור-לת ערכו; בראש מאבקה עמדה החתירה לגאולת האדם והעם מהשפלתם הרוחנית וההמרית. לדרך זו נתנו אמונתם רוב העם ורוב מפלגות הפועלים ברוס-יה. כחלום תעתועים ובלהות היה נראה להם הדבר אילו היה בא מי לחזות להם כי בעקבות המהפכה יבוא שעבודו הטוטאלי של האדם לשלטון כפי שנת-גשם ברוסיה של לנין וסטאלין. (מה גדולה האירוניה

שרירות-לבה של ההיסטוריה זימנה בשבוע אחד את הולדתן — ויובלן — של שתי מהפכות, דומות בי-סוד האוטופיה שהיה טבוע בהן, שונות כל-כך באופ-יין ודרכן, שרותקו זו לזו לשבט ולחסד, לחסד ולשבט. לידתה של המהפכה בגורל עמי רוסיה היתה גם שעת לידתה של המהפכה במעמדו ההיסטורי של ישראל, ומלחמת העולם הראשונה היתה המיילדת לשתיהן. יה-דות רוסיה זכתה לראות במיגור השלטון הצארי האנ-טישמי ב-15 במארכס 1917 ולשמוע ב-2 בנובמבר של אותה שנה את דבר ההצהרה שנתקפלה בה בשורת מדינה לישראל בקרוב. אך משיצאה המהפכה הבול-שביסטית לאויר העולם, כשם שקידשה מלחמה על ה-אנטישמיות כן קידשה מלחמה על תחייתם הלאומית של היהודים. ניתוקה של יהדות ברית המועצות ממפ-על השיקום הלאומי בארץ-ישראל ושאיבת מיטב כו-חה ונעוריה לשירות המשטר המהפכני המתהווה הט-ביעו חותמם העמוק והמתמיד על גורל העם כולו ועל עתיד הבית הלאומי ביחוד. כל ימי הבית הלאומי, הוצ-רך לעמוד על גפשו מפני קואליציה, בין בידועים ובין בפועל, של לאומנים וקלריקלים ערביים עם אימפרי-אליסטים בריטיים, כשמוסקבה ושליחיה עומדים, למע-שה, לימין המתנכלים. וכך עד שבא חווה סטאלין-היטלר ועד מלחמת העולם וחורבן יהדות אירופה שהיו בני בניו של אותו חווה. רק במלאת שלו-שים שנה למהפכה הסובייטית ולהצהרת בלפור (וחמ-שים לציונות הפוליטית ולראשית מלחמתם של לנין וחבריו בציונות), סטתה רוסיה הסטאלינית מדרכה האנטי-ציונית כדי לתמוך ביסוד מדינה יהודית בתוך גבולה של ארץ-ישראל. העולם עוד היה גרעש מגודל זועות ההיטלריוזם ומה שעולל ליהודים, והבריטים החליטו להסתלק מן המנדט ומן הארץ בעיצום חזוורם אחר הערבים ואולי גם מתוך רתיעה כלשהי מהמשך המאבק המזוין עם שארית ישראל. אך סטייתה של ברית המועצות — יהיו טעמיה או מה שיהיו — היתה קצרת ימים. במלאת חמשים שנה למהפכה הבולש-ביסטית שוב נמצאת ברית המועצות בצד הנכון, כבי-מי לנין: הפעם לא עוד כמסית במחתרת אלא כאפוט-רופוס גלוי ובוטה למתנכלים וכספק כלי-המוות לקו-אליציה של מדינות ערביות, "סוציאליסטיות" ו"ריאק-ציוניות", המבקשות את נפשה של מדינת ישראל. רק דבר אחד נשתנה מימי לנין. עשרים שנה ויותר לאחר מיגור הנאציזם והצלת עמי ברית המועצות משעבוד לגרמניה, נמצאת ברית המועצות יורשת מקומה של גרמניה כמשבירה לעמיה ולעמים אחרים כמיות מת-

חיים מדיניים ללא ויכוח הפשי ויצירה ספרותית ללא חירות יצירה ליצורה. ודאי, הקולר על המיליונים הרבים שהומתו בגזירת השלטון או מתו בארץ-גזרה, ובתוככם ממיטב העם הרוסי ועמים אחרים, ובתוככם העילית של האינטליגנציה והמפלגות הסוציאליסטיות, לרבות המפלגה הקומוניסטית, קולר זה תלוי בצוארו של סטאלין. אך כלום מתקפחת זכותו של לנין משום שלא האריך ימים? הן בסמיכת ידו הוקם משטר הטרור של הצ'קא. הלא הוא אשר הכריז רשמית, עשרה ימים אחרי המהפכה, כי "ברוסיה נכבש השלטון בידי הסובייטים, ומעבר הממשלה מידי מפלגה סובייטית אחת לידי מפלגה אחרת מובטח בלי מהפכה, בהחלטה פשוטה של הסובייטים", הוא עצמו דחה ביד רמה את שיתוף של המפלגות הסוציאליסטיות האחרות בשלטון הסובייטי ובכך קבע את גורל המהפכה. משלטון-יחיד של המפלגה נמשך קו ישר והגיבוי אל איסור הויכוח והאופוזיציה בתוך המפלגה ואל שלטון-יחיד על המפלגה. עוד בימי לנין הוטבע הצנטראליום ביסוד השלטון, והסובייט שהיה אמור להיות כלי של דמוקרטיה "ישירה" נתרוקן מתכנו ואיבד כל השפעתו. בימי מרד קרונשטאדט הוכחה דמוקרטיה זו ולא הוסיפה קום. סטאלין ירש מלנין את דפוסי השלטון כשהם יצוקים, ועל כולם את כהונת המזכיר הכללי של המפלגה, שנקבעה והוצבה מעיקרה בידי לנין, מוכנה לשימוש של סטאלין ולהוותה של המדינה. (דעתו של לנין על סטאלין אינה לא מעלה ולא מורידה לעניין זה).

ככל שגדולה היתה השפעת הבולשביזם על רבים וכן טובים מחוץ לגבולות ברית המועצות — והיא נתקיימה ימים רבים הן מכוח האמונה כי ברוסיה מתגשם הסוציאליזם, והן בזכות אי-האפשרות לבדוק הנחה זו משום סגירותו ההרמטית כמעט של המשטר — הרי היו, כידוע, גבולות וסייגים שלא הצליח לעברם. לא זו בלבד שהמהפכות שייחל להן הבולשביזם במרכז אירופה ובמערב לא אחר מהפכת אוקטובר לא באו, אלא שגם אחרי-כך הוא לא כבש את השלטון בשום מקום שהיו בו בחירות חפשיות, לא במערב אירופה ולא במזרח. התפשטותו במזרח אירופה אחרי מלחמת העולם השנייה לא באה אלא בלחצה הגשמי והצבאי של ברית המועצות. (דומה רק הקומוניזם היוגוסלאוי, כיון שעמד בראש תנועת התנגדות עממית לנאצים, ניצח מכוחו הצבאי שלו ומכוח מנהיגותו המקומית).

יהודים רבים נמשכו אל הבולשביזם, ואף ציונים לא מעטים הוקסמו מדחיית הקץ הבולשביסטית בתנור פתה על פני ארץ כבירת מידות. הם סלדו בדרך הטבע מיחסו של הבולשביזם לתנועה הלאומית היהודית,

כי בארץ שבה הגיעה המדינה "לפרוח" בהיקף שלא נודע כמוהו לא פסקו חכמים ועסקנים מדיניים ומדעיים לשקול ולטרוח כל השנים בסוגיה של "קמילת" המדינה בהלכה המארכסיסטית, שמרכזיותו של האדם היא ביסודה). אך הבולשביזם לא האמין באדם, וכפה עליו. בידועים חולל את המהפכה למען ההמונים, וגם — "כנגדם". סופו מעיד על תחלתו ותחלתו נוקמת בסופו. לעומת זאת, קבוצות הפועלים בארץ-ישראל, בודדים בתוך עמם ומעטים עד כדי גיחוך לפי ממדי רוסיה, אשר בנו בניינם על האדם ועל חירותו, נרתעים מכל כפיה, הללו גם הקימו זרע סוציאליסטי בן-קיימא גם היו בווקפי המסגרת למדינה, אשר בתנאים פורצי כל תקדים, כשהיא מכותרת מכל עבריה אויבים-בנפש ועמוסה בעיות שהן דומה ללא פתרון, קיימה את המשטר הדמוקראטי במלואו ואף זכתה לראות מלאכתה משמשת אב-בנין לאומית מתפתחות וראש-ענין לרבים באומות מפותחות ושבעות-תרבות.

משני היסודות שבסוציאליזם, האדם והשלטון, בחר הבולשביזם בשלטון. הוא בחר בו בידועים, תפס אותו בזרוע והחזיק בו בזרוע. הוא בחר בטרור במחשבה תחלה, מתוך חיקוי לדוגמה הראשונה, הספונטאנית, של המהפכה הצרפתית, והקים משטר אימים ומשטרה שכמוהו לטוטאליות — ולבזבוז חיי אדם — לא ראתה ההיסטוריה. ולנין הוא שהיה אביו ומייסדו של משטר זה, גם להלכה וגם למעשה. רבים מנסים כיום, בעקבות כרושצ'וב בשעתו, להפריד ככל האפשר בין הרב ובין תלמידו, ולתלות בסטאלין את כל "עיוותיו" של המשטר הבולשביסטי. אין עוול גדול מזה — גם לרב גם לתלמיד. לעניין זה ודאי צודקים יותר אלו מן ה"שליטים הנוכחיים הטורחים להחזיר את סטאלין למקומו המגיע לו בדרגון התהילה הסובייטי. גדולתו של לנין כאסטרטג מהפכני אין חולקים עליה גם במתנה האנטי-קומוניסטי, ומעלתו האינטלקטואלית אינה טעו-נה הוכחה דוקא מכוח יתרונו על סטאלין (היא, כמובן, רק משתבשת על ידי אלה המנסים להציגו כאחד ממאורי הפילוסופיה והמדע). ואולם אם עליפי אפיו היה לנין רחוק מכל שחיתות והבילות אישית — הרי עם זה היה רחוק מכל נקיפת לב בבחירת האמצעים, יהיו מה שיהיו, לקידום מטרתו שצדקתה מוחלטת הייתה בעיניו. רווח לוכסמבורג עמדה מיד לאחר המהפכה על טיבם של דפוסי המימשל והחיים הנקבעים ברוסיה והזוהרה עדימה מסכנים הם את כל הישג המהפכה. (כמובן חברי-מתנגדיו של לנין במפלגה הסוציאלי-דמוקראטית חזו זאת עוד בשנת 1903). כיום אנו מורגלים בדיוקנו של משטר שיש בו בחירות ללא אפשרות של בחירה, חוקה ללא ערובות-חוק לאדם היחיד,

וצלוע, אנטישמיות מודרכת בצורה ובהיקף שהיו מד-
הימים בודאי את אבות המדינה הסוביטית. רצה הגורל
והאנטישמיות הסוביטית שהלכה וגברה לאט אך בלי
הפסק בהקבלה מסויימת לתהליך עליה והתבצרותו
של השלטון ההיטלריסטי בגרמניה, נמצאה מסייעת
ומועילה, זמן רב אחר התמוטטות ההיטלריזם, במאמצי
רוסיה לקנות את לבן של המדינות הערביות. אמנם
התבלין האנטישמי היה זר ללנין אך הנסיון לקנות
את לב הלאומנים הערבים על חשבון היהודים בארץ-
ישראל החל עוד בימיו. ואולם בימים ההם עדיין עמדו
נסיונות אלה, על התעמולה ועל ההסתה בלבד. ואולם
אחרי מלחמת העולם השנייה, משנסוגו בריטניה וצרפת
מכל שליטה אימפריאלית ישירה, וברית המועצות
נעשתה מעצמה צבאית אדירה, נפתחו לפני אפקים חד-
דשים. אם לא עלה בידה להרחיב את גבולות הקומוני-
זם באירופה מכוח הרוח והמופת המלהיב, הרי הצליחה
לספח שטחים נרחבים של מדינות אחרות וגם מדינות
שלמות מכוח הנצחון הצבאי. וכך בעיצומו של דבר
הריהו האימפריה היחידה בעולם של ימינו השולטת
שליטה צנטראליסטית על עמים אחרים — מלבד הש-
פעתה המכרעת על המדינות הגובלות בה מכוח לחצה
הגשמי והצבאי. והנה פתח לפני הסיוע הצבאי והכל-
כלי פתח רחב גם לארצות מתפתחות שמעבר ליס.
על-ידי סיוע זה, מתוך שיקולים אימפריאליסטיים מוב-
הקים ועל חשבון צרכיו החיוניים של העם הסוביטי,
היא משתלטת על ארצות ערב, והפתיון הוא איום על
בטחונה ועתידה של מדינת ישראל.

וכך, חמישים שנה לאחר המהפכה שבישרה שלום,
דמוקראטיה וסוציאליזם, אתה מוצא מעצמה צבאית
ותעשיינית אדירה שאין בה זכר לדמוקראטיה, שבקפי-
טליזם הממלכתי שלה קשה מאד לגלות סימני סוצי-
אליזם, שרמת המחיה של אזרחיה משתפרת בצעדי
צב — לעומת תהליכי השיפור המובהקים במערב,
שהשפעת המהפכה הבולשביסטית החישה אותם —
וכנגד זה מזדקרים לעיניך תווי דיוקנו הנוקשים של
אימפריאליזם חדש שאינו חסר-ריתות פחות מקודמיו
והוא מוכן לחרחר סכסוכים וללבות איבה בין עמים
וגם להקריב מדינות למען מטרותיו. המתבונן במעשיה
של ברית המועצות בזמן האחרון, החל בתרומתה לה-
פחת האש שגרמה למלחמת ששת הימים, בתגובתה
ההיסטרית על נצחון ישראל, ועד גלי השיסוי כלפי
היהודים ומדינת ישראל בעתונות הסוביטית, ימצא
סמליות אירונית ואזהרה קודרת בזיומנם של מאורעות
אלה סמוך ליובל המהפכה.

א פ ר י מ ב ר ו י ד א

שהיה שונה כל כך מיחסו לתנועות לאומיות אחרות ;
וכל-כך גדול היה הקסם שאפילו אלה מהם שפסלו את
דרכי הדיקטאטורה הלנינית מראשיתה לא פסקו מל-
קוות על אף תבונתם למיפנה ולשינוי ערכים. אך הי-
אמנם היה סיכוי של הבנת אמת מצד הבולשביזם,
כרעיון וכשלטון, לתחיה הלאומית של היהודים ? המכ-
שולים מצד האופי והביוגרפיה הפנימית של הבולש-
ביזם היו מרובים מדי, וסוג הרמיון שנדרש להבנת
מקרהו המיוחד של העם היהודי לא היה מצוי כלל
באוצר סגולותיו. אמנם סגולה אחת טובה היתה מצו-
יה שם ואופרטוניזם שמה, והיא שנתנה לברית המו-
עצות את הכוח להצביע בשנת 1947 בעד מדינה יהו-
דית, גם לנמק הצבעה זו בנימוקים הומאניים ואפילו
להזכיר קיומו של "עם יהודי", שיש לו "ככלות הכל"
קשר היסטורי לארץ-ישראל, עם זה אשר "דרישותיו
הלגיטימיות" יבואו בהחלטה זו על סיפוקן. והדברים
יצאו מפורש מפי שליחו של סטאלין זה עצמו אשר
הוכיח בספרו על השאלה הלאומית, בסמיכת ידו של
לנין, כי היהודים אינם אומה. ואולם אותה סגולה
טובה עצמה נתנה לברית המועצות גם את האפשרות
"לשכוח" את נימוקיה ולחזור אל המסלול המסורתי
בשעה שהדבר נראה לה מכניס פירות יותר. כשם
שסטאלין היה ממשיכו הנאמן של לנין כל אימת שר-
אה — ורק כשראה — צורך בכך לביצור שלטונו, אף
תלמידיו וממשיכיו של סטאלין כך. כלום פירוש הד-
בר כי לנין היה סומך ידו — "אילו היה חי" — גם על
"סגנונם" של תלמידי תלמידיו? לאו דוקא. יש לשער
כי היה מוצא משהו מתקבל על השכל יותר — אם כי
בוטה לא פחות — מלכנות את צבא ישראל המתגונן
בהצלחה מפני אויביו בשם "נאצי". ובודאי שקשה
להניח כי היה עונה אמן על האנטישמיות משולחת-הר-
סן של השלטון (כל זה כמובן מתוך הנחה שהיה מאריך
ימים וסטאלין לא היה מקדים לחסל אותו עם כל הו-
תיקים). ואולם לגופו של דבר, פועל גם כאן, כמו
בענין מהותו היסודית של המשטר אשר בנה לנין,
הגיזנה של רציפות.

היתה כידוע תקופה מסויימת של "ויתורים" ללא-
מיות היהודית בצורת תחליף-טריטוריה או בצורת
תחליף-תרבות תלוש ממורשתו ההיסטורית של העם.
תחליפים אלו לא נתקבלו על המוני היהודים. בינתיים
חזר השלטון — לאו דוקא משום תגובת אזרחיו היהו-
דית — אל הקו המסורתי מיסודם של לנין וסטאלין
השולל ומבטל את הלאומיות היהודית ותרבותה בת
אלפי השנים. קו זה, שהיה מלכתחילה סלפני במהותו
ומעוול בפעולתו, הבשיל, על רקע הקשיים הפנימיים
של משטר דיקטאטורי ומשק ממלכתי אדיר אך בזבזני

הרהורים על הצהרת בלפור

בנימין הלפרן

שבאותה שעה פיתו גם את הערבים למרוד באדו-ניהם על ידי הבטחות-שוא של עצמאות מדינית, גמרו את עסקת-הרמיה שלהם עם היהודים, שלא מדעת הערבים, מתוך כוונה ברורה: הם זממו לדחוק את רגלי הצרפתים, שותפיהם במלחמה ובהסכמים הסודיים לחלוקת המזרח התיכון, ול-היות יורשים יחידים בארץ-ישראל. כאן שימשו להם תביעות היהודים על ארץ הקודש אמתלה נוחה ביותר, ומלאכתם הבזויה נעשתה בידי היהודים. לא טעות פוליטית אלא טכסיס מחוכם מצד הבריטים היה כאן.

טענה אחרת נשמעה באנגליה בקהל המקטרת-גים על ההצהרה, או ביתר דיוק שתי טענות חלו-פיות. יש טוענים שלא חישובי פוליטיקה קרים ונכוחים כי אם גישה סנטימנטאלית או סתם חס-רון-דעת פוליטי הם שהביאו את מנהיגי אנגליה לידי תקלה זו ששמה הצהרת בלפור. חנו המזרחי של חיים וייצמן צודד אריסטוקרטים כבלפור. שנאה עוורת לצרפת הקאתולית העבירה על דעתם פוליטיקנים חילוניים וחסרי-אמונה כלויד גירג'. ועל הכל, אי ידיעת המצב כהווייתו באזור, משפט מוטעה על הערבים ועל תנועתם הלאומית, הכשילו את המנהיגות בלונדון. אמנם נציגי אנ-גליה במקום, המומחים לעניני האזור, היה להם יתרון דעת. אך הגישה החובבנית הרגילה של משרד החוץ הבריטי וחוסר-התיאום שהיה אופייני לכל מערכת הרשויות האנגליות במלחמת העו-לם הראשונה מנעו מן המומחים את האפשרות להשפיע כראוי על מהלך הענינים.

כנגד זה טוענים אחרים שהמנהיגות האנגלית הבינה את הדברים לאשורם, וחיברה את ההצהרה מתוך התחשבות ברורה הן באינטרסים של הער-בים והן של הלא-ציונים בקרב יהודי הגולה. אלא שבאו הציונים, בעזרת האמריקנים התמימים והסנטימנטאליים, וסירסו את פירוש הדברים וסיכלו את מגמותיה האמיתיות של ההצהרה.

בהפרש של ימים אחדים זה מזה חגגו הרוסים את היובל להולדת ממלכתם החדשה במהפכת אוקטובר, ועם ישראל את יובל ראשית המהפכה במעמדו המדיני על-ידי הצהרת בלפור. אם הח-גיגות היו כרגיל, לפי מנהג המקום והמדינה, הרי למעלה מכל שיעור היתה מידת ההתענינות ביוב-לות אלה מצד אחרים, יריביהם או אויביהם של החוגגים. הדיו שנשפכה במערב לרגל יובל מהפ-כת אוקטובר יכלה לאזן בנקל את משקל הכתוב בכל ארצות הסוביטים ובעלי-בריתם. ואילו יובל הצהרת בלפור זכה לציון ולניתוח לא רק בארצות ערב, כמנהגן מדי שנה, אלא גם בארצות אחרות הנוגעות בדבר במידה כלשהי, ובפרט באנגליה.

עד כאן הצד השווה בין שני המקרים. אך מה שונה היתה צורת הדיון ביובל הסוביטי מהדיון בהצהרת בלפור! כל מי שבא להגיב על חגיגת שנת החמישים לברית המועצות נהג בה דין עובדה קיימת, ביקש להבין את דרכי התפתחותה, מידות עצמתה ולהתחקות על עתידותיה של החב-רה הסוביטית. לא כך דנו במדינת ישראל ביום היובל להצהרה שהיתה המסד להכרתה הבין-לאומית. המסתכלים מן החוץ, מי באיבה גלויה ומי בטינה כמוסה, מתחו ביקורת משפטית ומוס-רית על עצם קיומה של מדינת ישראל. ואין פלא כי מרובה היתה ההתענינות בארצות שונות — ובקרב הערבים בפרט — בתעלומה ההיסטורית, שכביכול לא נפתרה עדיין: איך בעצם נולדה אותה הצהרה? מתוך איזו טעויות בחשבונם הפו-ליטי של הבריטים? על ידי איזו מזימה יהודית? בארצות הערביות אין, כידוע, נטיה לנקות את בריטניה, בתוך שאר ארצות המערב, מכל עוון ופשע שאפשר לתלות בה. לדעת הערבים אין ההצהרה אלא חוליה בשלשלת המזימות האים-פריאליסטיות, שכולן היו מכוננות לגזול את נח-לת הערבים. במקרה זה עשו בריטניה והיהודים יד אחת, כל אחד מתוך חשבוננו שלו. האנגלים,

יהודים; וממילא מתפרשים אותם הסעיפים בתחו-
מי הדרוש להקמת הבית הלאומי, ולא להיפך.
דבר זה ברור לכל מי שמעיין בכובד-ראש בתול-
דות חיבורה של הצהרת בלפור. לא לשם סיפוק
תביעותיהם של הערבים באו סעיפים אלו —
מפני שלא הושמעו תביעות כאלו במשא-ומתן
שקדם להצהרה. ובמקום שאכן נשמעו תביעות
לתיקון ההצהרה — ומצד היהודים הלא-ציוניים
נשמעו — אין נוסח ההצהרה בא לספק את הדרי-
שות, ולא היה בו כדי לעשות כן. אם יש מקור
ספרותי לניסוח הדברים הדנים בערבים וביהודי
הגולה, הרי יש למצוא אותו בהצעות ובהסברים
שקדמו להצהרה מצד הציונים דווקא. ואמנם פשו-
טם של הדברים הוא כמשמעם של ההסברים
הציוניים בענין זה בשעתו: אין הם באים להגביל
את תוקף הבטחת הבית הלאומי אלא לפרש אותה
ולטעון שאין הבטחה זו עלולה לגרום נזק לאינ-
טריסטים הכשרים של הערבים או של יהודי הגולה.
חוורת, אם כן, השאלה למקומה. אם אין הצהרת
בלפור נועלת דלת בפני הקמת מדינה יהודית
אלא פותחת אותה, ואף באה להבהיר שאין בכך
כדי להזיק לזכויותיהם ומעמדם של הערבים —
איך הגיעו מנהיגים בריטיים להערכה מוטעית
כזאת לגבי האינטרסים והתגובות הצפויות של
הערבים? האם לא ידם הסמויה של מושכי החו-
טים היהודים היתה בדבר, והבריטים התמימים
נפלו בפח שהכינו להם הללו בערמתם? האם
חוסר-ידיעתם הכריע כאן את הכף?

והנה, ברור למעלה מכל ספק שלא היהודים
הכתיבו את נוסחתם לאנגלים על ידי טכסיסי שי-
דול שנונים. אחרי מחקרו המקיף של ליאונרד
סטיין על המשא-ומתן שהביא להצהרה לא יוכל
איש לטעון טענה כזאת מתוך ידיעת העובדות.
אפילו הצעתם של הציונים שהוגשה על ידי לורד
רוטשילד, לא הם הגדירו אותה לפי רוחם; הם
נאלצו להגיש הצעה שחבורה בעצם על ידי פקי-
דים בריטיים.

לא מתוך טעות ולא בהיסח הדעת הצהירו
איפוא הבריטים מה שהצהירו, ובאותו נוסח שהצ-
הירו, אלא בידיעה מפורטת ומתוך שיקול-הדעת.

ההתחייבות לסייע להקמת "בית לאומי" צריך
היה לפרשה לא כפתח לכינון מדינה יהודית אלא
כשם נדרף למונח "מקלט", שנוקקו לו מחברי
הטיטות הראשונות להצהרה. הסייג בהצהרה
המבטיחה שלא יבולע לזכויותיהן האזרחיות והד-
תיות של "העדות הלא-יהודיות" כמוהו כהגבלה
משמעותית של ההתחייבות לציונים: לא את זכו-
יות הערבים יש להגביל לפי הדרוש להקמת בית
לאומי אלא את הבית הלאומי יש להגביל לפי
הדרוש להגנת זכויותיהם ומעמדם של הערבים.
ובהתאם לעקרון ההגדרה העצמית של רוב האוכ-
לוסים בכל ארץ וארץ, לא יתכן פירוש אחר
לזכויותם ומעמדם של הערבים זולת זכות הרוב
למעמד של מדינה עצמאית. ממילא המקלט לעם
היהודי בארץ-ישראל אי אפשר שיהא יותר ממה
שיסכימו לו הערבים מרצונם ואדיבותם.

דיבורים אלה, הנשמעים מפי מומחים לעניני
המזרח באנגליה זה כבר, נשנו גם בימים אלה.
כפי הנראה אין חקר לשלטון המיתולוגיה הפול-
מוסית גם על רוחם של אנשי מדע — ואפילו
ממצאי המדע ההיסטורי סותרים בהחלט את יסו-
דותיה הכאלור-עובדתיים. אמת, אין בהיסטוריה
הוכחה מכרעת לכל דעה שהיא, הוכחה שאין אח-
ריה ולא כלום, ואין לך עמדה שנויה במחלוקת
שאי אפשר לתמוך בה ולחזקה על ידי פירוש
מחוכם של ממצאי ההיסטוריה. ואולם במקרה
שלפנינו אין אנו מוצאים אפילו נסיון קל להת-
אים את העמדה הפולמוסית למחקר של ימינו.
הטענות השיגרתיות חוזרות ונאמרות ממש כפי
שנאמרו קודם מתוך התעלמות גמורה מן העוב-
דות שנקבעו על-ידי המחקר, הבאות לסתור אותן.
והרי לא יתכן עוד לטעון בימינו כי אותם חלקי
פסוקים בהצהרת בלפור הבאים כאילו לשמור על
זכויות הערבים בארץ והיהודים הלא-ציונים
בחוף-לארץ מגבילים באופן מהותי את ההבטחה
שניתנה לציונים. כבר קבעה ועדת פיל בשעתו
כי המנדט, הבנוי על הצהרת בלפור הוא מסמך
הנועד למלא בראש וראשונה את השאיפות הל-
אומיות של היהודים. העיקר שבו הוא הבית הל-
אומי ולא הסעיפים המגינים על מעמדם של הלא-

השומרים אותו, לא היה בכוחו לעמוד בפני חש-
בון פוליטי מתחלף. אם כן, לא על-ידי מניע
פוליטי חד-פעמי אלא על-ידי שלשלת מניעים
חולפים באה הצהרת בלפור לעולם.

את מקור ההחלטה להכריז על עמדה פרו-
ציונית יש לבקש במצבן הקשה של מעצמות
ההסכמה בשנת 1916, בעצם תקופת הדיונים על
הסכמי סייקס-פיקו, כשעמדו צרפת, רוסיה וברי-
טניה (ולבסוף גם איטליה) לחלק את הכיבושים
הצפויים בארצות האימפריה העות'מנית. באותה
שעה היו המדינות הללו מחזרות אחר עזרתה של
ארצות הברית ומאד חששו להשפעת תעמולת
הגרמנים המפיחה רגשי איבה כנגדם. האלמנטים
הנוחים ביותר לקלוט השפעה זו היו דוקא היהו-
דים, אשר בעיניהם היתה רוסיה הצארית והאנטי-
שמית חזיון-בלהות בדומה למה שנעשתה להם
(פי שבעים ושבעה) גרמניה הנאצית בדורנו. גר-
אה היה לאנגלים ולצרפתים, וליועציהם היהודים
(הבלתי ציוניים), שעל ידי הצהרה ברוח ציונית
יצליחו להפיס דעתם של היהודים, בעיקר באמ-
ריקה, ולשכך את איבתם לרוסיה שפגעה ביחסם
למעצמות ההסכמה. טיוטה של הצהרה חוברת
על ידי לוסיין וולף הלא-ציוני ונמסרה על ידי
הבריטים לעיון לבעלי-בריתם. אם לא נתקבלה
זו לבסוף, נראה שהסיבה לכך היתה הערכתם של
הבריטים וכן של הצרפתים שנוסח זה לא יאה בו
כדי להשביע רצונם של הציונים, ואם כן יחטיא
את מטרתו להשפיע על היהודים בכיוון הרצוי.

שיקול זה, הצורך לרכוש אהדתה של יהדות
אמריקה וכן של יהדות רוסיה, בפרט אחרי מהפכת
פברואר 1917, הוסיף לפעול פעולתו עד עצם
פירסומה של הצהרה. לענין זה של הצורך לר-
כוש את אהדת היהודים מייחס לויג ג'ורג' בוכ-
רונותיו חשיבות מכרעת בהחלטתה של ממשלת
בריטניה לפרסם את הצהרה — הוא מוסיף
עליו את הנימוק של הכרת תודה לוייצמן על
המצאותיו הטכניות שערכן היה רב ל"מאמץ
המלחמה". אך משעה שהתחילו לתכנן את פלישת
הכוחות הבריטיים לארץ-ישראל הלך וגבר משקלו
של נימוק שני. ככל שנעשו סיכויי הכיבוש באר-

מגוחך הוא להניח שפקידים מנוסים בניהול קולו-
ניות כמילנר וכקרזון, חברי קבינט-המלחמה, לא
הביאו בחשבון את תגובות הערבים; או שאדם
כגון מרק סייקס, איש-הקשר בין קבינט-המלחמה
לנציגי אנגליה בשדה הפעולה הדיפלומטי-צבאי
במזרח התיכון וידען נודע לשם בעניני האזור, לא
הכיר יפה-יפה את הנעשה יום-יום בתחום הב-
ריטי-ערבי. מילנר ובעיקר קרזון לא רק הביאו
בחישוב את הערבים כי אם גילו משום כך הס-
תייגות והיוסוסים, והאחרון נתן הסכמתו להצהרה
באחרונה רק משום התועלת המיידית שראו בה
הבריטים; ואלו סייקס, שהיה בקי מאין כמוהו
בכל פרטי יחסי אנגליה-ערב (חרף האגדה על
החובבות של מנהלי מדיניות החוץ האנגלית באר-
תה שעה) לא רק ראה תועלת בהצהרה פרו-
ציונית אלא העריך שאין לצפות להתנגדות מצד
הערבים. סייקס אמר לציונים שיש להתחשב
בתגובת הערבים, שכבר בא במגע עמם, אך אם
תובטח לערבים עזרה ציונית בענינים אחרים יבוא
הכל על מקומו בשלום. ואמנם לטווח קצר של
שנתיים-שלוש צדק סייקס בהערכתו זו, כעדות
הסכם פיצל-וייצמן ומידת שיתוף-הפעולה בין
ערבים ויהודים שנראתה בימי ועידת השלום.

אם כן, לא טעות אלא מעשה שקול ומחושב
היתה הצהרת בלפור בזמנה. אולם אם נעיין
במניעים הפוליטיים שגרמו לה, קשה להאמין
שרק מתוך נימוקים אלה בלבד נתקבלה מדיניות
מפליגה כל-כך עם כל הסייגים והסתומות שהכ-
ניסו בה בכוונה, ליתר בטחון.

לשווא ינסו להוכיח איזה שיקול הוא שהכריע
את הכף והביא לידי אישור הצהרה על-ידי
הממשלה הבריטית. האמת היא ששיקולים שונים
פעלו בתקופות שונות לטובת הצהרה. ואף זו
אמת, שלא היתה הכרעה סופית לטובת הצהרה
שלא יכלה ליהפך על-פיה על ידי חשבון פוליטי
חדש בשעת הדיון על הצהרה ואף לאחר אישורה
ופירסומה — עד קבלת המנדט ואישורו בנוסח
מחייב. והזוכר את תולדות המנדט יוכל להוסיף
מנסיונו, שאפילו מסמך משפטי — ולא הצהרה
בעלמא — על כל מוסדות המינהל הבין-לאומי

דוק ותמצא כי דבר אחד, מכל מקום, פעל את פעולתו הרצופה: ההרגשה המוסרית כי יש לפצות את היהודים על העוול שעשו להם הגויים, דורות על דורות, וכי יש לסייע בנסיון לפתור את הבעיה היהודית באיזו צורה שתתקבל על לבם. כבר עמדו רבים על העובדה כי לא אחד מידידי הציונים שעשו להשגת הצהרת בלפור והגנו עליה מפני התקפות מהתקפות שונות — ובתוכם גם בלפור עצמו — היה מעורב באיזו תקרית המעידה על קורטוב של אנטישמיות. בלפור הותקף במלחמת בחירות בשעתו בגלל חלקו בתחיקה האנגלית נגד מהגרים זרים — בעיקר נגד יהודים. אדם כמו מיינרצהאגן, שבלט בתקיפותו בין אוהדי הציונות, מספר בכנות משכנעת שהיה אנטישמי במקצת, ומתוך שהחזיון המזועזע של פוגרום, שנודמן לו להיות עד-ראיה לו, עורר בו רגש של מעין אשמה אישית, נעשה ציוני. רגש זה דומה היה שכיח למדי בקרב אנשי המחשבה והמעשה באנגליה, כברוב הארצות ה"מתקונות" בעולם הנוצרי.

והנה, שיקולים ממין זה הם העיקר החסר מן הספר ביחסי ישראל-ערב. כבר הזכרנו כי פרק-זמן מסויים נתקיימו התקשרות פוליטית ואף הסכם סודי בין מנהיגי הערבים ומנהיגי הציונים בחסותם של האנגלים לשם פעולות מתואמות בועידת השלום. למרות כל הנסיונות לחדש את הקשרים בשנים שלאחר כשלוני פייצל בדמשק לא עלה הדבר בידי הטורחים בו, שהיו בעיקר יהודים. תולים את הקולר במי שתולים. בעיקר מאשימים היהודים את עצמם, או לרוב, זה את זה; וכך יאזנה לאומה שחויית האשמה והחטא הטביעה חותמה המובהק על דמות-עצמה, ושכניה נוטים לריב ולהתקוטט ביניהם מקדמת דנא. רבים נוטים להאשים את האנגלים בהכשלת הנסיונות להידברות; וראויים גם ראויים האנגלים לגינוי זה. אך תמוה בעיני שכל-כך מעט — כמעט לגמרי לא — שמו לב לנקודה הנראית לי מכרעת בכל הענין, והיא שלגבי הערבים לא היה להתקשרותם שלהם עם הציונים אף פעם יסוד מוסרי של ממש. היה זה ענין של פוליטיקה גרידא.

אמנם יש באגרות פייצל ובאמרותיו בתקופת

צות האימפריה העותומאנית מוחשיים יותר, נראו לבריטניה הסכמיה עם צרפת על חלוקת אותן הארצות נוחים פחות. מכל הבטחות האנגלים בימי המלחמה נראתה הצהרת בלפור המנוגדת ביותר למה שהוסכם בהסכמי סייקס-פיקו. הציונים מצדם לא היססו לקבל עליהם את המשימה של התנגדות גלויה להסדר. ואשר לצד הערבי, אף הוא לא היה מרוצה מן המוסכם על חלוקת הכיבושים בין בעלי-הברית האירופיים. אמנם מנהיגיהם (למרות המיתולוגיה הפולמוסית) ידעו בקווים כלליים את תוכן ההסכמים מלכתחילה ואף השלימו עמו, אגב מחשבות כמוסות על ערעור ההסדר בשעת-כושר אחרי המלחמה. יוזמת ההתנגדות להסכם סייקס-פיקו מצד הציונים מצאה גם בקרבם הד של אהדה. על יסוד זה הקימו נציגים בריטיים במזרח מעין התקשרות יהודית-ערבית-אנגלית שנתקיימה כל שנות ועידת השלום עד גירוש פייצל מדמשק.

הבא לתאר תיאור מפורט את השתלשלות הענינים מסביב להצהרה, מראשית-מחשבה ועד סוף-מעשה ממוסד במנדט הארץ-ישראלי, ימצא שפע סיבות ונימוקים ושיקולים פוליטיים שהשפיעו על אישור ההחלטה וקיומה, בדרך זו או אחרת, אחר-כך. גם אחרי פירסומה של אגרת בלפור לרוט-שילד לא ברור היה לחלוטין אם אמנם תחייב ההצהרה את הממשלה הבריטית במדיניותה המעשית לאחר המלחמה. לא רצף החישובים הפוליטיים אכן הכריע את הכף. הצורך לרכוש את אהדת הציונים נשען מלכתחילה על הערכה מוגזמת לגבי השפעת היהודים והשפעת הציונים. ככל שנייחס חשיבות למשפט המוטעה של הגויים בעניין זה, חייבים אנו בכל זאת למצוא הסבר אחר להתמדת הקו הפרו-ציוני אחרי הריב הבין-יהודי שפרץ ב-1917 וגמשך שנים, ואחרי כניסתה התקיפה של אמריקה למלחמה ופרישת רוסיה ממנה. השיקול של ערעור הסכם סייקס-פיקו אף הוא אין כוחו יפה לגבי כל האנגלים — בלפור, למשל, לא היה להוט כלל לדחוק את רגלי הצרפתים ביד רמה ולבוא במקומם; שיקול זה אף לא פעל כל הזמן לטובת היהודים, שהרי אחר כך היה הצד הערבי תקיף יותר בהתנגדותו לצרפת.

התהליך הטבעי, כביכול, גם החריפה אותו קודם זמנו גם פתרה אותו בה בשעה. לא גמלה ולא הבשילה בקרב הערבים — החסרים מעיקרו של דבר אותה מידה סבירה של רגש אשמה שהיא הכרח לאומה מתוקנת — הכרת חטאם הגורלי, כמוסלמים וכלאומנים, כלפי מיעוט קשה-עורף וקשה-קליטה זה ששמו יהודים.

מי שרואה עצמו כולו זכאי לא יגיע לעולם להסדר בטוח עם עמיתו. כל ההסדרים שהוסדרו בשעתם נשענו רק על שיקולים פוליטיים גרידא, ובהשתנות השיקולים לא עמד ההסדר — ואי אפשר היה שיעמוד — בפני שיקולים חדשים. אף אותם מבקרים המורים תמיד על מחדלים מדיניים אלו או אלו אשר הכשילו כביכול את ההסדרים שהיו אפשריים בזמנם אינם מציעים אלא הסדרים חדשים הבנויים אך ורק על שיקולי פוליטיקה חולפים. ועל כגון זה נאמר, שוא עמלו בוניו.

אין הסכם של ממש ואין הסדר תקין בין אנשים אלא מתוך ידיעה שחייבים הם זה לזה; וקודמת להרגשת חובה הכרת אשמה. כמוכּוּן, אין די בהרגשת אשמה חד-סטריית. אך מהיכּוּן ייבנה אותו גשר? אין לנו אלא לבנות אותו מן הצד שלנו.

היהודים הם אומה היודעת חטאתה. בלי ידיעה כזו, לא זו בלבד שלא נהיה מדינה מתוקנת, חברה מתוקנת, אלא ספק רב אם נהיה עוד יהודים.

אשר לערבים, הרי חשים אנו במידת אשמתנו כלפיהם. כולנו יודעים ומבינים מתוך איזה הכרח באנו לידי כך. ואין צורך להסביר כאן, במלאת יובל להצהרת בלפור, עד כמה הצדק מאשר את שעשינו. ואולם אין בכל אלה כדי להעביר את שבר הפליטים (בלי למעט את חטאם ואכזריותם של אלה שלא נתנו להם כל השנים להתיישב בכבוד בקרב אחיהם) או צורות נוהג כלפי הערבים שבתחומנו. ודוק: אין לצפות — או אפילו לשאוף — למירוק עוונות גמור ולעקירת האשמה. בגן עדן עלי אדמות אין חברה אנושית עשויה להתקיים. אך עלינו לשאוף ולצפות לחיי-שכנות תקינים הבנויים על הרגשת אשמה הדדית בינינו וביני עמי ערב. נעשה איפוא קודם כל את המוטל עלינו לעשותו.

ההתקשרות עם הציונים דברים על אחוות בני-שם ועל האידיאלים המשותפים לשתי התנועות הלאומיות המתעוררות. אך קשה לאמוד את עומק השכנוע שביסודם. על כל פנים, סמי מכאן רגש של אשמה כלפי היהודים. תמה אני אם יש למצוא בכל הספרות הערבית המרובה על בעיות ארץ-ישראל אף רמז של רגשות אשמה על מה שעולל העולם המושלמי ליהודים בתחומי שלטונו. על כל פנים, בכל מה שראיתי ממנה בלשונות אירופה לא מצאתי כדבר הזה. תחת זאת אתה מוצא תר-עומת מתמדת על שהוטל על שכמם של הערבים נטל אשמתם של עמי אירופה. הערבים — או עמי האסלאם, ביתר דיוק — נטו תמיד חסד ליהודים, התנהגו עמם במידת הכנסת אורחים, וחיו עמם יחד (עד פלישת הציונים) בשכנות טובה ומיטיבה, כיאה לאומה אצילה. כך טענתם של דוברי הערבים — עתים במשתמע ועתים בפה מלא. וכיון שלעומת סבלות היהודים באירופה הנוצרית אמנם היתה גלות האיסלאם גלות "נוחה", יש גם יהודים הנוהגים להביע דעה, לרוב בהקשר אחר, כי הבעיה היהודית לא היתה קיימת בארצות האיסלאם כלל. אך גלות האיסלאם גלות היתה. בשעת רצון נסבלו היהודים ויש שמצאו מקלט מפני רדיפות הנוצרים בארצות מוסלמיות; בשעות אחרות גורשו, עונו והושפלו במידה יתרה — כלומר, לא לפי שפלות מעמדם בימים כתקנם אלא בצורה שהצליחה לפגוע אפילו בבני עם מלומד בייסורים ובחרפות; ובפרוס התקופה המודרנית במזרח התיכון, עם תקומת מדינה לאומית במקומה של מדינה מסורתית-דתית, התעוררה אותה בעייה יהודית עצמה שהולידה באירופה את התנועה הציונית. עמי ערב, שלא השכילו למצוא מקום לאשורים, או למצוא הסדר לכורדים בעיראק, הדוחקים אפילו את רגלי הקופטים במצרים, איך נדמה להם שפטורים הם מן הבעיה היהודית?

אלא רצה הגורל — או שר האומה — והקדים רפואה למכה. הבית הלאומי ומדינת ישראל קמו והיו לפני צמח והתפתח בארצות-ערב אותו זרע-לענה ששמו הבעיה היהודית. הציונות החיישה — במובן מה, יתר על המידה — את גמר

רגע של אמת

לקראת דו-שיח מזרח תיכוני

ססיל חוראני

ססיל חוראני, מחבר מאמר זה, הוא בן לאחת המשפחות הערביות-נוצריות הידועות בלבנון שהעמידה אנשי-רוח ומדינאים, ובתוכם אלברט חוראני העומד בראש מרכז לחקר המזרח התיכון באוקספורד. ססיל חוראני שימש עשר שנים יועץ לחביב בורגיבה, נשיא תוניסיה. המאמר נתפרסם תחילה ב"אל-נהאר", גדול העיתונים היומיים בלבנון, בתוספת מיוחדת, ותרגומו האנגלי ניתן ב"אֶנְקוּנְטֶר" הלונדוני.

בדברי פתיחה למאמר אומר המחבר כי דבריו מכוונים למשכילים בארצות, "אלו המשתתפים עדיין בחיים המדיניים, החברתיים והאינטלקטואליים של ארצותיהם, ואלו שהופקעו בעל כרחם או מרצונם". לדעתנו זהו אחד המאמרים האמיצים, הנוקבים ובהירי-המחשבה שנכתבו אי-פעם בידי ערבי לשם ניתוח ובקורת עצמית. אין ספק כי הדברים יש בהם לא רק משום אינפורמאציה רבת-ערך אלא יש בהם כדי לזרוע אור על פנים שונות של בעיות הנדונות אצלנו, הן לגופן והן אגב ויכוחים מיותרים. יש בדברי חוראני, כמובן, גילויים של אי-הבנה וטעייה שיש לעמוד עליהם לחוד, אך גם גילויים אלו צריכים לימוד, ועל כל פנים שייכים הם לתמונה הכללית.

החיים והיוצרים בעולם: הצטרפות גורמים בין-לאומיים שאיפשרו את עצמאותן של כל הטריטוריות שלנו; וחשיפת עושר עצום הנותן בידינו, ללא כל מאמץ כמעט מצדנו, את האמצעים להשיג כל מה שאנו צריכים כדי לשנות מבנה חברתנו ולהרימה למעלת רווחה וקידמה.

סיכוי יחיד במינו זה, סכנה כי נאבדנו עכשיו. חירותנו המדינית והריבונית נותנת בידינו את האמצעים להביא על עצמנו כליה ביתר קלות ממה שביכלתנו לבנות את עתידנו. עצם חירותנו כרוכות בה סכנות גדולות יותר מאשר בימים שהיינו תלויים בדעת אחרים. איש לא יציל אותנו מתוצאות שגיאותינו ומשוגותינו זולת עצמנו. העובדה שאנו יושבים באזורים מסויימים שהם בעלי חשיבות אסטרטגית או עושר חומרי אינה, ערובה מספקת לבטחוננו או לקיומנו. אפשר לגרש אותנו מן השטחים האלה, ואפשר לנו לאבד את השליטה על העושר הזה. יכולים אנו להתאבד כאומה. וההיסטוריה תשפוט אותנו או כעם אשר לא ידע לנצל את הסיכויים שניתנו לו ותראה אותנו כראויים לגורל שיעדנו לנו.

הדוגמה הדראמאטית ביותר, אם כי לא היחידה,

ברגע הזה כשגורל האומה הערבית מוכרע, חובתו של כל אדם ערבי חושב להעיד על האמת כפי שהיא נראית לו, ללא פחד והעמדת פנים. זמן רב מדי היה תחום הביטוי והפירסום מסור בידי דמוגוגים וסחטנים מקצועיים וקנאים משכילים למחצה. שתיקתנו מזה וקולניותם מזה הביאו את האומה הערבית לא רק עד שבר ואסון אלא עד סף ההתפוררות.

תנאי ראשון לתיקון המצב הוא לראות את הדברים כהוייתם, בכל בהירותם האכזרית, ואחר כך לפעול כדי לשנותם לאור הרעיונות והיעדים שניציב לעצמנו. הנצחון על עצמנו הוא חשוב יותר מן התבוסה הגשמית בשדה הקרב. ממשלות, מדינות, משטרים, גבולות, כל אלה הם דברים בני חלוף הכפופים לתנודות המזל. הדבר החשוב הוא כי עם ישאר ויתקיים, לא כהצבר של יחידים, אלא ככוח חי ויוצר בהיסטוריה. נוכל להתקיים רק אם נפעל פעולה חיובית בעצמנו, ולא אם נגיב באופן שלילי למה שאחרים עלולים או מבקשים לעשות לנו.

ההיסטוריה נתנה לאומה הערבית במאה העשרים סיכוי יחיד במינו לחזור לקהילת הכוחות

כה על דעת הקהל. על ידי הכרזות אויליות וחסרות-אחריות גרמו כמו ידיהן לכך שהופיעו כתוק-פנים ולא כקרבנות התקפה. בעוד שהן דיברו על מלחמה וכיבוש, עשתה ישראל להכנתה.

שנים על שנים טיפחה ישראל את דמות עצמה כמדינה קטנה חסרת מגן המוקפת שכנים מצויינים וחמושים היטב הזוממים להשמדה. בשעה שלמעשה היינו שקודים לבלום אותה, הפריזו כמה מדוברינו, לשם תצרוכת פנימית, בכושרנו הצבאי והבטיחו כיבושים. דבר זה נתן למדינת ישראל עילה להזדיין מכף רגל ועד ראש. מאזן הכוחות שביקשה מדינת ישראל להעמיד לא היה בין ישראל למצרים אלא בין ישראל לבין כל שכניה ביחד. הכושר הטכני העדיף של הישראלים והמיזוג של חילותיהם באוכלוסיה האזרחית, נוסף על חימושם שמבחינה איכותית היה לפחות שקול כנגד חימושם של הערבים, נתנו להם יתרון שהיה עלינו לחזותו מראש.

ואולם הגדולה בתבוסות היתה לא בשדה המערכה, אף לא בתעמולה ובדעת הקהל, אלא זו שממשלותינו המיטו על עמיהם: אבדן נפשות רבות מספור ללא צורך; יציאה גדולה וחדשה של פליטים מבתיהם; הפסדים כלכליים ומצוקה שעדיין אין לאמוד אותם; יאוש חדש והשפלה חדשה.

היש הוכחה חותכת יותר לכשרוננו להשליה עצמית ולפחדנות מוסרית מזו שאחמד שוקיירי עודנו יושב בסוד מנהיגינו האחראים, או טענותיו של ראש מדינה ערבית כי לא נחלנו תבוסה, שהרי לא השתמשנו במלוא עוצמתנו? האין כל זה מעלה את החשש כי "הנצחון הסופי" שעליו יש מדברים לא יהיה אלא מכת-מוות לערבים?

אכן זהו רגע האמת לנו; אך כמה ממנהיגינו אינם יכולים לגמור בדעתם אם הם רוצים להיות התורירו או השור!

תוצאה אחרת של סירובנו לקבל כמצוי את מה שאינו רצוי לנו היא זו: כל אימת שאנו תופסים סוף סוף את האמת, כבר מאוחר מדי. אחרי כל אסון אנו מתחרטים שלא הסכמנו למצב שאינו קיים עוד. בשנת 1948

לחולשתנו, ולא-יכלתנו להכיר את חולשתנו וגם את כוחנו, היא ביחסינו עם התנועה הציונית ועם מדינת ישראל.

לא היינו מסוגלים להגיע לידי הסדר אתם; ולא להרוס אותם; ואף לא לבלום אותם.

עקב אי-יכולתנו להחליט מה גישה ננקוט, או לאחוז באמצעים הדרושים להגנה עצמית, הרשינו לישראל להשתלט על כל שטחה של ארץ-ישראל ולתפוס את העמדות האסטרטגיות החשובות ביותר במזרח הקרוב.

אם גם נכון הדבר שהתנועה הציונית לא התפתחה רק במסגרת היחסים עם העולם הערבי אלא גם בתוך אקלים בין-לאומי שאינו בשליטתנו, בכל זאת משעה שהוקמה ישראל בשנת 1948 נגד רצוננו, התרחש מאבקנו עם מדינה זו במסגרת הקהילה הבין-לאומית ובעיקר במסגרת האומות המאוחדות. הגבולות שנקבעו בשנת 1948 עקב הפסקת האש לא היו נוחים במידה מלאה לישראל משום שהם הציבו תחום טריטוריאלי לציונות.

לפיכך, מטרת הערבים, אילו חשבנו מחשבותינו בבהירות ובנחת, צריכה היתה להיות בלימת ישראל בתוך הגבולות שהוצבו על-ידי הסדרי בדיעבד אחרי שתי מלחמות שהפסדנו בהן, ולא כיבושה והריסתה. דבר זה שלא ידענו להבחין ברור בין בלימה לכיבוש הוא בעיקר פרי חולשה פסיכולוגית שבנו: הדבר שאינו מוצא חן בעינינו אנו מעמידים פנים שאינו קיים. כיון שסירבנו להכיר במצב שאינו לפי טעמנו, לא היה בידנו להגדיר את יחסנו כלפי אותו מצב, או להבחין בין מה שהיינו חפצים באופן אידיאלי לבין מה שהיינו מסוגלים להשיג למעשה.

כמדיניות של בלימה יכלו המהלכים של מצרים עד 5 ביוני 1967 להיות מוצלחים. אבל סכנות היו כרוכות בהם, והגדולה שבהן היא זו שבמוחם של אלה שנקטו בה אפשר ואפשר היה לה בכל רגע להשתנות למדיניות של כיבוש. על ידי ערבוב זה בדעתן לגבי מטרותיהן, ועל ידי הערכה מוטעית של עצמתן, הביאו הממשלות הערביות את השואה של 5 ביוני. הן גם הפסידו את המערכה

בעוד עשרים שנה, עוד "נצחון" בדומה לזה שני-צחנו זה עתה, ונאבד גם את עבר-הירדן מזרחה, את המישורים הפורים של הגולן והחורן בסוריה, או את נהרות הליטני והחצבני בלבנון? והישב עוד באותה שעה אחמד שוקירי בתוכנו כדי לקדש על הנצחון הסופי של האיולת על התבונה, של הקנאות על השכל הישר, של התרמית על האמת? התשובה היא בידנו. מה שאנו עתידים לעשות בתגובה למאורעות הזמן האחרון יקבע את עתיד עמנו לא לעשר או עשרים שנה אלא למאות שנים. הפעם לא יתכן סיכוי שני. או שנמשיך באותה הדרך שהולכה אותנו עד מצבנו כיום, תבוסות, נסיגות, אסונות, והפיכת אוכלוסיותינו העירוניות והחקלאיות במזרח הקרוב עד מהרה לנוודים חדים; או שננקוט אמצעים חיוביים כדי להפסיק את תהליך ההתפוררות, להציב גבול למייט ולהפוך את תבוסתנו הצבאית לנצחון מדיני ופסיכולוגי.

מה הם האמצעים החיוביים ומה הם הנצחונות הפסיכולוגיים שאנו יכולים לקוות להם?

ב.

קודם כל עלינו לשאול את עצמנו, מה פירוש של נצחון בגדר מצבנו הממשי וכוונתו האמתי? כלום פירוש הדבר נצחון על אחרים — על ישראל, על האנגלו-אמריקנים, על האימפריאליזם המערבי והאדישות הבין לאומית, או על כולם ביחד? כלום פירוש הדבר שבידנו לכפות את תנאינו על אחרים, להציב גבולות כרצוננו, להכתיב תנאים שבהם נאבה לחיות עם שאר העולם ולהכריח אחרים לראות אותנו כפי שהיינו רוצים לראות את עצמנו?

ראשית מאמצנו צריכה להיות להגיע לנצחון על עצמנו: על התבוסות מצד אחד ועל הקיצור-ניות מצד אחר. אלו שתי הסכנות שהן שלובות ושולולות יחד. התבוסנים האמיתיים אינם הללו הרואים את העובדות עין בעין, מקבלים אותן, ומנסים לתקן את המצב שהוליד אותן, אלא הללו המסרבים לעשות זאת, המכחישים עובדות ומכחישים בנאות תבוסות חדשות. הקיצונים הם אלה הטוענים שמושגינו היו נכונים, אלא שלא קיימנו

הצטערנו שלא קיבלנו את תכנית החלוקה של שנת 1947. במאי 1967 ניסינו לחזור לימים שלפני סואץ. היום היינו מתברכים — ואמנם אנו דור-שיים זאת באו"ם — לחזור למצב כפי שהיה לפני 5 ביוני. מכל תבוסה אנו קוצרים יכול חדש של חרטה וכיסופים, אך לעולם, כנראה, אין אנו לומדים לקח חדש.

אך כל מצב אנושי — זולת השמדה — כולל בתוכו את זרע ביטולו. הרי למשל הקמת מדינת ישראל בשנת 1948. נכון הדבר כי ביחס לזכותנו לבעלות שלמה על ארץ-ישראל היה בזה משום הפסד לערבים; אך היו גם יתרונות לנו במאורעות של 1948. זכינו בעצמאות לגבי חלק מארץ-ישראל במקום התלות הגמורה במעצמת המנדט קודם לכן. במשטר המנדט יכלו העליה היהודית והתפשטות הציונית להמשיך במלוא שטחה של ארץ ישראל; אחרי 1948 הוגבלה הציונות לשטח פעוט שהיה חלש מבחינה אסטרטגית וכמעט בלתי מוכשר לקיום כלכלי. אילו גיבשנו את העצמאות שזכינו בה, יכולים היינו לבלום את התפתחותה של ישראל וכן של הציונות העולמית במשך חמישים שנה, ומכאן ואילך היתה ישראל עצמה חדלה להיות סכנה לנו והיתה נעשית עוד מדינה אחת לבנטינית, מקצתה יהודית מקצתה ערבית, ובעיקרה מזרחית.

תחת זאת, כעבור עשרים שנה, לא רק איבדנו מה שנשאר מארץ ישראל הערבית; אנו גם עזרנו לציונות לקפוץ קפיצה קדימה בהתקדמותה הדינית מית לקראת נאציונאליזם יהודי שלם. התמיכה החומרית והמוסרית העצומה שקיבלה מדינת ישראל מאזרחים יהודים בארצות אחרות בשעת המשבר האחרון מעידה כי מתרחש הדבר אשר הציונים הקיצוניים קיוו לו תמיד ואשר היהודים המתונים חששו מפניו: קיטוב הלאומיות היהודית מסביב למדינת ישראל והגיפור הגובר של יהודים כלפי חברות שבהן התבוללו או לפחות נתקבלו. האוכלוסיה הפוטנציאלית של מדינת ישראל היא על כן לא רק הדורות שעוד לא נולדו בארץ זו עצמה אלא היהודים ברחבי תבל.

הנבקש איפוא בעוד שנה, בעוד עשר שנים או

הגיעה לעולם, נפלו קרבן בנקל לאויביהם. והנשק שהוכרחו לנטוש ישתלב בצבא ישראל באופן שלאמיתו של דבר עזרנו לחמש את יריבינו.

ב. האמת השניה היא שקצב ההתקדמות הטכנולוגית והמדעית בעולם של ימינו הוא מהיר כל כך שאפילו אם תוך עשרים שנה נוכל להדביק את הרמה הצבאית של היום, יהיו הישראלים מאתנו והלאה, שכן כשרם הטכנולוגי המדעי הוא לא רק פרי בתי הספר ומכוני המחקר שלהם אלא גם פרי הכשרון היהודי — והלא־יהודי — ברחבי תבל.

ג. האמת השלישית היא שאפילו נוכל להביס את ישראל מבחינה צבאית יישללו מאתנו פירות הנצחון על ידי כמה מן המעצמות שתתערבנה כדי להציל את קיומה המדיני של ישראל.

ד. האמת הרביעית היא שבתוך עשרים שנה, או אף פחות, אפילו נצליח להעלות את כשרנו המדעי והטכנולוגי למדרגה שנוכל לעשות מלחמה מודרנית, הרי הלוחמה עצמה תלבש דמות אחרת לגמרי. השליטה על נשק אטומי בידי מעצמות קטנות — לרבות המדינות הערביות וישראל — תציג ברירה של השמדה הדדית או פיקוח בין־לאומי: ובשום אחד מן המקרים לא נוכל לכפות את רצוננו.

ברור איפוא שאם נחשוב במונחים של כוח צבאי נשגה שגיאה יסודית. אין פירוש הדבר שעלינו לפרוק נשקנו. אך פירוש הדבר שעלינו להעריך מחדש את כוחנו, ולמצוא יחס חדש בין עצמה צבאית מכאן ובין יתרונותינו המדיניים, הכלכליים והגיאופוליטיים מכאן.

מה המסקנות שעלינו להסיק מעובדות אלו לגבי יחסנו למדינת ישראל? עלינו להבין קודם כל שהתוצאה המיידית של המלחמה האחרונה היתה שינוי המצב האסטרטגי לטובת ישראל, שהשיגה גבולות טבעיים יותר, לשם הגנה והתקפה, ממה שהיו לה קודם. אם ננסה על כן לתקן את המצב הזה בכוח צבאי, תהא עמדתנו חלשה עוד יותר ממה שהיתה בשנת 1948, בשנת 1956, או לפני 5 ביוני 1967. ולא זו בלבד שאנו חלשים יותר להתקפה: אנו גם מסוגלים פחות להתגוננות.

אותם ברצינות; ושעל כן עלינו להוסיף וללכת באותה הדרך אך להשתמש בשיטות אלימות עוד יותר.

ואולם אם מושגינו היו מוטעים, הרי השימוש באותן השיטות ואפילו בצורה אלימה יותר רק יוליכנו לתבוסה חדשה. על כן חשוב כי נבדוק מחדש את רעיונות־היסוד שלנו מבחינת המציאות, ולא מבחינת המשאלות. מה יכולים אנו לקוות להשיג בפועל ממש?

ג.

אנחנו וישראל. הצבעתי על התוצאות ההרסניות של העובדה שלא ניסחנו בבהירות לעצמנו את ההבדל בין בלימת של ישראל לבין כיבושה. הסיבה העיקרית, שלא הבחנו הבחנה זאת ודימינו שיכולים אנו בכל רגע לעבור ממסלול אחד למשנהו, נעוצה בקוצר־היד להעריך את כוחנו וחולש־תנו ביחס אל ישראל ולשאר העולם. עלינו איפוא לבחון את השאלה הזאת ביושר וללא פחד.

א. האמת הראשונה והיסודית שעלינו לראותה היא כי הערבים בכללם עדיין אין להם הכושר המדעי והטכנולוגי, אף לא רמת ההשכלה הכללית בהמונים, המאפשרים עשיית מלחמה מודרנית בהיקף גדול. אין זו רק מסקנה מן המאורעות האחרונים: זוהי עובדה הניתנת להוכחה סטטיסטית. אין לנו הכושר החינוכי והרמה הדרושה מבית, אף לא די סטודנטים בחוץ־לארץ, כדי להעמיד מטה כללי, קצינים וחיילים המסוגלים להשתמש בנשק מודרני ובשיטות מודרניות. אף אין לנו אוכלוסיה אזרחית ממושמת ומחונכת דיה לשם שיתוף־פעולה עם הצבא והשלטונות האזרחיים בשיעור הנדרש למלחמה מודרנית. בהתעלמם מן העובדה הזאת ניסו מנהיגינו הצבאיים להילחם מלחמה מסוג לא נכון. קיטרוג קלאסי הוא כלפי מטות כלליים שהם נוקטים שיטות המתאימות למלחמה הקודמת. ההוגים והמתכננים הצבאיים שלנו ניסו להילחם את המלחמה העתידה. עקב זאת לא זו בלבד שחיילינו לא היו מסוגלים להשתמש בנשק המודרני שניתן בידיהם; הוא אפילו הפריע להם. לכודים בטנקים שלא יכלו לתמרן. בוטחים בתמיכה אווירית שלא

מספר. וכיון שהיחס המספרי בין יהודים "ער" ביים" ליהודים אירופיים משתנה אף הוא, הרי כלל האוכלוסיה של ארץ-ישראל ילבש בסופו של דבר, ברוב ימים, צביון מזרחי. בעוד אנו רוכשים קצת ממעלותיהם, והם רוכשים קצת מחסרונותינו, ילך הפער בין היהודי לערבי ויצטמצם, ותוך חמישים שנה אולי ייעלם כליל.

שנית, ברור כי התנועה הציונית בכללה, והמגזר היגים הישראליים במיוחד, הוצבו עקב מלחמת-הבוק שלהם מ־5 ביוני נוכח דילימה דראמאטית. וזו הדילימה: אם תקבל ממשלת ישראל את הערבים בשטחים שבשליטתה כְּאֶזְרָחֵי יִשְׂרָאֵל לכל דבר, במלוא הזכויות האזרחיות המדיניות, הרי דמותה של ישראל שנקבעה עדי-כה בחוקיה תהא טעונה שינוי. ישראל לא תהא עוד מדינה יהודית, שבה האזרחות השלימה מצריכה לא רק שייכות לדת ישראל, אלא גם דם יהודי. היא תהפך למדינה יהודית-ערבית שבה הזהות הלאומית תהא תוצאה של מגורים או זכויות-אזרח. לשון אחר, ישראל כפי שהיתה לפני 1948 לא תהא קיימת עוד, ופולשתינה, שבה ערבים ויהודים חיים יחד, תקום מחדש.

אם, לעומת זאת, יסרבו שלטונות ישראל לקבל את הערבים כאזרחים שלמים בשוויון זכויות אורחיות ומדיניות, תהא תחת ידם אוכלוסיה גדולה שהם לא יוכלו לחסלה או למשול בה.

ראיית הדילימה הזאת היא המביאה כמה ממגזריי ישראל לנסות ולאחוז את החבל בשני ראשי-קצהו: להחזיק בשטחים שכבשו, ולצמצם את האוכלוסיה הערבית על-ידי המרצת יציאתה לעבר הירדן. לא קשה לחזות מראש כי הצעד הבא יהא לעודד עליית יהודים לישראל כדי שיבואו במקום ערבים רבים ככל האפשר בזמן קצר ככל האפשר. אם הקיצונים בישראל יצליחו לכפות רצונם על המיושבים יותר בדעתם, וכן על התנועה הציונית, הרי יסכלו בכך את חלומם על התקרבות יהודית-ערבית לצמיחות. כי בסופו של דבר ישפוטו הערבים את יתרונות השלום או המלחמה ביחסיהם עם ישראל על פי מנהגה של ישראל בערבים שבתחומה. אם באמת ובתמים ינסו לחיות

המסקנות שיש להסיק הן שתיים: ראשית, השימוש בכוח צבאי כאלמנט יסודי במדיניות הערבית כלפי ישראל הוא משגה. שנית, סיכונו הטוב ביותר לבלום את ישראל הוא על ידי לחץ בין-לאומי בתוך האו"ם או מחוצה לו. ואולם לחצים בין-לאומיים אלו, יהא מה שיהא טבעם, מחירים בצדם. מהו המחיר שאנו מוכנים לשלם, זוהי שאלה שאדון בה להלן.

אם מאזן הכוח הצבאי נשתבש עתה באופן חמור לטובת ישראל, הרי יש צדדים אחרים של מאזן הכוח שהם לטובתנו. קצתם היו קיימים תמיד, אף שלא השתמשנו בהם כהלכה; אחרים נובעים מתבוסת 5 ביוני גופה, שכן בכל מצב טמון זרע ביטולו. ראשית, נצחונה הצבאי של ישראל היה מוגבל — מוגבל על ידי אותם גורמים טריטוריאליים, גיאופוליטיים, העושים את הכניעתו הצבאית של העולם הערבי לבלתי אפשרית. כיון בוש צבאי הוא דבר אחד, אך הכניעה ושליטה מתמדת הן דבר אחר. שנית, נצחונה הצבאי של ישראל לא היה נצחון פוליטי; הוא לא קירב אותה אל השלום לפי תנאיה שהיתה רוצה בו, אף לא קירבה אל שולחן המשא-ומתן עם הערבים. נהפוך הוא, הוא העלה כנגדה קואליציה של לחצים בין-לאומיים שלא היו קיימים אף פעם קודם, וחיסל את פירותיו של עמל עשרים שנה לרכוש ידידים באפריקה ובאסיה.

אם הכוח הצבאי אינו הקלף המשובח של הערבים, אף אינו הקלף המשובח של ישראל. על ידי פעולה צבאית שהיתה מופלגת הרבה משיעורו של המצב הממשי שעמדה נכחו, היא עוררה גורמים אחרים העלולים בטווח ארוך לשנות את המצב בתוך ישראל פנימה בדרכים שמנהיגיה כיום לא העלו בדעתם כלל.

ראשית, נגיח שהלחץ הבין-לאומי לא יצליח לכפות על ישראל נסיגה אל הגבולות שלפני 5 ביוני. על-ידי הבלעת רצועת עזה ומערב הירדן בתחומה, ישתנה היחס המספרי בין הערבים ליהודים שינוי נוקב. עדיפות הילודה של הערבים תביא להם שיוון מספרי, ואחריו רוב, תוך שנים

לא כהסדר סופי אלא כצעד ראשון לקראת הסדר שבו יבואו שאלות הגבולות, זכויות הפליטים לשיבה והפיצויים על פתרון. אך האמצעים שנג- קוט לשם לחץ על מדינות אחרות לקבל את נקודת-מבטנו צריך שיהיו ריאליסטיים: כלומר שיהא להם סיכוי של הצלחה, ושלא יגרמו לנו יותר נזק מתועלת. אין להעלות על הדעת שנוכל להשיג את מטרתנו בלא לוותר כמה ויתורים. מה יהיו ויתורים אלו, דבר זה מסור להחלטת הממש- לות הנוגעות בדבר. אך עלינו לקוות ולתבוע כי ממשלות אלו לא תפעלנה באופן חד-צדדי עד כדי קיפוח פירותיה של כל פשרה שהן עלולות להס- כים לה.

ב. באם לא נוכל לקבל את התנאים שבהם תוצע הנסיגה משטחי הכיבוש הרי קו המדיניות השני צריך להתבסס על העקרון שכיבוש טרי- טוריה בורע כולל אחריות כלפי תושבי הטרי- טוריה. עלינו לא רק להפעיל מירב הלחץ הבין- לאומי כדי למנוע את מדינת ישראל מגירוש ערבים ונישול נכסיהם לטובת עולים יהודים חד- שים: עלינו להפעיל אותו לחץ על מדינת ישראל לשם מתן מלוא הזכויות המדיניות והאזרחיות לתושביה הערביים, וכן זכות הפליטים הערביים לחזור. אם פלשתינה כולה תהא מאוחדת שוב, הרי אין כל יסוד שיהא כל פלשתינאי שהוא מעוכב מלחזור לארצו: לא רק המוני הפליטים היושבים במחנות (ישנים וחדשים) יש להחזירם, אלא כל אותם הפלשתינאים שיכלו למצוא עבודה ושגשוג בארצות ערביות חייבים לחזור ולסייע בבנין הישוב הערבי הפלשתינאי מחדש ולמלא תפקידים הנאות בהחזרת זכויות הערבים בארצם. הערבים החוזרים לא יהיו גיס חמישי: אי אפשר לאדם להיות "גיס חמישי" בארצו שלו. היחסים שערביי ארץ-ישראל יוכלו או ירצו להקים עם היהודים יהיו בגדר אחריותם הם. על כל שאר הארצות הערביות לעזור להם בכל כוחן במאבק להחזרת זכויותיהם וכבודם האנושי; אך עיקר האחריות לעתידם תהיה על הפלשתינאים עצמם.

נשאר עוד שאלה שהיתה אולי חשובה יותר מכל אלה שדנתי בהן, שכן ברוב הימים היא

עם הערבים על בסיס שיוון גמור ובמסגרת משפ- טית-מדינית אחת, תיסלל הדרך להתפייסות בין ישראל, או פלשתינה, ובין העולם הערבי ברוב הימים. אך אם תינעל בפני הערבים הדלת לאזר- חות שלמה, והם יורדו לדרגת אוכלוסיה קולוניא- לית, תלויה, לא יהא עוד סיכוי שלום לנצח, לא בתוך ארץ-ישראל ולא מחוצה לה.

ד.

לא קשה להסיק מסקנות הגיוניות, מה צריכה להיות דרכה של מדיניות ערבית לאור המצב הזה והדילימה הזאת של ישראל. אם מטרת המדיניות הערבית צריכות להיות, כפי שאמרת, (א) בלימת ישראל בתוך גבולות כלשהם אשר נוכל להשיג ולייצב בעזרת לחץ בין-לאומי, (ב) הפיכת ישר- אל ממדינה יהודית "בלבדית", שאירופים הם היסוד המכריע בה, למדינה ערבית-יהודית, מזר- חית במכריע, הרי הבעיה אם לעשות או לא לעשות "שלום" פורמאלי נעשית בעיה ממדרגה שניה. זו לא תהיה עוד שאלה עקרונית ששום ערבי לא יוכל להתפשר עליה: היא תהיה מכאן ואילך שאלה של נוחות ויעילות. אך אין שום יסוד לכך שעלינו לקבל את הטענה הישראלית כי לא יתכן שלום אלא על ידי משא-ומתן ישיר עמם. כיון שהאו"ם, או קבוצה בין-לאומית אחרת, תהיה צד בכל נסיון לייצב גבולות, הרי כל מאמ- צינו להשיג הסדר יוכלו להיעשות באמצעות אר- גון זה. מה שאין אנו יכולים להרשות לעצמנו הוא שלא תהא לנו מדיניות כל עיקר: שלא נוכל לעמוד בתנאי המלחמה, ושנהא קצרי-יד להפיק תועלת מיתרונות השלום.

ניסוח מדיניות ערבית עקיבה כלפי ישראל במסגרת קהילת העמים היא אפשרית איפוא בש- לימות ואינה קשה אם נגדיר את מטרותינו ושי- טותינו. אמרתי מה הן לדעתי מטרות אלו. אשר לשיטות, הריני מוצא אחדות, ואפשר למצוא אח- רות, וביד הנושאים-ונותנים בשם הערבים יהא לקבוע את אופן השימוש בשיטות אלו.

א. עלינו לעשות כל שביכולתנו כדי להבטיח שיבה לגבולות כפי שהיו ב-5 ביוני 1967, אכן

נו למצוא פתרונות צבאיים נסתיימו בכשלון והביאו לידי כשלונות מדיניים ודיפלומאטיים בעקבותיהם. מצד אחר, מאמצינו הדיפלומאטיים, המדיניים והכלכליים עלו לא פעם יפה עד שהפסדנו את יתרונותינו על-ידי הפרזה או על-ידי אי הבנה בטיבם של יתרונות אלו.

הרי, למשל, ועידת ס'ט גיימס בלונדון בשנת 1939 בין הממשלה הבריטית וכמה ממשלות ערביות הביאה את הספר הלבן שהיה לטובתנו, אך אנו דחינו אותו, בשנת 1948 השגנו את פינוי השלטון האזרחי והצבאי הבריטי מארץ-ישראל, אך לא נקטנו באמצעים הדרושים כדי לרשת את מקומו. ושוב בשנת 1948, אחרי מלחמתנו הראשונה שנכשלה, יכולנו להפוך את תבוסתנו הצבאית לנצחון מדיני מוגבל ולצמצם את ישראל בשטח פעוט. תחת זאת העדפנו את זכויותינו ועקרונותינו התיאורטיים על תועלתנו הממשית. עד שנת 1967 — וזו היתה סיבת היסוד להתקפת ישראל ב-5 ביוני — הצלחנו ליצור מצב כלכלי כזה בירדן וברוב הארצות הערביות האחרות שמשקיעים זרים התחילו מפקפקים פקפוק רציני לגבי השקעות במדינת ישראל אם פירושן הוא געילת שוקי ערב. בודדנו את ישראל מבחינה דיפלומאטית בתחומים רחבים של החיים הביניים לאומיים. הפסדנו את כל היתרונות הללו על-ידי קוצר-ידינו לנתח את המצב נכוחה. לא הבינו כי הפער בין קשייה הכלכליים והדיפלומאטיים הנוברים של ישראל ובין עצמתה הצבאית יפתה אותה בהכרח לתקן את המאזן על-ידי פעולה צבאית כוללת ולא מקומית. תחת להסיר כל עילה אפשרית לפעולה כזו סיפקנו להם את העילות שהתקשו להמציא בעצמם.

ולא רק לגבי ישראל הראינו חוסר הבנה בעצמתנו האמתית ובחולשתנו בחיים הביניים לאומיים. ביחסינו עם המעצמות הגדולות ועם קהילת העמים בכללה אתה מוצא אותה מתכונת של אי-מציאותיות. ממשלותינו התנהגו כאילו האהדה והידידות הביניים לאומית אלו ברזים שאפשר לפתוח ולסגור כאוות נפשנו, וכאילו הגדרת יחסים משביע-רצון עם מדינות אחרות זה מיבצע חד-סטרי

שתקבע את יחסינו עם היהודים ואת יחסיהם עמנו: גורלו ושלומו של המזרח הקרוב אין להשאירם ליוזמת ישראל לבדה. אפילו תבחר ישראל בטיפוס החברה הסגורה, הבלבדית, ותדחה את הערבים כשותפים לאזרחות, אין עלינו לעשות כן. אם אין מקום בחברה הישראלית לערבים, עלינו להראות כי יש מקום בחברה הערבית ליהודים. זו היתה תמיד מתכונת החברה שלנו, ויהא זה נצחונה הגדול ביותר של הציונות המיליטאנטית אם נזנח אותה ונקבל את תפיסת המדינה של הציונים. כי יודעים הם בלבם שמדינת ישראל סגורה, בלבדית, קנאית, לא תוכל לעולם להתקיים יחד עם חברה ערבית פתוחה, ליבראלית וסובלנית. ואולם יש יהודים במדינת ישראל וב-רחבי תבל הפוסלים את החזון צר-המוחין ואת המטרות הקנאיות של כמה ממנהיגיהם, והם יוכלו להיות בעלי-בריתנו במאבק כנגד הכנסת לאומנות גזענית למזרח הקרוב. נצחוננו הגדול ביותר יהיה שיהודי ארץ-ישראל יעדיפו לחיות בחברה ערבית מאשר בחברה ישראלית. בידנו לעשות את הדבר לאפשרי.

ה.

אנו והעולם. הצעתי כי ננסח וננסה לקיים מדיניות ערבית מסקנית כלפי ישראל במסגרת קהילת העמים, כלומר, לעיקרו של דבר, בגדר האומות המאוחדות. אך לא רק בבעיית ישראל בלבד תוכל קהילת העמים להיות לעזר לנו. בכמה וכמה תחומים של יחסי-חוץ שלנו, עושים מספרנו וכוחנו הפוטנציאלי את האו"ם למכשיר פעולה נאות. ואולם דבר זה מחייב הערכה נכונה של עצמתנו וחולשתנו בעולם.

משגנו הגדול ביותר בעבר היה בהפרזת עצמתנו בפועל ובמיעוט עצמתנו שבכוח. מצירוף זה של הערכות כוזבות נובעות כמעט כל השגיאות בהתנהגותנו הביניים לאומית. אנו ניסחנו ונקטנו קוי מדיניות שלא יכולנו לקיימם: זנחנו קוי-מדיניות שהיה להם סיכוי של הצלחה.

אין לך דוגמה טובה לאמת זו מקוי המדיניות הביניים לאומית שנקטנו כלפי ישראל. כל נסיונותי-

ניות הערבית בתחום זה, אתה מוצא כשלונות כיוצא בהם גם בתחומים אחרים. קרנתם ודמותם של הערבים בעולם גיוקו היוק קולקטיבי ואינדי- וידואלי, וחלק גדול ממה שאנו אומרים או עושים אינו מתקבל עוד ברצינות. הצעד הראשון לתיקון המצב הוא איפוא שנקבל את עצמנו ברצינות: כי נשכין שכל-ישר, מסקניות, ויושר-לב ביחסים שבינינו וביחסים עם העולם החיצוני.

לאורך-ימים, יש כמה עובדות-יסוד בחיים הבין-לאומיים שאסור לנו להתעלם מהן. יהיו מה שיהיו היתרונות הטבעיים והנכסים הפוטנציאליים שברשותנו מבחינת מיספרנו ומשאביו הטבעיים, הרי מצבנו והשפעתנו הממשית אינם אלא פרי יכלתנו להפעילם. אין לנו לצפות להשפעה יותר מכשיעור הכוח הממשי שברשותנו. מדיניות המיוסדת על אחיות על אחיות-עניים או השליית-עצמו סופה להתמוטט. עובדות החיים כוחן יפה מהזיות כוח ותעצומה.

ג.

לשני סוגי יחסים בין-לאומיים עלינו להקדיש תשומת-לב מיוחדת: יחסינו עם האומות המאוחדות ועם המעצמות הגדולות.

משנת 1947 ועד היום לא ידענו לגמור בדעתנו מה תהא עמדתנו כלפי האו"ם. אנו מתנגדים לה- המלצותיו כשאינן לפי רוחנו: אנו מסתמכים עליהן כשהן נראות לנו. אנו מנסים לפעול על דעת עצמנו בשעה שנדמה לנו כי אנו מצליחים בדרכינו; אנו באים אל האו"ם בשעה שאנו חוששים להפסיד. אחת מתוצאות הדבר היא שבמוחנו הארגון הבין-לאומי קשור בכשלונות ונסיגות, ורק גדיר בהצלחות.

כמובן אין אנו יחידים בעמדה פוסחנית זו: ישראל וממשלות אחרות אף הן פועלות כך. ואר-לם השאלה שעלינו לשאול את עצמנו היא באיזו מידה אנו זקוקים לארגון זה או לאיזה צורה שהיא של מערכת או תמיכה בין-לאומית.

בהשיבנו על שאלה זו יש לשים לב לשתי עובדות. כל המעצמות הגדולות (חוץ מסין) חשות את הצורך להשתייך לאו"ם אף שהיו יכולות לחיות היטב מחוצה לו. העובדה השניה היא

שעלינו לזיום. אנו עושים הסכמים ומפירים אותם משום ששינינו דעתנו. אנו מאיימים איומים שאין בדעתנו או ביכלתנו להוציאם אל הפועל. אנו נוקטים פעולות בשעה שאין בהן עוד כל יעל.

אצטמצם בדוגמה אחת, אף שהייתי יכול להביא דוגמאות הרבה. הנפט הערבי, והממון הרב שהוא מעניק לממשלות וליחידים, נותן לנו את היכולת הפוטנציאלית לא רק לפתור את מרבית בעיות העוני והנחשלות שלפנינו: הוא היה יכול גם למלא תפקיד חשוב בהעניקו לנו השפעה על חייה הכלכליים והפינאנסיים של אירופה, ובעקבותיה גם השפעה פוליטית. אך קודמים לכך שני תנאים הכרחיים. עלינו להגדיר את מטרותינו לטווח רחוק ולטווח קצר בגדרו של האפשרי; ועלינו לתאם את קוי המדיניות של הארצות המפיקות נפט, וכן את היחסים ביניהן לבין הארצות שאינן מפיקות נפט.

המשבר הנוכחי הוא דוגמה לקוצר-ידנו למלא אף אחד משני התנאים הללו. לפני שפרצה המלחמה לא נקטנו שום אמצעים יעילים כדי לנצל את כוח-המיקוח שלנו בזירה הדיפלומאטית והפוליטית כדי למנוע מלחמה. משפרצה המלחמה, היו צעדינו רק לחצאין ולמקוטעין וללא סיכוי הצלחה, שכן הם מזיקים לנו יותר משהם מזיקים לישראל ואין בהם משום לחץ יעיל על איזו מן המעצמות הגדולות. ולא רק כשלון היתה פעולתנו בתחום זה: היא עלולה להוליד מצב חדש שבו תוגבל באופן חמור יכלתנו בעתיד לנצל את עצמתנו הפוטנציאלית הנוכחית, ואולי תיבטל לגמרי.

סכנה זו כבר נראית באופק. אירופה המערבית נוקטת עכשיו אמצעים כדי להפחית את תלותה בנפט הערבי. אף שלא תוכל אולי להשיג אי-תלות גמורה עוד שנים רבות, יכול תוכל למנוע שיתוק פתאומי של חייה התעשייניים והאורחיים; וכן תוכל להגדיל את כשרה לעמוד בפני שלילת נפט ממושכת עד כדי כך שהדבר יזיק יותר לכלכלתם של הערבים מאשר לכלכלתה. כנגד אי-היעילות והשיתוק החלקי של המדי-

הריאליזם שעלינו לטפח ביחסינו עם הארגון הבין-הלאומי עלינו לטפחו גם ביחסינו עם המעצמות הגדולות. בתחום זה, שוב, לא היינו בעבר לא ריאליסטיים ולא מסקניים. אנו מנסים להגיח אותן זו כנגד זו, אך אנו נזעמים כשאין הן תומכות בנו. אנו מנסים לעבור מצד לצד בתקוה להפיק את מיטב התנאים מכולן, אך אנו מסתכנים תמיד בהרחקת לבו של צד אחד באופן שאנו נעשים תלויים לגמרי בצד האחר. אנו מכריזים על נייטרליות אך אין אנו מקיימים מצוותיה. אנו מדברים על חופש התימרון שלנו אך אנו מצמצמים את יעילותו עד כדי כך שהוא עלול להתנדף. היינו רוצים שקצתן של המעצמות הגדולות או כולן תאמצנה להן את המדיניות שלנו ותראינה את הענינים מנקודת מבטנו, ושוכחים כי אנו קטנים והן גדולות. האינטרסים שלנו הם לעתים בצד אחד, הרגשות שלנו בצד אחר, וכך אנו מתנודדים באופן סכיזופרני מקו מדיני אחד למשנהו ונכשלים בכלם. עקב זאת יחסינו עם כל אחת מן המעצמות הגדולות הם יחסים או של איידידות או של תלות. ובכל עת תמיד אנו צפויים לסכנה שהן תגענה לעמק השווה ביניהן על חשבוננו.

מטרה עיקרית של מדיניות החוץ שלנו צריכה להיות ביסוס יחסינו עם המעצמות הגדולות על יסודות בריאים וחיוביים אשר יעזרו לנו להפיק את מירב התועלת הן מסכסוכיהן והן מהסכמיהן. דבר זה מצריך יכולת להבין את מציאות החיים הבין-לאומיים ולנקוט מדיניות משותפת במסקניות וביושר, מה שלא עשינו עד כה.

ז

הליגה הערבית. הצורך הדוחק ביותר הוא איפוא לשים סדר בביתנו אם ברצוננו למלא תפקיד יעיל בעולם. יש שני מישורים שבהם דבר זה צריך להיעשות: היחסים בין המדינות הערביות יש לבססם על יסודות בריאים וריאליסטיים יותר, וכל אחת מהן חייבת במאמצים רציניים יותר לפתור את בעיותיה המיוחדות.

הליגה הערבית נוסדה בשנת 1944 במטרה עי-

שבתוך מסגרת האו"ם אפשר היה למדינות הערביות לזכות בהשפעה ובעוצמה רבה הן בשל מספרן והן בשל חברותן בשתי הקבוצות של המדינות האסיאניות והמדינות האפריקניות.

משתי עובדות אלו אפשר להסיק מסקנה חשובה: אם אנו צריכים להגנתו ולתמיכתו של הארגון הבין-לאומי, עלינו להיות מוכנים לפשרות, כדרך כל קיבוץ אנושי. לפיכך חשוב להבין מה פירושה האמיתי של פשרה. אין פירושה, כפי שיש סבורים, הקרבת הטפל כדי לשמור על העיקר: זהו רק טכסיס גרידא. הפשרה האמיתית היא בכך שאתה מוותר על דבר שאתה אולי רואה כזכותך הטבעית למען יתרון גדול יותר, לאו דוקא לעצמך אלא לקיבוץ אשר אתה שייך לו. אם מדינות מוותרות על כוח כאמצעי של מדיניות לאומית, הרי יש בכך להנות את החלש על חשבון החזק; אך החזק אולי יש לו ענין גדול יותר בשלום העולם מאשר בהאדרה לאומית. לקבל פשרה אינו אפוא סימן מבייש לחולשה: אין עוצמה או כוח מוחלטים. הביזיון היחיד הוא לנסות ולדחות בכוח הנורע מה שאנו נאלצים לקבל אחר כך בשל חולשה.

אם אפוא ברצוננו להשאיר בתוך הארגון הבין-לאומי משום שאנו צריכים לו, שורת ההגיון מחייבת שנעשה הכל כדי לחזקו ולהפכו למכשיר יעיל. אין אנו יכולים לצפות שנשתמש בו כמכשיר למדיניותנו הלאומית ולאינטרסים המיוחדים שלנו גרידא. לפעמים יהא עלינו לקבל דינן של החלטות שאינן נראות לנו. אך היתרונות לאורך ימים של חיזוק הארגון עלולים להיות גדולים מהיתרונות לטווח קצר של החלשתו.

יחסנו לאו"ם הן לגבי המדיניות הכללית והן לגבי ענינים מיוחדים, יש לבססו אפוא לא רק על מה שנראה כאינטרס מידי שלנו אלא על שיעור תוחלתנו ליהנות, לטווח קצר וארוך, מחברותנו בו, ועל הצורך שאנו רואים להשתמש בעצמתו המקובצת בכל ענין וענין. ואולם דבר זה אינו מונע אותנו מלפעול בתוך הארגון הבין-לאומי כדי להבטיח לעצמנו את מירב ההשפעה והכוח אשר, בשעת הצורך, נוכל להפעילם.

הליגה הערבית דומה היא מכשיר יעיל יותר מו- עידות הפיסגה או כינוסי שריי-החוץ. יש עכשיו צידוק מדיני ממשי להחייאת הליגה כמסגרת שבה יתכן להגיע להחלטות קולקטיביות ושיש בכוחה להקים מחדש את יחסי מדינות ערב עם העולם החיצוני. כי בעוד שכל אחד מן המנהיגים הערביים היה להוט תמיד לזכות בתהילת ההצלחה, אף אחד מהם אינו להוט לזקוף כשלוניות לחובתו. הליגה יכולה להיות מטרה סבירה יותר לביקורת, אך תחילה יש לציידה בכושר אמיתי להחליט החלטות, שכן אחריות מחייבת כוח כשם שכוח מטיל אחריות. הדיפרסונאליזאציה של היחסים הבין-ערביים, הקמת אחריות קולקטיבית, וכוח-מנהיגות של ממש הן בלשכה והן באישיותו של מזכיר כללי דינאמי יוכלו לעשות הרבה לתקן את דמותו ולחדש השפעתו של המדינות הערביות בעולם.

אך דמות זו והשפעה זו לעולם לא תוכלנה להיות עדיפות או גדולות יותר מעצמתן האמיתית, להבדיל מעצמתן המדומה או הפוטנציאלית גרידא. החייאת הליגה הערבית כמכשיר לפרסומת ותעמולה בלבד היא בזבוז מרץ וממון. הצורך החשוב והדוחק הוא ליצור את התנאים — על ידי מוסדות ממשתיים, ולא על ידי החלטות או המלצות — שבהם אפשר יהיה להוליד כוח ועצמה של ממש.

החולשה הגדולה ביותר של הליגה הערבית משעת הקמתה היתה קוצר-ידם של חבריה להסכים ביניהם אלא במכנה משותף הנמוך ביותר. דבר זה שרשו בקוצר ידם או ברתיעתם להכיר בעדיפויות שונות ובדרגות שונות של זיקה לבעיות מסוימות. הם או שהציבו מטרותיהן גבוהות מדי או נמוך מדי. לעשות הכל או לא לעשות כלום, אינו ברירה מעשית בפוליטיקה או בכל תחום-חיים שהוא. הדבר החשוב הוא להתחיל באותם צעדים אשר יאפשרו לך בסופו של דבר להגיע אל מטרתך. כל אימת שעמדה הליגה הערבית נוכח קשיים בהשגת מטרתה הסופית — האיחוד הפוליטי של העולם הערבי — לא עשתה ברצינות שום דבר כלל.

לפיכך השלב הראשון בהפעלת הליגה הערבית

קרית של יצירת מדיניות חוץ משותפת שתאפשר למדינות הערביות לטפל בבעיית ארץ-ישראל כפי שהיתה קיימת באותה שעה. כיון שלא הצליחה למנוע את הקמת מדינת ישראל בשנת 1948, הרי שמכותה ויעילותה של הליגה נפגעו פגיעה חמורה. כבכל משבר מאז ועד היום, לאחר גילוי סולידריות ומני נוכח מלחמה, הלכו היחסים בין המדינות הערביות והורעו, כשכל אחת מהן תולה את הכשלון בצואר חברתה. על ידי גיבוש הסכסוכים ועל ידי סיפוק זירה שבה יכלו לגגח זו את זו, נעשתה הליגה בהדרגה לא מכשיר למדיניות-חוץ משותפת או להתקרבות אמיתית בין חבריה, אלא היפוכו של דבר.

עם ירידתה והבאשת ריחה של הליגה הערבית נעשו נסיונות אחרים לאחד ולתאם את מדיניות החוץ בועידות פיסגה ובפגישות של שרי החוץ, אך כל אלה לא הצליחו במקום שנכשלה הליגה; אדרבה, כשלוניות אלו היו מנקרי עינים יותר מאלו של הליגה מכיון שגיבשו והבליטו לא רק חילוקי דעות אלא גם חילוקי אישיות ומוג בין המנהיגים הערביים. הדיפאריסונאליזאציה של מדיניות-החוץ הערבית היא איפוא צורך דוחק.

תנאי יסודי למדיניות חוץ ערבית ריאליסטית היא אפוא ההכרה כי לא כל המדינות הערביות יש להן אותם התנאים הגיאוגרפיים והכלכליים או אותם האינטרסים. לפני שיסכימו ביניהן מה הם האינטרסים המשותפים להן, עליהן להחליט במה הן חלוקות. כשאין הכרה באינטרסים הכשרים של כל אחת מהן, יש סכנה כי בכל משבר ומשבר לא יהיה תיאום אמיתי של המאמץ, ושהאשמות הדדיות תבואנה בעקבות הכשלון ההכרחי של כל מדיניות משותפת שתבטיחה לב-קוט. לאמיתו של דבר ביססו המדינות הערביות את יחסיהן לא על הערכה ריאליסטית של האינטרסים והכושר של כל אחת מהן אלא על סולידריות רגשית המתנדפת כעבור שעת החירום.

ואולם אם רוצים בנסיון חדש לבנות מדיניות חוץ ערבית רצינית — ובעיית ארץ-ישראל עושה את הדבר לדוחק יותר מבאיוה זמן שהוא — הרי

ח

המשטרים הערביים. הגדול במקורות החולשה בעשרים השנים האחרונות היה שהוכנסו לחיים המדיניים של הערבים דרכי שלטון וסיסמאות אידיאולוגיות שאינם מתאימים או בעלי זיקה לתנאים הממשיים בארצות הערביות. שיטות וסיסמאות אלו לא זו בלבד שהרעילו את היחסים בין ארצות ערב, אלא אף סינוורו כמה ממשטריון מראות את בעיותיהם האמיתיות והאינטרסים האמיתיים שלהם.

הנה, למשל, המשטרים הצבאיים שקמו בכמה מארצות ערב למן 1949; כל צידוקם היה בהת-ייצבותם נוכח סכנות חוץ. עכשיו נתגלה לעיני הרבים כל קוצר-ידם במלחמה. מה טעם יש לנו להניח כי יש בידם להצליח יותר בתכנון ובפיתוח כלכלי, בחינוך, במדיניות חוץ, בפניאנסים או בתרבות?

בין התוצאות המזיקות ביותר של המשטרים הצבאיים לגבי המבנה המדיני והכלכלי של האר-צות שהם ניסו למשול בהן היה נעילת דלת בחיים הציבוריים, במתכוון או בעקיפין, בפני מספר רב של אורחים משכילים ומיומנים הנמקים באפס-מעשה בארצותיהם או העורכים גלות באר-צות אחרות. דבר זה הוא הפסד עצום מבחינת ההשקעה במשאבים אנושיים. ראשיתו לפני אר-בעים שנה ויותר. המחסור בטכנאים עקב זאת מורגש לא רק בעיניים אזוריים אלא גם בצבאות באופן שיש מקום לטעון שהמשטרים הצבאיים תחת לחוק את הכוחות המזוינים החלישו אותם בפועל.

הכנסת סיסמאות אידיאולוגיות ותורות מדי-ניות וכלכליות ששרשן ברקע שונה לגמרי מזה של ארצות ערב הזיקה עוד יותר ביחסי ארצות אלו לבין עצמן ובענייניהן הפנימיים. הן ביתרו את העולם הערבי למחנות מחנות בעיניים שאינם חיוניים ולפי קוים שאין להם שחר.

ראשית, ההפרד בין משטרים "מתקדמים" או "מהפכניים" לבין "ריאקציוניים" או "שמרניים". מענין ומאלף הדבר שכל המשטרים המתקראים "מתקדמים" הם לאמתו של דבר משטרים צבא-

הוא לכנס כינוס דומה לוועידת אלכסנדריה של 1944 כדי לבחון מחדש את שיטותיה ולתקן את חוקתה. ברומו של סדר היום צריכה להיות שאלת האחריות. כיון שלא כל המדינות הערביות יכולות לגקוט פעולה יעילה בכל הענינים שבאינ-טרס משותף, הרי יש להגיע לחלוקה מעשית של האחריות. יש להביא בחשבון את הנסיבות המיוחדות בכל ארץ ובכל איזור. היעילות, ולא מחנות של סולידריות, היא המבחן היחיד.

מכאן יש לעבור לענין אחר, חשוב יותר: שאלת התאמת המבנים הפוליטיים בתוך העולם הערבי. בשעה שנוסדה הקהילה הערבית המאוחדת נד-חקה הליגה הערבית לקרן-זוית משום שהיתה נראית כמיותרת: אם הקהילה הערבית המאוחדת היא מוקד לעולם ערבי מאוחד, מה חפץ יש בליגה? עכשיו נשתנו הנסיבות, לא רק משום המאורעות האחרונים אלא משום שניכר היה זה כמה זמן כי ק"ע"ם עצמה אינה להוטה לקבל עליה את ההתחייבויות הפוליטיות והאדמיניסטרטי-ביות של איחוד מתרחב. אין כל יסוד להטיל את מלוא האחריות והעומס של התיקונים הפוליטיים ביחסי המדינות הערביות אהדדי על מצרים, ור-חוק לשער כי ממשלת מצרים תשים עתה מכשור-לים בדרכו של הסדר חדש אשר בחזקו את כושר התנגדותם של הערבים להתפשטות ישראלית במזרח יחזק בכך גם את עמדת מצרים בדרום.

אם השטחים הכבושים בידי ישראל לא יוחזרו, ברור שאיזה מבנה פוליטי ערבי חדש במזרח הירדן צריך לקום. אם יורשה חלל של כוח הרי שאר ירדן ייכבש תוך שנים מספר. כדי למנוע זאת יש ליצור מסגרת מדינית חדשה שבה יוכל המלך חוסין להוסיף ולמלא את התפקיד שנתן לו הגורל.

מה היא מסגרת מדינית חדשה זו, בזאת אין בדעתי לדון כאן. עלינו לקוות שהמשטרים הער-ביים יוכלו להתגבר על החשדות והקנאות ההד-דיים, ישימו קץ למריבותיהם חסרות-השחר וינ-קטו אמצעים חיוביים לעצור את ההידרדרות המהירה המסכנת את עצם יסודות קיומנו הלאומי.

ט

הכעיה האמיתית. הכנסת תורות מדיניות וחברתיות להגביהם לא זו בלבד שהיא מחלישה את ארצות ערב על ידי ביתורן למחנות בשל ענינים חסרי משמעות; היא גם מסיחה דעתן מבעיותיהן האמיתיות. ההבנה התקפה היחידה בין ארצות ערב בשעה זו היא מצד דרגת התפתחותן הכלכלית והחברתית ומצד המשאבים שברשותן להמרצת קידמתן. ההבדל האמיתי הוא בין הארצות המפותחות יותר לבין המפותחות פחות, בין העשירות לעניות. אין כל טעם שנקדים להתמודד עם בעיות של חברות מפותחות הרבה יותר לפני שהגענו לשלב שבו בעיות אלו נעשות ממשיות ותובעות פתרון. אין יסוד שנאמץ לנו את הלשון ואת הצורות הפוליטיות של סכסוכים חברתיים וכלכליים שאי-נן ממין הענין לגבי חברותינו.

הבעיות הדוחקות והמיידיות העומדות כמעט לפני כל ארצות ערב הן ביצירת מיזער התנאים שעליהם אפשר להקים במרוצת הזמן חברה מודרנית. בעוד שיש בודאי ללמוד ולדיין בצביונה של אותה חברה ובתוכן החברתי והכלכלי של האמצעים שיש לנקוט כדי להקימה — דבר שיעורר רב בלי ספק חילוקי דעות ויוליד תנועות פוליטיות שונות — הנה לא הגענו עדיין לשלב זה. עוד יש כר נרחב לפעולה שבו האינטרסים הם משותפים ויסודיים למדי שנשמה או נדון בהתעללות מות את הבעיות העלולות להפריד בינינו בשעה זו שעלינו להיות מאוחדים.

לגבי כמה מהארצות הנחשלות בעולם, הצורך למצוא מקורות-חוץ להשקעות הון או לסוגי יומ-נה שהן חסרות, מאלץ אותן להסתבך בסכסוכים ובהפרדים של העולם המפותח יותר. שום צורך כזה אינו קיים לגבי העולם הערבי, שיש ברשותו כל המשאבים החמריים והרבה מן המשאבים האנושיים שהוא זקוק להם. יש די הון ונזילות כדי שניעשה בלתי תלויים בעזרה כספית מבחוץ ונוכל לקדם את גשוגנו הכלכלי והחברתי, ובלבד שננצל את משאבינו בתבונה ונביט ברוחב-מבט על הצרכים הקיימים והעתידים של העולם הערבי

יי. מה הדבר אשר הביא אחדים ממנהיגינו לנקוט לשון ולחקות סגנון של תנועות ומשטרים שבעצם אין להם דבר עמם? יש שתי סיבות יסודיות לכך: השאיפה למצוא בעלי ברית וידידים בחוץ, והצורך להשיג תמיכה עממית. כיון שרוב ארצות ערב יצאו מכלל שלטון מערבי אך זה לא כבר, מדרך הטבע הוא שמנהיגים המבקשים חיבת המונים בנקל יסתפחו על אויבי המערב במדיניות החוץ ויבטיחו לעמם רווחה כלכלית וחברתית על ידי רפורמות קרקעיות, הלאמה ושאר יסודות הפרוגרמה של ארצות סוציאליסטיות.

ואולם חוץ מאשר במצרים הרי המשטרים הצבאיים "המתקדמים" לא זו בלבד שלא הגשימו תכניות סוציאליסטיות; לאמיתו של דבר הפחיתו את התוצר הלאומי הגולמי ופגעו פגיעה רצינית ברווחתם הכלכלית של חלקים מסויימים באוכלוסיה מבלי לשפר מצבם של חלקים אחרים. הם אף לא היו מסוגלים, או חפצים, לנקוט אותם האמצעים החברתיים והמשפטיים שהיו משווים אופי מתקדם למשטריהם, לפחות על גבי הנייר. אף אחד מן המשטרים "המתקדמים", למשל, לא ביקש טל את ריבוי הנשים. נהפוך הוא, קצתם ניסו לחזור ולקיים בחיי הציבור פירוש שמרני של האסלאם. דוקא כמה מהמשטרים הקרויים "שמרניים" או "ריאקציוניים" עשו לא מעט למען אוכלוסיהם מבחינת הקידמה הכלכלית והתחיקה החברתית.

שנית, הנסיון לזהות את הלאומיות הערבית עם משטרים "מתקדמים" בניגוד ל"ריאקציוניים" הביא לידי ריב חסר-שחר ומסוכן בין ממשלות ערביות ושילהב אף סכסוך את דעת הקהל ברחבי העולם הערבי. עלינו לדחות לחלוטין את הטענה כי משטר מסויימים או מפלגה או מנהיג יש להם מונופולין על הלאומיות הערבית ועלינו לפסול את ההנחה כי חילוקי דעות או אינטרסים הם בסיס גאות למיזון משטרים או יחידים כנאציזם-ליסטים אמיתיים או בוגדים. מסעי התעמולה הארסיים שנערכו על גלי הרדיקליזם ובעתונות בארצות מסויימות יש לדחותם ולגנותם ולשימם לצחוק, ויש להפעיל כל לחץ על אותן הממשלות המרשות זאת כדי שיושם קץ לשערוריה.

יחיד במינו שאינו ניתן להרבה שכבות משכילות בארצות ובחברות מפותחות יותר, שמכבידות עליהן לעתים קרובות מסורות ומתכונות-חיים מגובשות שאינן מניחות כר רחב ליוזמה ומ-קוריות. מולנו הטוב הוא שנולדנו בזמן שמח-כות לנו משימות גדולות ולא עוד אלא שאפשרות הפעולה אף היא קיימת.

במקום הויכוחים העקרים שלא ממין הענין, החי-כוכים המרים והחשדות ההדדיים השולטים בחיי-נו המדיניים והאינטלקטואליים, הבה ננסה למצוא הבנה בינינו, הסכם על עקרונות ואמון הדדי, שיאפשרו את הפעולה שיש לעשות בשעה זו אם ברצוננו להציל את העולם הערבי מירידה מהירה.

בכללו. יש לנו טריטוריות עצומות, משאבים טב-עיים כבירים ועמדות אסטרטגיות חיוניות. מה שאנו צריכים הוא לנצלם לאור צרכי היום ומחר. ארצות שהן עשירות כיום, אפשר לא תהיינה עשירות תמיד; אחרות שהן דלות כיום יש להן אפשרויות גנוזות העשויות להעשירן באחד הי-מים. כלל המשאבים האנושים והטבעיים של העו-לם הערבי יש לחקור אותו ואחר כך לנצלו לאור תכנית כוללת, רעיון מנחה.

י

זאת האחריות הגדולה המוטלת עתה על השכ-בות המשכילות בארצות ערב. יש להן סיכוי

על כשלונה של הציונות באמריקה

המרחק וההתרחקות (ii) *

ש. הלקין

ניותיהן של ההסתדרויות הרבות שבה, שהגדולות שבהן וודאי שאינן שונות זו מזו אלא בשמותיהן ובכינוייהן בלבד. דומה: אין אתה מבחין ברור ביניהן הואיל וכולן עומדות על עיקרי-יסוד אח-דים בדיבור ובמעשה, שאפשר למנות אותם בלא לקפח גם אחת מהן: יהדות אמריקה רבת-ההש-פעה חייבת לדאוג לתפוצות-ישראל "מאושרות" פחות ממנה — בנוגע לזכויותיהן המדיניות-האז-רחיות והתרבותיות בפרט; יהדות אמריקה חייבת לדאוג לשלומה ולשגשוגה של מדינת-ישראל ביי-חוד; ומבחינה פנימית-אמריקנית — חייבת יה-דות זו לדאוג להמשך קיומה שלה מבחינה רוח-נית, שדת-ישראל יסוד ושורש שלה וענפיה מרו-בים בחיפוש דרכים לחינוכם של קטנים וגדו-לים ברוח היהדות. מעמיד אתה את תכניותיהם של הארגונים השונים על שלושה עיקרים אלה — ואתה פוסק מלראות, מה בין פעולותיו של ה-קונגרס היהודי לבין פעולותיו של הוועד היהו-די האמריקני, למשל, על כל סניפיו, או מה בין פעולותיהם של שנים אלה לבין פעולותיהם של הארגונים המאחדים את בתי-הכנסיות בארצות-הברית, לפי שלושת זרמיו העיקריים — השמרני, הניאו-אורתודוכסי והריפורמי. ואחרון-אחרון: ג-בצר ממך גם להבין, מה בין משאות-הנפש של כל אלה כיום הזה לבין משאות-נפשה של התנו-עה הציונית באמריקה. כי אכן אין זה מקרה, שלעתים קרובות כל כך אתה מוצא את חברי ההסתדרות הציונית האמריקנית חברים פעילים גם ב"הקונגרס היהודי" ולעתים גם ב"הוועד הי-הודי האמריקני" או ב"בני ברית". ועל אחת כמה וכמה שאין זה מקרה, שאתה מוצא ציונים נאמ-נים בקרב המסורים ביותר בחיי-קהילתם, ב-בית-הכנסת ובפעולותיו המגוונות: בית-הספר ל-ילדים ולנוער, קורסים לבוגרים, איגודים שונים שעוסקים בעיוניהם גם בחיים המדיניים, החבר-

פאתית היא התנועה הציונית בארצות-הב-רית: בה במידה שמנהיגיה וחבריה הטובים, ה-טובים והנאמנים דווקא, מעמידים אותך בכל מאמצי-כוח על תכונותיה ה"ציוניות", להבדיל בינה לבין תנועות יהודיות-יהדותיות אחרות ש-במדינה, הפאתוס שבדבריהם ובדרך מחשבתם מתבלט לעיניך ברור יותר. מגדיר אתה את ה-פאתוס כמידה פסיכולוגית, המסרבת לראות בעי-ניים פקוחות את הקשיים שבמצב-העניינים ה-אובייקטיבי, ללא הפריז וללא הפחית באלה, ואת הכוחות הפנימיים הסובייקטיביים, שבהם אפשר להילחם בקשיים החיצוניים, ללא הפריז וללא הפחית גם בכוחות הללו — ומיד אתה תופס, מ-דוע נוח יותר ונכון יותר לתאר את הציוניות הא-מריקנית כפאתיטית, ולא להעניק לה אף את תו-אר-הכבוד: טראגית. במציאות אין הציוניות ה-אמריקנית קיימת כלל כהווייה שונה מכל זולתה בחייהם הרוחניים-התרבותיים של יהודי ארצות-הברית, המתגלמים ברוב ארגוניהם. ההסתדרות הציונית באמריקה — סימני-ההיכר שלה אף היא קשה להבחין ביניהם לבין הסימנים, שכל מיני זרמים ופלגים ופלגי-פלגים יהודיים ויהדותיים ש-במדינה נותנים בעצמם. אם כלליתם של אלה — אלמוניותם כמעט — מכבידות עליך מאד, כשא-תה מנסה להבין, מה בין אחד למשנהו מבחינה תוכנית-מהותית, הרי הזרם הציוני האמריקני אל-מוני אף הוא בעיניך, כשאתה שואל את עצמך, במה כיסופיו ומגמות-פניו שלו שונים משל ה-שאר, פרט לארגון המשרדי המיוחד, שבו הוא פועל בפני עצמו. סימנים שהוא מייחד לעצמו ולזכותו משותפים הם למחשבה הציבורית של יהדות אמריקה כולה, כפי שהיא מתגלית בתכ-

* המאמר הקודם הופיע בחוברת 1 (211).

ארץ ישראל בגופו, שכן הוא ובניו ובני-בניו חזק-קה עליהם שימשיכו בהיסטוריון היהודי מחוץ לתחום, ובתנאי שעם קום המדינה ידע העם במדינתו להיות עם-סגולה, שיקרין מאורו על בניו ועל בני-בניו לדורותיהם האמריקניים— והוא עומד לפניך מעורר רחמים, לכל היותר, אם מבליג אתה באותו רגע על "קנאתך הציונית-האכזרית". מצד אחד, תמימותו פאתיטית היא כשל שאר בעלי אידיאולוגיה יהודית בארצות-הברית, המרפאים שבר עמם על נקלה ומסרבים לראות, מה הם באמת פירותיהם של היהדותיות וההתייחסות דת שלהם זה שלשים-ארבעים שנה. אבל, מצד אחר, עלוב הוא בעיניך יותר מכולם בעצם דב-קותו, כביכול, ברעיון הציוני, שאת קליפתו הוא לועס זה שנים ואת תוכו זרק לפני הרבה הרבה שנים. לכל היותר, עשוי אתה לרחם עליו על ציוני-תינוק זה, שכן מה פשעו ומה חטאתו הוא? הרי אינו אלא חוזר בגמגומי-דברים על תורתם הנמלצת של מוריו ורבותיו, אלו דובריו ומנהיגיו הציוניים הגדולים בארצו, ובתוכם מפליטי השואה ההיטלראית גם הם ובתוכם אף נשיא ההסתדרות הציונית העולמית ונשיא ה-קונגרס היהודי האמריקני! הלא אלה הם הטוענים, שהציונות מתחילתה לא באה אלא כדי להציל את יהדות העולם מן ההתבוללות, ולא לשם יצירת מדינה יהודית, שבה בלבד אפשר יהיה לשמור על המשכו של ה"גיטו" היהודי, התרבו-תי-ההיסטורי, על עצמיותו של הייחוד היהודי הקיבוצי-הלאומי. ודוק: אף לא לשם יצירת "גיטו" ממילאי כזה, ואפילו כשאתה מכנה אותו "מרכז רוחני", הופיעה הציונות, אלא מתחילת ברייתה, כביכול, בראשית קדמת המחשבה שבת-גועה זו, כביכול, לא הוא אף הוא, "מרכז רוחני" זה, העיקר שבה; כל זמן שאתה רואה אותו, כשהוא לעצמו— ערכו ההיסטורי גם הוא נמדד ונשקל רק לפי השפעתו על ה"הי-קף", על יהדות התפוצות כולן ועל היהדות האמריקנית כיום הזה בפרט. אבל עם כל רחמיך על הציוני בארצות-הברית— קשה לך להבליג על רגשותיך כלפיו וכלפי בטחונותיו אלה ה"ציוני-

תיים והתרבותיים של אמריקה— הן המקומיים והן המקיפים יותר— ושאר אביונים של אותה מסגרת רוחנית שבתוכה חיה הקהילה הנדונה, ופעולות ציוניות גם הן בתוכן, כמוכן על פי רוב. כללו של דבר: את הציונות קשה לזהות באמריקה כמהות בפני עצמה, בעלת פרצוף משלה בלבד, משני טעמים אלה— שנים שהם אולי אחד. התנועה הציונית אף היא אינה אלא שותף אחד באותה אותה קדירה של פעילות יהודית ויהדותית אמריקנית, שלא מעטים שותפים אחרים בה, ככל שהיא חמימה יותר מדי פעם וקרירה יותר מדי פעם. יתירה מזו: הציונות ה-אמריקנית אינה שונה משאר שותפותיה בהווייה הרוחנית-התרבותית שעל תקנתה שוקדות כולן ביהדות הגדולה בת-המקום; ככל שתביעותיה מ-יהדות זו נוגעות לקיומה בהווה ולהבטחת המ-שכיחה בעתיד— אף תביעותיה שלה עיקר סי-מנן הוא "דת ישראל", מושג שמותר לך באר-צות-הברית להכניס לתוכו כל מיני משמעויות היסטוריות, שאינן ריליגיוזיות בתכלית, אלא אף היסטוריות-אתניות יהודיות.

וכאן אותה תכונה פאתיטית, שהיא סימנה של הציונות האמריקנית. הרעיון הציוני בכל גלגוליו ותמורותיו בתוך שבעים או תשעים השנה האחרונות מצויין היה גם בבריתו הטרראגית: הוא עמד עמידה מבוגרת, אמיצת-לב, מול הקשיים הבלתי-נמנעים שבהמשך היהודי בגולה למראשית האמנציפציה ועד ימינו; הוא תבע מ-עצמו ומן ההולכים לאורו, שיישירו מבט נועז נוכח האימה שבקשיים הללו, בין שנוסחו כ"צרת היהודים" או כ"צרת היהדות" ובין שנתפסו כמין תערובת הכרחית של שתי אלה, כיון שקשה מאד להפריד בין השתיים, כל זמן שאין העם חי באר-צו. נוטל אתה מן הרעיון הציוני את הטרראגיות שביחסו אל קיום העם ותרבותו בגולה— ואתה הופכו למשהו חסר-אופי עד כדי פאתוס, לכסות-עיניים שבהונאה עצמית אינפאנטילית, מתפנקת. שומע אתה את הציוניות האמריקנית אומרת וחור-זרת ואומרת, שלציוני האמריקני עצמו אין צורך בפתרון הציוני ה"אכזרי", זה קיום מצוות יישוב

עימה את ערך הציונות המגשימה, הארץ-ישראל-לית, אף בתביעותיה מן החינוך היהודי וממילא היא שהכשירה את הלבבות לעלייה חלוצית עד מלחמת-העולם השנייה — ובעקיפין גם לאחריה. עומד אתה על פרט זה בלבד — ואתה נדהם שוב, כשאתה שומע את הציונות האמריקנית נושאת לשוא גם את שם-הכינוי הזה שבתולדות הרעיון הציוני: "עבודה בגולה". התנועה הציונית בארצות-הברית אינה מעמידה שיטות-חינוך משלה לעומת שיטות-החינוך היהודיות-הכלליות, בין כשחבריה משתתפים בפועל בחיי בית-הספר של בית-הכנסת שלהם ובין כשמנהיגיה מנסים להעמיד קורסים ובתי-אולפן, כביכול, משלהם לפי תכניותיה של מחלקת התרבות של הסוכנות היהודית במשרדה הראשי בניו-יורק. לכל היותר, עשויה התנועה הציונית האמריקנית להודות מדי פעם, שיש צורך בהוראת הלשון העברית גם למבוגרים שבהמוני העם ובפירסום חוברות וקונטרסים, המפרשים — ומסלפים תוך כדי פירושו — את תכניה הרוחניים הנאצלים של הציונות, על פי אחד העם וא. ד. גורדון ביחוד, ובהמשך זאת חומר אינפורמציוני בדוק ונאמן על התפתחותה של מדינת-ישראל בחומר וברוח ובהעמדת מכון ומכונים להרצאות-עראי בתולדות ישראל, בתולדות תרבותו וספרותו לדורותיהן בפרט, וכיצד יוצא באלה ספחים ושחיסים של הקשרים בין החינוך העברי המודרני ובין המחשבה הציונית או בינו לבין מדינת-ישראל כ"מרכז רוחני", העתיד יום אחד לחזק את חייה של היהדות האמריקנית גם היא. אותה הומוגיניות, שאתה מוצא ביהדות אמריקה כולה כמעט — כמעט להוציא אותו מיעוט שבה, מהגרים שהגיעו לתוכה אחרי השואה רובם ככולם והם מתאמצים לחיות את חייהם ולחנך גם את בניהם ובנותיהם ברוח האמונה והמסורת של יהדות-אירופה בת-העירייה — הן בחשבון-הנפש ההיסטורי הן במגמות החינוך המתחייב על פי חשבון-נפש כזה, אתה מעמיד אותה בצלמה כדמותה על פי הסתכלות עובדתית בשאיפותיה של התנועה הציונית האמריקנית ובנסיונותיה להגשים את שאיפותיה. אם יהדות

ישראל. כבר ראינו, כמה מדכדך הנסיון להפריך טענותיו של סתם יהודי אמריקני כנגד אותם ערכים "אפקייים", ארציים, שיוצרת ארץ ישראל כיום, לפי דעתו, לעומת כל מיני ערכים "מאונכים", שהוא רואה ביצירתה התרבותית של יהדות אמריקה — פשוט, מחפש אתה אותם בחייו היום-יומיים של היהודי הלז ואינך מוצא אותם. אבל טעם תפל עד כדי מצוקת-נפש ממש אתה טועם בטענות אלה, כשאתה שומע אותן מפיו של ציוני בן-המקום: זה כאילו שכח את תלמודו, אם בכלל ידע אותו פעם. הציוני האמריקני, כדובריו וכדבריו אף הם, לא זו בלבד שהוא ממאן לראות את עתידה התרבותי של היהדות האמריקנית כחזרה מחוייבת-המציאות על מה שאירע לקיומן התרבותי של כמה קהילות יהודיות גדולות זולתה בעולם למאו האימנציפציה, אלא שכל מה שהוא מעמיד פנים יותר כידוע את תולדות הציונות — הוא מרוקן אותה יותר מתכניה העיקריים וטוען שתנועה זו, שמתחילתה לא באה כי אם להציל את העם בכל אשר הוא מכל-יוון רוחני גמור, תמיד ידעה לעבוד בתוך הקהילה בת-המקום, כדי להחיות אותה לפליטה גדולה מבחינה רוחנית-תרבותית. ממילא הוא רואה את עצמו בפעולתו היהודית כמזויין בכל המצוות הציוניות ההיסטוריות, בה במידה שהוא משקיע את מיטב כוחותיו בחיי קהילתו באמריקה בבית-הכנסת ומחוצה לו. וממילא גם אתה, הזר הבא מן החוץ, כביכול, שומם ומשמים מולו — ואינך יודע על מה יותר: אם על התרחקותו הגמורה מן הרעיון הציוני ומהתגשמותו במדינת-ישראל כיום או על חוסר-רצונו לשאול את עצמו, במה שונה פעלתנותו גם בתוך קהילתו עצמה מפעילותו של שותף וחבר, שאינו "ציוני"?

עם כל הצורך בדבר, לא כאן המקום להכנס לסקירה היסטורית על העבודה הציונית בגולה האירופית, בתוך הקהילה המקומית עד למהפכה הרוסית הבולשביסטית, ומשם ואילך ביתר עוז, לפי תנועת "תרבות", למשל, ביחוד בפולין, בליטא, בבסרביה ובארצות הבלטיות; די רק להזכיר כאן, שעבודה ציונית זו "בגולה" היא שהט-

לכל המאוחר — עוד קשה היה לראות את ה"ג' לות" שוללת את עצמה מבחינה רוחנית-תרבותית. ייתכן, שהאבטונומיזם הדובנובי, ה"סיי-מיזם", ה"בונדיום", ה"פאלקיום", הדתי כחפשי, ואפילו הטריטוריאליזם לא יכלו לראות מה שר-אתה הציונות באותן שנים, היינו: שה"גיטו" היהודי, ששימר את ההיסטוריות היהודית-התרבותית כחטיבה אחת בעולם, מתמוטט מאליו, מת-ערער מבפנים על פי כיסופיו של בן-הגיטו עצמו לצאת ל"מרחב", לקראת החיים הנוחים בעולם הזה, היפים יותר משלו, גם בגשמיות גם ברוחניות. ממילא עמדה הציונות על כך, שכל פתרון לאומי שאוחז את החבל בשני ראשיו: מאפשר לעם את היציאה אל הטוב והיפה שבעולם הזה ושומר גם על ייחודו הלאומי, על כרחו שיתרכז רק בארץ ישראל, במולדתו ההיסטורית של העם. מדעת ושלא מדעת הביז הרעיון הציוני, שכל פתרון "לאומי" לחיי העם בעולם החדש, מחוץ לכתלי הגיטו ובתוך מדינה לאומית, שהיא ממילא בעלת תרבות לאומית-היסטורית משלה, סופו — כשולן חרוץ. ככל שהדבר מופיע כפרדוקס בתולדות הרעיון הציוני, לזרמיו ולגווניו השונים, הרי הוא שידע היטב, כמה באמת אוהב היהודי המודרני אהבה טבעית את הארץ-המדינה שבה הוא מגיע לידי שיווי-זכויות, וכמה טבעית משום כך אהבתו של היהודי אל לשונה ואל תרבותה של ארץ-מדינה זו, שבה הוא רואה עצמו בן-בית ממש. טבעיותה של האהבה החדשה הזאת מצד היהודי החדש אל ארצו-מדינתו הלא-יהודית היא שנראתה מסוכנת בעיני ההוגים של הרעיון הציוני מתחילתו, הואיל וטבעיות זו, האנטי-שית-אנושית כל כך, ממילא מרחיקה את היהודי מעצמיותו ההיסטורית שלו, ככל שהיא מקרבת ומרתקת אותו יותר אל תרבות העם שב-תוכו הוא חי ורואה את עצמו כעצם מעצמו על אף כל החילוקים. מתמיהה ומפליאה עוד יותר תחושתו זו, האינסטינקטיבית כמעט, של הרעיון הציוני בנטיית-הלב הטבעית של היהודי המודרני להשתקעות בחיי האומה והמדינה המאפשרות לו את הכניסה הרחבה אל חייהן מאונס ומ-

אמריקה מקיימת בחייה אותו פסוק של ביאליק: "אכן גם זה מוסר אלוהים אשר תתכחשו ללבב-כם", מתוך "התכחשות" לא-מודעת ל"לבב" ומ-מילא ללא שתחוש כלל, שהיא מיוסרת ב"מוסר אלוהים" — הרי הציונות האמריקנית מקיימת בטיב מהותה כולה אף זעקת-שבר אחרת של ביאליק: "ובתרועת תחיה על שפתים ובמצהלות משחקים אלי קבר נדדה". אלא שקשה לראות את התנועה הציונית "שוגגת" גם היא בנכונותה לשיר שיר-המעלות לעתיד היהדות בארצות-הברית כשאר התנועות אחרות באותה מקהלה אחת. קשה להאמין, שמנהיגיה בייחוד, גדולים אלה שביניהם, ויוצאי-אירופה בפרט, שכחו יסוד אחד עיקרי, לפחות, בהיסטוריה הציונית: הציונות לא הייתה התנועה האחת, ששאפה למצוא פתרון לאומי לחייהם המתפוררים בתוך מאה השנה האחרונות — רבות היו תנועות כמותה בישראל מבחינה זו, אלא שהיא האחת לא יכלה לקבל שום פתרון, שהסתפק בראייה אופטימית בעתידה של האומה, כל זמן שהיא חיה בגולה. איך איפוא אפשר להניח, שציוני אמריקה — ומנהיגיהם בתוכם — אינם יודעים אמת זו וממילא גם אינם מתמרדים בה לתיאבון, אלא מפרשים בתום-לבב את הרעיון הציוני פירוש חדש, כפי שתובע גם נשיא ההסתדרות הציונית, למאזן קום המדינה? כיצד הגיעו אלה דווקא לחדש — ובתום-לבב גמור, כביכול — אותה הלכה שדופה, שאם הציונות "שוללת את הגלות", חייב אתה להעמידה על האמת שבה, כביכול, על "חיוב הגלות" דווקא?

אם היו או לא היו דברים אלה, "שלילת הגלות" ו"חיוב הגלות", דברים של ממש אף בשעתם, עוד לפני ארבעים-חמשים שנה, יכול אדם לבדוק בפני עצמו אף מתוך עיון באותה שקלא-וטרייא, שנכנס לתוכה גם אחד-העם במאמרו הידוע*. אבל כיום זה, איך יכול אדם עדיין להשתמש במושגים הללו, כשהוא רואה את הנעשה בחיי העם בתפוצות מזה ואת חייו במדינת ישראל מזה? יתכן כי, בראשית המאה הזאת —

* "על פרשת דרכים", חלק רביעי.

ממש. בגרותו של הרעיון הציוני היא אמנם בגרות טראגית אף מבחינה זו, שהוא מתיאש מלכתחילה מן הרבים שבעם, אלה שכל מיני תנו-עות "לאומיות" אחרות שבתולדותינו בתוך שב-עים או שמונים השנה האחרונות האמינו בהם גם האמינו. אלא שאותו צד טראגי שברעיון ה-ציוני הוא המעמיד גם את צד הגבורה שבאמונו-תו במעטים, ביחידים דווקא, שידעו ל"התאכזר" לעצמם ולנטיות-לבם שלהם ה"טבעיות" — ומ-תוך התאכזרות זו כלפי ה"טבעי" שבבשר-וידם יגיעו לידי קניינים רוחניים חדשים שבפדות-הג-פש האישית מבחינה יהודית-היסטוריסטית. מתוך כך אולי יזכו להיות גם מעטים ההולכים לפ-ני הרבים, "חלוץ עובר לפני המחנה". "שלילת הגלות" שברעיון הציוני מעולם לא היתה אלא משמעותה זו האחת על שני צדדיה: שיבת-ציון בשום פנים אי-אפשר שתתקבל על העם רובו ככולו, הואיל והעם הזה רובו ככולו, היוצא לק-ראת החיים החדשים בעולם זר ויקר כאחד, ממי-לא "שולל" מדעת ושלא מדעת את אפשרות ה-המשך ההיסטורי העצמי; לפיכך אין שיבת-ציון אף בתורת חלום עשוייה שתדבר כי אם אל לב המעטים, היחידים שבעם, ועל אחת כמה וכמה שאינה עשוייה להתגשם הלכה למעשה אלא על ידי המעטים. עיקרון זה של הכשרת לבם של מעטים ויחידים בלבד להגשמת הפתרון האחד-ואי-בלתו לשאלת המשכיותו של ההיסטוריון היהודי בארץ ישראל — מי הוגה-דעות ומנהיג בתולדות הציונות, פרט להרצל בראשית התגלו-תו, שלא ידע אותו, לא קיבלו כמושכל ראשון, כל כמה שראו את המציאות היהודית-היהודית "שוללת" את עצמה מאליה בחייהם של המוני-ישראל? חטאה הגדול של התנועה הציונית באמ-ריקה — על דעת עצמה תחילה, לפני קום המדי-נה, ועל דעת המדינה ומנהיגיה זה עשרים שנה כמעט — הוא שמראשיתה ועד היום היא מנסה, כביכול, לראות את רעיון התחייה הלאומית ב-"ארץ-אבות" כנוגע לחייהם של מיליוני היהודים בארצות-הברית — כל כך עד שמעולם לא הס-כימה לראות את העיקרון הראשון שברעיון ה-

רצון כאחד, אם אתה נזכר, שרק מיעוט לא-ניכר בכמותו מן האוכלוסייה היהודית העולמית היה לעיניהם של הוגי הרעיון ברבע האחרון של המאה התשע עשרה ובראשיתה של המאה העשרים: את הסכנה שבהתקשרות הטבעית אל ארץ-המולדת ה"זרה" הלא תפסה המחשבה ה-ציונית רק על פי הנעשה בחיי העם באותן שנים בארצות כגון גרמניה, צרפת ואנגליה במידת-מה, שכולן מספר היהודים ה"מתבוללים" קטן הוא מאד לעומת רבי-רבבות הללו מבני העם, הנר-אים כממשיכים את שלשלת-היוחסין היהודית-המסורתית במזרח אירופה ובמרכזה. (אחד-העם אף הוא נראה כיום הזה, כאילו לא חש למדי ברא-שית התהליכים האסימילטוריים, המקיפים בימיו גם הוא אלפים רבים מן האוכלוסייה היהודית ב-רוסיה הצאריסטית — ולא דווקא אותה "אינט-ליגנציה" יהודית בלבד, שהשתתפותה בתנועות המהפכניות ברוסיה ידועה לו כל צרכה.)

ממילא הכירה הציוניות מראשיתה, שאם יש לצפות להמשך היסטורי-לאומי בחיי העם היהודי, הרי המשך זה תלוי בשני תנאים קשים מאד: העמדת הרצון ההיסטורי להמשך כנגד נטיית-הלב הספונטאנית לחיות חיים טובים בארץ זו או אחרת, היקרה ללב באשר גם לב היהודי לב-אדם הוא; ונכונות לוותר על התקווה שהמוני-העם, רוב מגיין של העם, מוכשרים יהיו להעמיד אותו רצון היסטורי להמשך כעיקר בחייהם, עד כדי שישתלט על צרכים חיוניים יותר שבחיי יום יום שלהם, שסיפוקם בגשמיות וברוחניות מתאפ-שר על נקלה כל כך להם ולבניהם אחריהם בכל "ארץ-מולדת" מודרנית שלהם. לשון אחר: אפ-שר, לא כמה עוד תנועה "לאומית" בישראל כציונות בדורות האחרונים, שתפסה יפה כל כך את חיוב-הגלות דווקא, את הראייה של ה"גלות" בעין יפה ובלב שמח, כמנחים את המוני ישראל בדרך הטבע בדרכם אל ה-השתבצות בתוך האומה המודרנית ברחבי-תבל, ולפיכך ידעה הציונות, שההמשך ההיסטורי בארץ אבות אינו עשוי להתגשם — בתחילתו בוודאי — כי אם על ידי מעטים מבני-העם, על ידי יחידים

יוני יהודים שבארצות-הברית ולעתים קרובות מתוך שחיה נגד הזרם בחיי הציבור. בין שמפ-ריזים זקני המנהיגים של התנועה הציונית באמריקה בקובלנותיהם על ה"זלזול" שנוהגת בהם מדינת ישראל, בין שטענותיהן יש בהן ממש — דבר אחד ברור: עד לאחר מלחמת-העולם השנייה הרי המחנה הציוני הוא המיעוט ביהדות האמריקנית, הנושא בתוכה את דגל הרעיון שאין גאולה לעם ישראל כי אם בארץ ישראל; המוני היהודים האמריקניים, אם אינם אדישים לחלוטין לשאלות היסטוריוסופיות מכריעות בחיי האומה כולה — מתנגדים לרעיון הציוני מבחינות שונות, משתי קצוות רחוקות, בעיקר. מצד אחד אתה מוצא את "נגידי" היהדות האמריקנית, ה"יאהו"דים" כפי שהיו מכונים צאצאי המהגרים מגרמניה, המעורים בחיי האומה האמריקנית עד כדי אסימילציה, לפי תפיסת "עמך" עוד בשנות השלושים: מעטים מאד מתוך אלה מתחילים להתקרב אף בשנות השלושים אל הפעולה הציונית בארצות-הברית גם בהצנע-לכת, ורק השואה ההיטלראית ועמידת "היישוב" על נפשו בשנות הארבעים מביאים אותם לידי פעולות גדולות — לאו דווקא גלויות לעין-כל עדיין — לטובת "המדינה בדרך". ומצד אחר, אין היחס אל הרעיון הציוני שונה אז הרבה גם בתוך המוני-העם, רבי-רבבות יהודים קורא-אידיש ודוברי-אידיש, שכל כמה שלבם מתחמם יותר ויותר לארץ ישראל אל החל בפרק-הזמן שלאחר 1929, עדיין הם נרטיים אחרי בעלי-ההכרה שבמנהיגיהם ודובריהם, המתנגדים לציונות בפירוש או מסתמא — מסתמא, לפי דרך-המחשבה הבונדיסטית, אם כי זו "גוססת" כבר בשנות השלושים ובטחונותיה מתערערים גם בכלי-ביטוייה הפריודיים, ובפירוש — לפי דרך-המחשבה הפרוסובייטית ביהדות-אמריקה, המעלימה עין (עד לכניסת קלגסיו של היטלר לתוך תחומי רוסייה) מן הסכנות האורבות ליהדות גם באותן ארצות שבהן המשטר הוא קומוניסטי. אי-אפשר לנתח כאן בזהירות את הלכי הרוח ביהדות האמריקנית באותן שנים הנושאות בתוכן את דבר החורבן והכלייה שנג-

ציוני כאחד-ואין-בלתו וממילא סירבה להגשימו בפעולותיה כיסוד ושורש לכל פעולותיה, לחפש ולמצוא ולחנך גם בארצות-הברית את היחידים מישראל שהיו נענים לעיקרון זה של "הגשמה עצמית" בארץ ישראל, ולוא גם במספרים צנועים מבחינה יחסית — כדי אלף, אלפיים או שלושת אלפים לשנה. צריך אדם רק להכפיל מספרים צנועים אלה פי עשרים או שלושים בלבד — והוא רואה, כמה רבבות מיהודי ארצות-הברית, מן הצעירים שבהם דווקא, היו נכנסים לארץ אפילו למן קום המדינה וכמה אפשר היה ל"העלות" בתוך עשר או עשרים השנה הבאות, ללא אותו לחש-נחש שבהתעוררות-לבבות קיקיונית, כגון זו שהעמידה "מתנדבים" רבים כל כך, כביכול, בששת הימים הגדולים של אייר תשכ"ז, למשל.

יתכן שמבחינה היסטורית אסור לקטרג על התנועה הציונית באמריקה — עד שקמה המדינה ביחוד: תפקידים מעשיים, מדיניים-המוניים, היו מוטלים על תנועה זו במידה כזו שבאמת אולי לא יכלה להיפנות אל תפקידיה, הצנועים יותר, אלה שדרשו ממנה גם אז שתדע לפנות אל יחידים ומעטים בארצות-הברית, כדי לחנך אותם חינוך ציוני דווקא, חינוך שאינו משה לא את לב היחיד גם הוא להאמין ביכולתו של היהודי האמריקני לשמור על מהותו הלאומית-העממית, כל עוד איננו חי בארץ ישראל. עד קום המדינה, או ביתר דיוק: עד ראשית המאבקים בארץ, המבשרים את מלחמת השחרור באמצע שנות הארבעים, נשאה רק התנועה הציונית את מלוא הנטל הכבד של לבטים לטובת "היישוב", את כל כובד המלחמה למענו מבית ומחוץ בתוך הציבוריות היהודית בארצות-הברית. גדולים ורבים לאין כל ספק היו גם מאמציה גם הישגיה של התנועה הציונית באמריקה בעשרות השנים הראשונות למאה הזאת, למהצרתה בלפור ועד סוף מלחמת העולם השנייה בפרט. מאמצים הללו לפעול לטובת "היישוב" בימים שוקטים לערך ולחוש לעזרתו בשעות החירום והסכנה מבחינה כספית ומבחינה פוליטית — ציוני-אמריקה בלבד הם שנטלו אותם על עצמם, לבדם בתוך מיל-

ומתפקידיה הגשמיים-החמריים, עכשיו שחובות ותפקידים הללו נושאת בעולם יהדות אמריקה כולה, ועדיין מסרבת היא להכיר, שאם אמנם מח- שבה ציונית יש בה, על כרחיה שתאמר — מעתה עלי להתחיל לחנך את המעטים חינוך ציוני שיביא את המעטים האלה לידי הכרה שאין לו ליהודי חיים מבחינה נפשית-רוחנית כי אם בארץ ישראל, אל, במידה שהוא שואף באמת לחיות חיי יהודי ולראות את בניו ממשיכים בחיים אלה אחריו. על כרחך אתה אומר: עלובה התנועה הציונית באמריקה, שאף מבחינת המחשבה הציונית ה-טהורה — אינה כולה אלא חלק מאותה עיסה רוח-נית-תרבותית אחת, ששמה היהדות האמרי-קנית.

על כרחך אתה אומר: לא זו בלבד שהאורח בן-הבית אינו רואה את הציוני האמריקני מנסה לע-שות את חשבון-נפשו הציוני, ולאור קיומה של מדינת-ישראל דווקא, אלא שאותו ציוני עצמו כ-אילו שכח מה שאולי ידע פעם בחשבון-נפש ש-כזה, או שהוא עשוי אף לסנוט בכ כשאתה רומז לו, שחשבון נפש שכזה הוא הוא שהביא לידי הפלא הגדול, שרואה גם הוא במדינת יש-ראל, זו שאך לפני שנים מועטות לא היתה אלא מין חלום רחוק שלא נועזו להודות בו אף בתורת חלום. סוגט הוא בר, כשאתה רומז לו שעד היום הזה הכרחי הוא חשבון-הנפש הציוני הקלסי, הכרחי לא רק לשם הבטחת קיומה של המדינה לעתיד, אלא אף לשם הבטחת קיומו והמשכו שלו ושל בניו ובני-בניו מבחינה יהודית. מה הם מושגים עיקריים אלה שבחשבון-הנפש הציו-ני? — ישאל אותך ברוגזה, לאחר ש"הוכיח" לך, כמה בטוח הוא בהמשך היהודי בארצות-הברית. והוא נפתע קצת, כשאתה מודה לו במקצת ומ-עמידו אף על פי כן על מה שטועם יהודי החי במדינת ישראל, ולוא גם רחוק הוא יהודי ארץ-ישראל זה מהיות ראשית הגשמתו של החזון. אדרבה, מניח אתה, שאולי צודק בעל-דברך, כ-שהוא טוען בשם "ערכים מאונכים" שלו, שיה-דות ארץ ישראל אינה יוצרת אותם, אלא שאתה מונה כמה וכמה "ערכים" שחיי היהודי בארצו

זרו על העם באירופה. אך דבר אחד אסור לשכוח: זכות היסטורית גדולה היא לתנועה הציונית באר-צות-הברית בעשרות-השנים הראשונות למאה העשרים, שהיתה תנועה של מעטים נגד רבים — היא בלבד ראתה את החזון הציוני כפתרון האחד להמשך ההיסטורי והיא בלבד פעלה לטובת הג-שמתו בארץ בגלוי ולא בסתר. זכותה זאת, שע-דיין לא נחקרה ולא סופרה כל צרכה, אולי תע-מוד לה גם כנגד מי שעשוי לקטרג עליה, שאף באותן עשרות-שנים לא ניסתה כמעט לקיים את החזון הציוני בגופה ובנפשה, בחינוך חבריה ובניהם ובני-בניהם ובהכשרת לבם לעלייה.

אבל זה לעומת זה אתה מוצא ביהדות האמ-ריקנית, למאז קמה המדינה ובגילויים ססגוניים יותר ויותר — כל מה שהמדינה מרנינה יותר וי-תר את לב היהדות הזאת במפעליה הגדולים: יהדות ארצות-הברית כולה עושה זה שנים מה שעשתה התנועה הציונית לבדה קודם והתנועה הציונית נבוכה יותר ויותר, משום שקשה לה לתת בעצמה סימני-היכר מיוחדים רק לה בתוך מיל-יוני היהודים האמריקניים, שרובם אינם כלל וכלל "חברים" בהסתדרות הציונית, ככל שה"אהדה" למדינת-ישראל נעשית יותר ויותר סימן-היכר בולט לכל יהודי אמריקני באשר הוא. על אף כל ניצוחי-הדברים שבהם עוסקים מנהיגים ציו-ניים באמריקה ונציגיהם במדינת ישראל, בין שהם ראשי הסוכנות ובין שהם שרי ממשלה ופקידים בכירים, כדי להוכיח שהתנועה הציונית בארצות-הגולה עדיין לא עבר זמנה בציבוריות היהודית שב"תפוצות", הרי תפוצה אחת זו ש-בארצות-הברית, לפחות, מפריכה את דבריהם. אורח הבא לארצות-הברית והוא בן-בית בחיי היהדות בת-המקום, שכן הוא מכיר אותה כ"בן-בית" ממש זה חמשים שנה ומעלה, רואה לעי-ניו את כל העלוב שבתנועה הציונית האמריק-נית, דווקא משום שידע להעריכה כערכה הגדול ב"ששנים קדמוניות", כשהיא עצמה ידעה מה בינה לבין זרמים אחרים. וגדול הכאב שבעתיים, כש-אתה תופס את עלבונה התוכי של התנועה הציו-נית בארצות הברית: היא נתפנתה מחובותיה

בטים של תרבות חדשה, יהודית ואנושית כאחת — בלשון המדוברת, בלוח השנה, בעתונות, בספרות, בתיאטרון ובאמנות ואפילו במדע — כל שיש מקום לערער ולהתריע על מומיו של גילוי זה או זה בתרבות המדינה. קיצורו של דבר: רעיונות-יסוד אלה שבציונות ה"קלסית" הרי כולם הולכים ומתגשמים בחיי היהודי בארץ יש-ראל כיום במידה שלא פיללו הוגי-הדעות הציוניים עצמם לראות תוך שנים מועטות מבחינה היסטורית — והרי הם ולא אותו חלום של אור-לגויים העושים את חיי-היהודי במדינתו לא רק שונים בכל צד וצד שבהם מחיו של יהודי בכל אשר הוא, אלא אף מהנים יותר, נושאים בשורת מרפא לקריעות שבנפש היהודי. אותה קריעות שבנפש לכל היותר פירושה במדינת-ישראל תבניות יהדותיות-דתיות לגבי מי שקשה לו לחיות חיים אנושיים ללא זיקה ריליגיוזית אל העולם הקוסמי וההיסטורי-החברתי בפרט, אלא שקריעות כזאת אנושית-כללית היא בעולמנו כיום והיא עשויה להעשיר או לדלדל את נפשו של היהודי בארצו כפי שהיא עשויה להעשיר או לדלדל את נפשו של הלא-יהודי בכל ארץ ומדינה משה-לו. אבל אף "קריעות" נפשית זו ממילא מתגוונות גוונים מגוונים שונים שבאורח-חיים יהודי-ישראלי; אף היא אינה אלא גילוי אחד מן הגילויים הנפשיים-הרוחניים שבחיי היהודי בארצו שלו. כלומר, אף קריעות זו אינה יונקת כי אם מאותו מקור אחד ומיוחד שבאותו אורח-חיים, שבשלימותו, בטבעיות האחדות המיוחדת שבו, הוא נוצר במדינת ישראל בלבד כיום הזה. יסודות אלו שבמסכת-חיים לאומית-היסטורית מיוחדת ההולכת ונארגת, הם — ולא התביעה הנשגבה בשם אור-לגויים — הם המפעמים את חיי העם בארצו והם ההופכים את החיים למקור "הנאות" יהודיות במדינת ישראל, על כל היסורים, הפרסטיים והכלליים, שבהם גקנים חיים מתהווים אלה. ויסודות הללו בכל פשטותם מביכים את הציוני האמריקני, משהוא תופס רגע אחד את העושר ואת האושר שביסודות אלו בפשטותם המוחלטת ואף הוא עשוי שיתהה בו באותו רגע חולף על

הם לבושיהם הצנועים הממילאיים — ובין שהוא מסכים עמך בכל אשר למציאותם בחיינו במדינה בין שהוא תוהה עליהם, כאילו אינם נכנסים כלל לתוך חשבון-הנפש הציוני, הקלסי בלשונו, נפתע הוא ונבוך עם שאתה מעמידו על חובתו לחשוב את חשבון-חיי הציוני לאו דווקא על פי ערכים נאצלים כלשהם, כי אם על הנאות אחדות שבהיך אתה ושכמותך בארץ, ש-בקרב השנים נשתכחו בתורת הנאות ממש, הואיל והן מנוסחות זה שנים ניסוח מופשט, כעין-פי-לוסופי. היש דומה לאותה זקיפות-קומה יהודית, כבוד-עצמי יהודי, שחי אותם האדם במדינת ישראל? כלום דומה לו שויון הזכות שהשיג הי-הודי האמריקני, אשר אמנם לא זכה לכמותו שום יהודי זולתו בארצות האמנציפציה במאתיים השנה האחרונות? היכן עוד, פרט למדינת ישראל, נושא היהודי בתוכו את הרגשת שלימותו האי-שית, מבחינה יהודית, ללא צורך כלל לממש את הדופק מדי פעם כדי לקבוע באיזו מידה הוא יהודי ובאיזו מידה בן האומה שבתוכה הוא חי, ואפילו אתה אומר: שלם היהודי האמריקני עם לבו, אף כשהוא חי את רוב ימיו ושעותיו כאמריקני לכל דבר וכיהודי לעתים מזומנות, חגיגות רובן ככולן, וממילא נדירות ולא יום-יום יות? היכן עוד אתה מוצא את היהודי מארח במלוא המובן את הלא-יהודי כי אם במדינת ישראל? שואל אתה את השאלות האלה והציוני האמריקני נפתע ונבוך למשמעו, דווקא משום שהן מעמידות אותו על הטבעיות ועל הספונטאניות שבהכרה-העצמית היהודית במדינת ישראל, שלמעשה אינה עניין כלל להכרה אלא כל כולה מעין רקע כללי לא-מוכר ולא-מודע שבחיי אדם בארצו ובמדתו, בלשונו ובתרבותו. רקע כללי ולא-מודע זה הלא הוא תמציתם של כל אותם ערכים כעין-פילוסופיים, שהציוני האמריקני רואה אותם כ"אפקים", כארציים לחלוטין, ומשום כך אינו מרוצה בהם, כביכול. רקע זה הוא המעמיד את החינוך היהודי-האנושי כמעין מקשה אחת במדינת ישראל, ולוא גם יוצאים עוררין עליו הוגי-דעות שבמחנכיו; והוא שמשוקע ב-

רת שבת ומעדים במידה האפשרית, החייאת "טקסים ומנהגים" בחיי הבית והארגון — ואפילו עלייה לארץ ישראל לשנת-לימודים אחת באוניברסיטה העברית ובמכונים ובאולפנים שבארץ בצירוף סיורים וטיולים ברחבי המדינה ואף עבודה במשך שבועות כך וכך בקיבוץ זה או אחר. והנה אשר לאותה תביעה לעלייה, משום ש"המדינה זקוקה" לעולים מסוג זה או אחר — קשה מאד לראות, איך עשויה זו שתדבר אל לב היהודי הצעיר בארצות-הברית, כל זמן שלא ברור לו מתוכו ובו, כמה הוא עצמו כאדם זקוק למדינת ישראל, אם אמנם זקוק הוא לה בכך-לל מטעמים אישיים-נפשיים עמוקים כיהודי שחי בתוך חברה שתרבותה אינה יהודית, ולוא גם קשור הוא אל אותה תרבות "זרה" באלפי גימים מודעות ולא-מודעות או דווקא משום שהוא קשור אל תרבות זו באשר היא תרבותו שלו מלידה ומ-בטן. כלומר: מבחינה זו בוודאי שנשתכחה מל-בה של הציונות האמריקנית אותה הלכה גדולה שבתולדות העם היהודי בדורות האחרונים — בדרך הטבע קשור היהודי אל ארץ לידתו וחינוכו ותרבותו ובדרך הטבע אין לו צורך בארץ ישראל במקומה, אלא אם כן מתחילה מטרידה אותו החציצה שבנפשו בין היהודי שבו לבין האדם-האזרח שבו. מה פלא איפוא, שכל הקולות הקוראים לבעלי-הכושר הטכנולוגי שביהדות אמריקה, שיחושו לעזרת המדינה, משום שהיא זקוקה להם, אינם יוצרים אלא אשליות חוזרות ומתחדשות מדי פעם, בשעות-חירום בחיי המדינה בפרט, וכולם מבשרים אותן בשורות נבובות שבהתעוררות-הלבבות בתפוצות, המגבאת "הפעם" לעלייתם של יהודים מ"ארצות-הרווחה", מאמריקה ביחוד, ואף על פי כן אינם מביישים את המבשרים עצמם מלחזור עליהן לצורך מגבית זו או אחרת? מסר-בים המבשרים-אומר הללו להתייאש מבשורותיהם — בפרהסיה בוודאי — ומעמידים פנים, כאילו מעולם לא עמדה הציונות על העיקרון, הפשוט והמורכב כאחד, שיותר משארץ ישראל צריכה ליהודי צריך היהודי לה, ולוא גם אחד הוא מעיר ושניים ממשפחה שכמותו, המרהיבים עוז להסת-

התנועה הציונית בארצו, ששכחה מה שאולי ידעה פעם בטיב מהותו של רעיון הגאולה הלאומית בארץ ישראל דווקא.

אלא שתהייה זו בת-הרגע לא יתכן, שיהא בה פתח לשינוי-דרכים להבא, כל זמן שאין התנועה הציונית בארצות-הברית בתורת תנועה מתחילה תוהה על כל העבר שלה כולו — וביעשרים או שלושים השנה האחרונות בפרט. לא יתכן שינוי-דרכים בחיים הציוניים באמריקה, ויממילא לא תיתכן עליית יהודים מארצות-הברית למדינת-ישראל, כל זמן שאין ההסתדרות הציונית האמריקנית והסוכנות היהודית גם היא, על משרדיה הראשיים שבמדינת ישראל ובארצות-הברית יחד, שואלות את עצמן אותה שאלה פשוטה, שאינן נועזות לשאול אותה: משמץ או הציונים האמריקניים את מלאכתם הקשה לטובת ארץ ישראל נעשית בידי הקהילה היהודית האמריקנית בכללה, מדוע לא נתפנו אל עיקר ה-פעולה הציונית — אל חינוכם של יחידים ביהדות אמריקה ברוח המושגים "הפשטניים" של הציונות הקלסית? יחידים הללו הרי אתה מגלה אותם עדיין בארצות-הברית ולוא גם במספרים לא-גדולים, לערך. עדיין אתה מוצא צעירים וצעירות בני דור שני ושלישי בארצות-הברית, שמעיקה עליהם ההרגשה באי-השלימות האישית בחייהם כיהודים — עדיין אתה מוצא אותם באלפיהם בארצות-הברית, אלא שאין מי שירצה להם את הדרך אל השלימות האישית המבוקשת, זו האפשרית רק במדינת ישראל. מצד אחד, מנסה המנהיגות הציונית — ובתוכה גם מנהיגי המדינה — למשוך אותם ארצה, משום שהמדינה זקוקה להם, שכן הם בעלי ההכשרה הטכנולוגית, שהמדינה זקוקה להם; וימנן הצד האחר, אין הציונות האמריקנית, כשהיא לעצמה, ובתמיכה מרובה מצד הסוכנות והמנהיגות הממשלתית והתרבותית במדינת ישראל, מתאמצת כי אם לטחון בשבילם אותו קמח טחון יהודי-כללי, שכל מיני מוסדות לחינוך יהודי בארצות-הברית מספקים אותו ליהדות האמריקנית כולה שנה שנה: לימוד תנ"ך ועברית, שמי-

לארץ ישראל, העומדת על תפלה-קול וצדקה-ממון, ללא שום קשר לתשובה, לחשבון-נפש ציוני שיביא אותם ואת ילדיהם אתם לארץ ישראל זו הנפלאה, המוכיחה את גבורתה המוסרית-המיסטית אף לעיני הגויים, ובפרט בעת צרה ומצוקה, כשאויבי המדינה קמים עליה להחריבה ובניה הצעירים קופצים לתוך האש ומקדשים שם שמים ושם ישראל ברבים, ואשרי עין ראתה כל אלה, ולוא גם מרחוק.

קשה לסכם את הדברים, כדי לשכנע את מי שאינו מכיר את יהדות אמריקה מבפנים ורשמי עליה נקלטים מפי דובריה בני-המקום או מפי אורחים רמי-המעלה, המבקרים לעתים קרובות כל כך בארצות-הברית, מטעם המדינה ולצרכיה. דבריהם של אלה ודבריהם של אלה — אמת הם בכל הנוגע ליחסם הלבבי והחם של יהודי אמריקה למדינת-ישראל. אלא שדברי-אמת אלה נושאים בתוכם את האשלייה המסוכנת — והמלה אשלייה כאן אינה בחינת לשון גקיה — שמא-רצות-הברית עשויה שתבוא "עלייה" גדולה, אם אך תדע מדינת ישראל להסתגל לזמנים החדשים ולאפשר לו לעולה האמריקני להסתגל אל החיים בארץ ללא כל מיני קשיים חמורים, גשמיים בעיקר, ואפילו הם כוללים יסורים פסיכולוגיים שגורמים להם פקידי הסוכנות מזה ופקידי הממשלה מזה. בוודאי שאסור להתעלם אף מגורמים חיצוניים אלה המביאים לידי נסיון קשה ולידי בזיון קשה יותר אותם צעירים בני התפוצות המתגלגלים לתוך מדינת ישראל מתוך מאבקים אישיים עמוקים ומתוך כוונה אישית אמיתית לגנות לחיות בארץ לטובתם ולהנאתם שלהם. אלא שלא גורמים הללו הם העיקר, אם מגסה אדם להבין, מדוע מועטים כל כך אף אלה, שמגיעים ארצה וקובלנותיהם על קבלת-הפנים שהם זוכים לה מצד הפקידות "שוברת" אותם ואת רצונם להשתקע. הגורם האמיתי למיעוט העלייה מארצות-הברית פשוט הוא הרבה יותר: פשיטת-הרגל של התנועה הציונית האמריקנית כתנועה מחנכת יהודית להכרת מצבם הרוחני-התרבותי בגולה וממילא להכרה בדרך האחת לגאולת הנפש

כל לתוך פנימיות נפשם האישית, כדי לראות שאין חיים נוחים לה יותר לנפשיות היהודית מאשר בארץ ישראל. אין המושג תמימה מספיק כדי לתאר את האימה הנופלת עליך כשאתה רואה את מנהיגי התנועה הציונית ואת מנהיגי המדינה בתוכם מתאמצים לעשות את הרושם על יהודים בארץ ובחוצה לארץ, כאילו באמת עבר זמנה של הציונות הקלסית, וממילא אין לך דרך לתבוע מן העם שיעלה ארצה כי אם בשם התועלת שעשויים הם להועיל למדינה, אם אך הם באים מארצות-הרווחה והשכלתם הכללית גבוהה וה"ידע" הטכנולוגי בידם. ואולי מחשיכה אימה זו כשאתה שומע אותם מנהיגים מצרפים לטענתם גם את העובדה, שרבים כל כך צעירים וצעירות יהודיים בארצות-הברית שלומדים עברית ולימודי היהדות במוסדות שונים בארצם, ברוך השם, ואין הללו צריכים כי אם חיזוק נוסף ביהדות שתספק להם מדינת ישראל, אם אך יבואו ללמוד גם בה עברית ולימודי היהדות במשך שנה — וכמובן, בשכר-טרח, מתוך ידיעה שלעת שובם הביתה, איש איש אל עירו ואל האוניברסיטה שלו יזכה אותו המוסד האמריקני הגבוה באותן "נקודות", שמגיעות לו בעד לימודיו במדינת ישראל ולא יפסיד כלום מתוך שעשה שנה מחוץ לכתלי האוניברסיטה האמריקנית. מקשיב אתה לטענות אלה — ואם אך מכיר אתה באמת את תוצאות החינוך העברי-היהודי הזה, אתה מזדעזע למשמע אזניך. שואל אתה את עצמך: מה החינוך הזה, ואפילו הוא מקיף אלפים מבני-הנעורים האמריקניים שלמדו גם במדינת-ישראל בתוך עשרים השנה האחרונות, היכן פירותיו? כמה מאלפים אלה קוראים ספר עברי או עתון עברי להנאתם, משסיימו את לימודיהם במוסד זה או אחר? לכל היותר, אתה מוצא אותם בתוך הפעילים יותר בתנועות היהודיות האמריקניות או גם בין המפעילים יותר תנועות אלה כמנהיגים, שהגיעו למשרה מקצועית-יהודית — ברבנות, בהנהלת בית-הספר, בהוראה במוסדות יהודיים ולא-יהודיים גבוהים. אבל אלה ואלה כאחד אינם שונים כלל משאר יהודי אמריקה במסירותם

ביאה את העם לידי טמיעתו הרוחנית מארץ אל ארץ וממדינה למדינה — והרעיון הציוני בלבד הוא שהרחיק עצמו ממנו. אם יש איפוא תקווה לעלייה מארצות-הברית, אין זו עשויה להתגשם אלא על ידי יחידים — בתנאי שהרעיון הציוני הטהור יוסבר להם לאט לאט, מגיל הילדות ועד לגיל הנעורים ושנות-העמידה, פשוטו כמשמעותו: לא על דרך המליצה, שחינו בארץ אינם כדאיים אלא משום שהם שיביאו אותנו לידי הגשמת חזון הנביאים, משום שכאן נהיה עם סגולה וממלכת כוהנים ואור לגויים, אלא שחינו כאן כדאיים הם ליהודי, מפני שהם נוטים לעשות שלום בחיינו בין האור שבהם לבין החושך שבהם מבחינה אישית גמורה, "אנוכיית" כמעט. על ידי מי איפוא "יוסבר" רעיון זה כפשוטו? שואל אתה את השאלה הזאת — ואתה נבהל בסורפו של דבר: לא במדינה ולא באמריקה נמצאים יהודים-ציונים מוכנים להסכים עמך, שאמנם הגיעה עת התנועה הציונית (ועתידה של מדינת-ישראל אף היא) לידי משבר. לא רבים הם שיסכימו, שמשבר זה הוא המאפיל על כל עתידנו גם במדינה, ודווקא לאחר האותות הגדולים שנגלו לנו בחיינו בעצם החדשים המופלאים של קיץ 1967, משום שלהקים מדינה ולחיות בה ולמות בעדה ידענו גם ידענו — ואילו להביא את העם לכאן, לא רובו ככולו, כי אם את המעטים שבו, החפצים בחיים, לא ידענו.

מכאן שכל ניצוחי-הדברים בין אותם ממנהיגינו המכחישים מכל וכל את הצורך בתנועה הציונית, עכשיו שהמדינה יכולה וחיבת לטפל בשאלות העליה, לבין אותם ממנהיגינו גם בתפוצות גם במדינת ישראל, הרואים עדיין תפקידים נכבדים לפני הציונות המאורגנת בעולם, אינם אלא ויכוחי סרק. הן אלה והן אלה אינם פוקחים את עיניהם לראות, כמה צפייתם לעלייה על כרחה שלעולם תהיה מכלה עינים ומדאיבה נפש, כל זמן שהם נסכמים למעשה בכל הנוגע לסיבות המעכבות את העלייה המיוחלת. אפשר, לא כל מנהיגינו — ובמדינת-ישראל בפרט — מקבלים כהלכות פסוקות את הנחותיו של נשיא ההסתדרות

מבחינה יהודית היא הגורם אהרשון-במעלה להעדר הצורך בעלייה אף אצל יחידים. במקומה של הכרה מחנכת כזאת מבחינה ציונית באה האשלייה המסוכנת שבפיהם של דוברים ודברים רשמיים גם בארצות-הברית גם במדינת ישראל. יש עוד צורך לברר איד קרה הדבר, שגם מנהיגי העם במדינה מתנבאים באותה לשון שמתנבאים בה הציונים הגדולים בארצות-הברית: היינו, נצח ישראל לא ישקר כל עוד בני-הנעורים שביהדות אמריקה הם ממיטב האינטליגנציה הרוחנית-האידיאליסטית בחיים האמריקניים הכליים ובפרט שרבים-רבים מהם לומדים תנ"ך ותולדות ישראל ועברית. אלא שלפי שעה כדאי להדגיש את הפרדוקס המוזר: הן מנהיגי העם שבמדינה, ואפילו אלה בתוכם המבטלים זה שנים את ראשי ההסתדרות הציונית האמריקנית משום שהם עצמם אינם באים לחיות במדינת ישראל, הן המנהיגים הציוניים בארצות-הברית, שהם שותפים כולם כמעט לאותו רעיון גאוני של נשיאת ההסתדרות הציונית, שאין למדינה ערך מהותי בפני עצמה, אלא אם כן היא מקיימת את הגולה, וממילא יש לדרוש מן התנועה הציונית דבר אחד בלבד: "פנים לגולה", (ואם גם אינך מוסיף לסיסמה זו את המשתמע מאליו — "אחור למדינת-ישראל", במחילה), — אלו ואלו הרי בעצם מדברים באותה לשון יהדותית-כללית, שסימניה הציוניים נשתחקו בה ללא שיעור. גם לאלה גם לאלה אתה חייב לחזור ולשנן, שהרעיון הציוני מעולם לא הסתפק בכך שמנהיגיה של התנועה הציונית הם שחייבים לחיות בארץ ישראל, או שהרעיון הציוני ידע תמיד, מה בין אידיאליזם אנושי-כללי, המפעם את האינטליגנציה היהודית בכל אשר היא ומעמיד מתוכה את התורמים הגדולים ביותר לכל מהפכה באירופה ומעבר לים זה מאה שנה, לבין אותו אידיאליזם אנושי הנעשה אידיאליזם יהודי-ציוני. כלומר: גם לאלה גם לאלה אתה מחוייב לחזור ולשנן אותו כלל גדול שבציונות: "יהודים, אל תרמו את עצמכם כפי שהיה טוען שמריהו לוינ בנאומיו ובכתביו בשעתו. שכן רמייה עצמית זו היא שה-

טורית — ומן הציונות "החיונית" לא כל שכן. מעתה אתה, גם מנהיגינו במדינה, אפילו הם כופים בזכות קיומה של הסתדרות ציונית אינם עושים את חשבון הנפש הציוני היחיד בכל הנוגע ליכולת, לאפשרות לפחות, להביא את העם ציונה. כבעלי-בריתם או כמתנגדיהם במנהיגי הציונות בגולה גם הם טועים הן בנטייתם לדבר אל הרים, אל המוני בית-ישראל, ולא אל המעטים בעם, הן באותה הדגשת-תמיד שהם מדגישים את החינוך היהודתי הכללי כאמצעי יחיד להביא גם אותם מעטים לידי הכרה בצורך חיי-נפש אלה שמדינת-ישראל בלבד עשויה שתמלא אותו כיום.

יתירה מזו: יתכן שהרהורים נוגים אלה אחר מידותיהם של מנהיגינו במדינת ישראל קשים הם, מבחינה ציונית, מכל הרהורים אחר מידותיהם של ראשי המוסדות והארגונים היהודיים בגולה — מנהיגינו שבמדינה, בחיים הממשלתיים והתרבותיים כאחד, לא זו בלבד שהועילו הרבה להחלשת כוחו של הרצון הציוני בתפוצות, אלא שלא מעט פעלו — ולוא גם שלא מדעת — להחליש את המתח הציוני בקרב הנוער ילידי-הארץ וחניכי-הארץ למאזן קום המדינה. המושג "ציונות" נעשה כאן שקול כנגד מליצה ריקה ומבישה את בעליה לא משום המלל הגבוב של מדברי-ציונות בחוצה לארץ בלבד: מושג זה נעשה ריק מתוכן בעיני בני-הנעורים בארץ זה עשרים שנה, לפחות, אף משום שהמדברים בשמו גם במדינה כאילו התחילו להתבייש בו כשהוא לעצמו, עד שראו עצמם אנוסים לשפצו ולשמרו מתוך שהעמידו אותו בתחומים "רחבים" יותר, יהודיים-היסטוריים כלליים יותר, כביכול, הלא הם תחומי "התודעה היהודית" וההכרה שאנו בארץ אין אנו אלא חלק קטן מאותו עם אחד גדול, גדול מן החלק בכמותו ואולי גם באיכותו, והוא חי כעם ישראל אחד בכל אשר הוא בעולם. עוד יוסבר להלן, כמה חייבים מרחיבי התחומים של מושג הציונות במדינה באותה תופעה כואבת ומכאיבה, ששמה היא רידה מן הארץ, ובפרט ירידת האינטליגנציה שבה ממספרים גדולים כל כך. אבל כאן די שייאמר עוד

הציונית בנוגע לסיבות הללו ולדרכי סילוקן, היינו: כיון שהשואה ההיטלראית נשתכחה מן הלב בדרך הטבע וכיון שמדינת ישראל אף היא חדלה להיות חידוש מפליא — הרי מובן מאליה, שהסתגלות היהודי לארץ-מולדתו, לארצות-הברית ביחוד, ועד כדי סכנת התבוללות, טבעית היא מאד ותישאר טבעית אלא אם כן תעזור המדינה לעכב את הטמיעה גם במוסריותה וברוח-ניותה העילאית גם בשילוח מורים ואנשי-רוח לתפוצות להחיות את היהדות שם. כמו כן אפילו שר שכמה מנהיגינו במדינה, אף כשהם גם הם מטיפים לדרך התשובה של יהדות התפוצות על-ידי חינוך יהודי העשוי, כביכול, להביא לידי עלייה — אינם משמיעים קולם זה אלא מתוך צורך לחיות בשלום עם מנהיגי היהדות שבתפוצות, הציונים שבהם בכלל זה, כל עוד המדינה זקוקה מאד לתמיכת הגולה במלחמותיה על קיומה מבית ומחוצה. הצורך בתמיכה זו אין אדם במדינה שיוכל להתכחש לו — ומנהיגי המדינה שנטל חובותיהם רובץ עליהם מרגע לרגע ללא שום הגומה, על אחת כמה וכמה שנתחייבו (תחייבתם מאונס וסופם מרצון) להקל מתביעותיהם ה-ציוניות-היסודיות באותו מגע-ומשא תדיר שביניהם לבין פרנסי העם שבתפוצות. אבל בין שא-תה אומר כך ובין שאתה אומר כך — התוצאות שוות. מנהיגים במדינה אין הבדל של מעש ביניהם ובין המנהיגים בחוץ-לארץ בדבריהם על העלייה. אלו ואלו, עם שהם מתפללים בציבור לתשורת העם מבחינה יהודית-כללית מטושטשת מאד, אינם מחזקים את לב העם שבגולה אלא כדי שישוּב ויקלוט מתוך דבריהם אותו קול-קורא ישן נושן וערב גם לאוזן "הציונות" שבגולה: לתורה ולתעודה — בלא שיתרמו כלל שהמדובר הוא בתורה ציונית לא-נוחה ביותר ובתעודה ציונית אכזרית במקצת. תורת ישראל נלמדת, במידה שהיא נלמדת בתפוצות, בלא שתקרב את הלב אל הרעיון הציוני. אדרבה, תורת ישראל, כפי שמוכיחות גם חמישים או ששים השנה האחרונות, אפשר ללמדה דווקא מתוך צורך פנימי להרחיק את לימודיה מכל שמץ חולין שבלאומיות יהודית היס-

העם במדינתו, אלפים לפחות. ואם יש עוד שהות לתקן את המעוות בתוך עשר השנים הבאות, אין הדרך אלא זו ה"אוטופיסטית". זו בלבד עשוייה שתסביר ליהודי הצעיר, מדוע כדאי לו להיות בארץ מבחינה אנושית-פרטית, וממילא מדוע כדאי לו לעלות ארצה או — באותה מידה — להיות בה, אם נולד ונתחנך בה, חרף כל הטוב והנעים באותם אפקים רחוקים ורחבים שהיהודי הצעיר שואף אליהם גם היום כאבותיו וכאבות-אבותיו בדורות האחרונים קודם שגילו הללו אותו טוב ונעים מיוחד במינו שאדם יהודי מוצא אותו רק בארץ-ישראל.

מאמר אחרון בסדרה זו יבוא בחוברת הקרובה.

פעם: מנהיגותנו במדינה היא שחייבת להתחיל לתבוע מן הציונים בתפוצות אותו חינוך יהודי-ציוני, שהוא לבדו עשוי לשמור על הרצון לקיים את ההיסטוריוזם היהודי בגולה — הוא, שבדברנו אל לב יחידים עשוי הוא להביא ארצה מעטים גם מתוך יחידים אלה לטובתם ולטובת עתידה של מדינת ישראל, שעדיין מדינה בדרך היא כל עוד היא משוועת לאוכלוסייה יהודית גדולה יו-תר. יאמרו: אוטופיה היא זאת — שנים יעברו, עד שחינוך ציוני-קלסי יביא גם את המעטים ארצה. כותבי-הטורים האלה טוען את טענתו זאת זה עשרים שנה, לערך, ואילו נמצאו לו שומעים לפני עשרים שנה — וודאי שמספר העולים ה-ציוניים מן התפוצות היה מוסיף אלפים רבים על

מוצאם של ערביי הארץ

אב. נ. פולק

לא היו אלה הלכירוח יוצאי־דופן בתנועה הלאומית שבאותה התקופה, ואפילו במסגרתו של "המזרח הקרוב" בלבד. (עדיין לא ייחסו אז את הארץ ושכנותיה על "התיכון"). המשכילים ה־ארמנים ציפו בימים ההם לתקומת ארמניה רבה אשר בה עתידים, כתקוותם, להתבולל הכורדים, שנראו להם במידה רבה כארמנים שהתרחקו מעמם ומתרבותו, והשצטרפותם נצטיירה להם כהחזרת עוז הנעורים לעם תרבותי עתיקי־ימים מכוחם של המוני רועים ועובדי־אדמה שלא דבק בהם נגע התרבות. למסגרת זו שייד, למשל, ה־סופר ראפי, בעל הרומאן "המטורף", 1880, הדומה לאוטופיות של לוינסקי והרצל על ציון העתידה, בחלקו המגולל את חזון ארמניה הב־נויה. ראפי, הנחשב לדגול בסופרים הארמניים של המאה התשע־עשרה, הושפע כאן מן העתונאי גריגור ארצרוני והשפיע מצדו על אנשי תחילת המאה העשרים. המאמצים לקבוע את המוצא ה־לאומי על סמך סימנים שונים בהווי ובפולקלור היו אפייניים במידה מרובה לויכוחים על עתידה הלאומי של מוקדון במסגרת הממלכה העותמא־נית: הבולגארים, הסרבים והיוונים תבעו אז את האוכלוסים המקומיים לעצמם, ודוברי כל עם השתדלו לגייס ולמצות את כל הראיות והמופתים לטובת הצד שלהם.

בשלב ההוא של התפתחות הבעיה הלאומית בעולם עדיין לא הודגש עקרון ההגדרה העצמית באותו תוקף שנעשה הדבר אחר מלחמת העולם הראשונה, והיתה עדיין נהייה רבה אחר סימני היכר אובייקטיביים, המחייבים כביכול את ה־נוגעים בדבר לקבל עליהם את גזירת המדע. מצד אחר, ההתפתחות הבלתי־מספקת של המחקר האנתולוגי ההשוואתי יש שגררה עמה תמימות־מרוכה בקביעת סימני־היכר כאלה. הדברים אמר־רים גם בדיוני החכמים הנוצרים על מוצא ערביי הארץ: חשיבות יתרה נודעה בדיונים אלה לפול־

הדעה הרווחת בימי העליה השניה ובספרותה היתה כי ערביי הארץ (וביחוד הפלחים שבהם) הם בעיקרם יהודים שהוכרחו להמיר דתם בימי גזירות ורדיפות. המתכוננים לעליה היו קולטים רעיון זה בעודם במזרח אירופה, בעיקר מספרו הרוסי של הבילויי ישראל בלקינד, "ארץ־ישר־אל של זמננו", שנתחבר כספר־עזר רשמי מוס־מך לעניני הארץ. מעיקרו היה החומר שבספר שאוב מכתביהם של חוקרים נוצרים שסברה זו היתה צידוק הסתייעותם בחקר ההווי ובפולקלור של הערבים המקומיים לפירושיהם למקרא. יש לדעת כי מידת החיבה שנודעה לרעיון זה מאת העולים היהודים באותה תקופה נבעה גם מן ה־משאלה־התקוה הרומנאטית שאולי ניתן לקיים באופן זה את הרוב היהודי בארץ, שאין צורך אלא לאחד וללכד אותו בדרכי הסברה. אחרים אפשר יחלו כי הסברה מעין זו תועיל לפחות ל־הבטיח עמדה חיובית יותר של הישוב הערבי והגורמים המערביים כלפי מפעל ההתישבות ה־יהודי, ובודאי נמצאו גם מי שציפו שיהא בזה כדי להקל את חבלי ההתבוללות הערבית בישוב היהודי שחזה ברוכוב, למשל, עקב התפשטות המשק היהודי על פני הארץ בעקבות עליית ה־מונים הסטיכית בעתיד.

במובן־מה ינקה הפופולאריות של רעיון זה גם מזלולה המסורתית של "ההשכלה" באורח־החיים של העיריה והגיטו, שהיו בו יסודות של "שלי־לת הגלות" ו"השיבה למזרח", מזרח זה האכסו־טי שבו נשמרו בחיי הפלחים צאצאי ישראל שרידי ההווי העברי הקדמון החפשי והגא. ונצטר־פה לכך השפעת רעיונות של ה"נארודניקים" ה־רוסים ושל טולסטוי וגם של מארכס וניצשה: יתרונם של פשוטי העם, הבריאים בגופם ורוחם, על האוכלוסים בני־התרבות המנותקים מן הטבע ומהעמל הגופני, שאין להם תקנה אלא בשיבה לטבע ובהתמזגות בהמוני־העם אשר לו העתיד.

עדיין אפשר היה לו להסתייע בראשית המאה בכך שהמלה "הערבים" (אל-ערב) פירושה הרגיל בשפת הדיבור היה "הבדוים"; אך שוב לא היה כך בין שתי מלחמות העולם. מצד אחר פתחה המלחמה הראשונה בתהליך ההרס של העיירה ותחום המושב היהודי, תהליך אשר הושלם במלחמת העולם השנייה. כשם שנתחלף הזולז באלה בנוסטאלגיה, כך קמו בעטיו גם ההמונים דורשי העליה וההתישבות שלא שגו עוד בחלומות על אפשרויות של "רוב יהודי" שלא מקרבם. העו-לים החדשים קיבלו את לאומיותם הערבית של תושבי הארץ, המוסלמים והנוצרים, כמציאות טבעית ויציבה. אפילו היו יוצאי העליה השנייה שדבקו ברעיונות הישנים בנושא זה ככל אשר יכלו (כגון י. בן-צבי), לא זה היה כיוון ההתפתחות, ואפילו לא בקרב הזרם אשר דבק בהלכי הרוח מראשית המאה על השיבה לעברים הקדמונים. היהודים מארצות המזרח לא נמשכו מעיקר-רא אחר קסם רומנטי של המזרח ותושביו.

גלגולים אלה של היחס לבעיה הנידונה יש בהם כדי להזהיר מפני נסיונות לפתור בעיות מדע-יות אובייקטיביות לאורם של הלכי-רוח משתנים. ואולם הבעיה נשארה בעיה גם בהתמעט הטיפול בה. מעיקרו של דבר היה מקום לצפות שאם אמנם ידעו חכמי ישראל לפנים על מוצאם היהודי של המוני הערבים בה, לא יתכן כי לא בא הדבר לידי גילוי בדבריהם. וכן היה מקום לצפות כי יהיה זה גילוי נרגש ביותר. בכל מקרה של קרע בעם נשמעו דברים קשים — ואילו בפעם הזאת היו הדברים פושרים בלבד או לא הושר-מעו כל עיקר? אכן כשעלה בגורלי למצוא אותם, מצאתים מרים כלענה, והרי דוגמאות.

ב

"ויבן על עוזבי ברית קודש (דניאל י"א, ל). — הם הישמעאלים שבירושלים; וחיללו אחרי כן המקדש המעו" (על ידי פולחנם בהר הבית). — ועל אל אלים ידבר (דניאל י"א, ל"ו) — דברים של הכעסות על מלך עולמים, עד יכלה הזעם מישראל ויעשה הבורא כלה ונחרצה ברש-

חן המסורתי של קברי הקדושים (המזוהים לעתים קרובות עם אנשי המקרא), האילנות והמעיינות, שנראה כגשר ישיר אל ימי המקרא. החכמים הללו (שהאינטרסים התיאולוגיים שלהם גרמו להם בדרך כלל שיעסקו בארץ-הקודש לבדה) לא ידעו כמה שכיח הפולחן הזה (לרבות השימוש בשמות מקראיים) בעולם המוסלמי מחוץ לגבולות הארץ, כשם שלא ידעו כי משמש הוא סימן לשלב מסויים בהתפתחות החברה האנושית בכ"ללה.

היה בין חכמי הנוצרים במערב גם זרם אחר שביקש לראות את ערביי הארץ כצאצאי הכנענים שלפני הכיבוש הישראלי או כבני השכנים הארמיים. והיו מהם שמצאו הדי קדומים בהווי ובפולחן קלור של הערבים, אך נוהרו מלהכריע. התיאוריה ה"כנענית" נשתלבה לעתים עם שלילת ישראל הקדום כמיעוט כובש, והתנגשה בזאת לא רק בגישה הנוצרית המסורתית של הערצת ישראל הקדום אלא גם בגישתה של הלאומיות הערבית המתקמת שביקשה להבליט את מוצא התושבים מחצי-האי הערבי ואת זיקתם לשפה הבין-ערבית ולתרבות הערבית המסורתית, ולא את הייחוד הכנעני. גוסטאב דאלמאן, החוקר הגרמני הנודע שעסק הרבה בהווי של הפלחים הערביים וליקט שירי-עם ערביים, הקדים לילקוטו דברי בקורת על משכילים ערביים בארץ-ישראל שהיו נמנעים עקרונית מעיסוק בחומר זה שיש בו העלאת זכרי קדומים מקומיים. התיאוריה ה"כנענית" הייתה חביבה גם אחר-כך על מתנגדי ישראל במערב יותר מאשר על נאציאונאליסטים ערביים, להוציא מקרים פרימיטיביים כשהכנענים הוצגו כערבים.

אחר מלחמת העולם הראשונה פחת העיסוק בבעיה זו בהדרגה. ההתפתחות המהירה של התחבורה והתקשורת בין העיר הערבית לכפרים, גידרה המוגברת של החינוך והעתון לכפרים, גידול שכבת המשכילים ונדידת דורשי התעסוקה הגבירו מאד את זיקת הכפריים לעיר, וממילא גם את חדירת התודעה הלאומית הערבית (הקשורה בדעת השפה הספרותית הכלל-ערבית וערכי ספרותה) והתנועה הערבית הפעילה לכפר. בלקינד

או מעתיקים יותר משהוא בגדר שיבוש גרידא אפשר שהוא בא לשמור על כבודה של העיר ה-קשורה באברהם אבינו (ואולי גם לרמוז לסברה בדבר קשר למינות מסוימת באיסלאם). ברם לא כאן המקום להאריך בדברים שאינם מעיקר ענינו.

מסתבר מדברי רס"ג, כי המדובר במעבר ישיר מן היהדות לאיסלאם, ולא (כפי שסברו בעבר בעלי התיאוריה על מוצאם היהודי של ערביי הארץ) במעבר מן היהדות לנצרות בימי רומא וביוזנטיון, וממנה לאיסלאם בימי השלטון הערבי. הדעה הזאת הושתתה על הנחה כי הדיכוי האכזרי של המרד הגדול ומרד בר-כוכבא החליש את הישוב עד כדי כך שהמוני לא היו מסוגלים עוד לעמוד ביהדותם. ולא היא. בשלהי רומא הפגנית ובראשיתה של ביוזנטיון הצליח הישוב להתאושש עד כדי למחות במידה מרובה את עקבותיהם של שני החורבנות. מעיד על כך במפורש מקור אשר גם בו אין קוראים די, הלא הוא תלמוד ירושלמי. "בראשונה, שלא היו הזיתים (השייכים ליהודים) מצויין, שבא אדריינוס הרשע והחריב את כל הארץ; אבל עכשיו, שהזיתים מצויין... " (פאה, פרק שביעי). "בראשונה, שלא היתה הפשתן (השייכת ליהודים) מצויה בכל מקום; אבל עכשיו שהפשתן מצויה בכל מקום... " (כלאיים, פרק תשיעי). נזכר העורך בויכוח שהיה במאה השלישית: "ר' לעזר סבר מימר: רוב ארץ-ישראל נתונה ביד עכו"ם. רבי יוחנן סבר מימר: רוב ארץ-ישראל נתונה ביד ישראל". ומחווה העורך דעתו כי המצב המעשי הוא שרוב ארץ-ישראל ביד ישראל, אולם בשעה שמסקנים מסקנות מעשיות לגבי כשרות התוצרת מוטב לזכור כי "רוב" עדיין איננו הכל. "ואפילו יסבור ר' לעזר כרבי יוחנן, רוב ארץ-ישראל נתונה ביד ישראל, — רבי לעזר חש למיעוט". (דמאי, פרק שני).

הדברים מאירים ומסבירים את הבנייה המרובה של בתי כנסת בארץ בימי השלטון הביזנטי, הן נראית משונה נוכח המגמה למנוע בנייה כזו מעיקרה בתוקף חקיקה. נראה שבתי-הכנסת הללו

עי ישראל": דבריו המוטעים של האיסלאם יגרמו לבוא לסלוח לנאמני היהדות ולצאת נגד היהודים שהתאסלמו.

"ורבים מישני אדמת עפר יקיצו (דניאל י"ב, ב') — זו תחיית מתי ישראל, שגורלם לחיי עולם. ואלה שלא יקיצו, — הם עוזבי ה', אשר ירדו לדיוטה התחתונה של גיהנום, והיו דראון לכל בשר".

"ואילו בינתיים אותם "עוזבי ברית קידש, ה"ישמעאלים שבירושלים", עוזבי ה", "רשעי יש-ראל", הריהם חטיבה מיוחדת בקרב המוסלמים. שהרי בכלל בנויה העדה המוסלמית בימי המחבר (892-942) מקיבוצים בעלי עבר לאומי ודתי שונה, אשר עדיין לא ניטשטשו הבדלי מוצאם. "מתערבין להון בורע אנשא (דניאל ב', מ"ג), — כי נערבין בהם (במוסלמים) מזרע ישראל ויוש-בין בהן, וגם פרסיים ומגושין וחרמין וכמה מי-נין; ולא נדבקין זה עם זה, כשם שאיננו מתערב לעולם הברזל עם החרש להיות לכלי אחד".

המובאות שלעיל נלקחו כולן ממקור אחד, אופייני וחשוב, שאין נוהגים לקרוא בו: הלא הוא הפירוש של רבנו סעדיה גאון על ספר דניאל. "ירושלים" הריהי כאן ארץ-ישראל בכללה, כמו לעתים קרובות בספרות היהודית שבימי הביניים ואחריהם. כידוע, לא מצאו הכובשים המוסלמים ישוב יהודי בירושלים העיר, ולא המיר הוא את דתו בדתם, אלא אדרבה, בימיהם נוצר הוא מחדש.

המונח "מגושין" בא כאן בנפרד מ"פרסיים", כי המוסלמים היו מכנים כך לא רק את חסידי הדת הפרסית הקדומה אלא גם עדות שונות של עובדי אלילים; ניתן להן להתקיים בטענה שאינן של עובדי אלילים ממש (שאסור להם להתגורר בארצות האיסלאם) אלא ענפים של "מגושין". מצאתי במקורות "מגושין" כאלה, בתאריכים מאוחרים למדי, בשכנות הדרוויים שבדרום הלב-נון, במארוקו, ועוד. "חרמין" הם עדה פגנית אחרת שהתקיימה זמן רב בעיר חרן (עתה בתור-כיה, בקירבת הגבול הסורי) וקיימה מרכז מדעי חשוב. השינוי של "חרנין" ל"חרמין" בידי רס"ג

ענוותנית לירושלים (638), כשהוא הולך אחר חמורו, נתפרש ברבות הימים כהתגשמות "עני ורוכב על חמור", שבחזון המשיחי.

אין בכך כדי להכחיש כי אמנם הצטרף חלק מן הישוב לנצרות בדורות שלפני הכיבוש ה-מוסלמי, וכי חלק מן המתנצרים הללו הצטרף לימים לאיסלאם. עדותו של הצליין ארקולפוס, שנרשמה סביב 670, מדברת על קהילת "היהודים המאמינים" – הנוצרים שבירושלים, בלשון שמשתמע ממנה כאילו הם כלל הנוצרים שם ועדיין קיימים קשרי משפחה ביניהם לבין "היהודים הבלתי-מאמינים". עם זאת מצויה היתה בקרב הנוצרים בארצות אחרות מגמה להפליג במוצאם היהודי של הנוצרים הארץ-ישראלים וב-יחוד בהשתמרות המסורת על כך: בכך ביקשו לעשות את הנוצרים שבארץ החולייה המחברת אותם לראשוני הנצרות. זה גם פשר הסיפור כי סקוטלאנד גויירה לנצרות ב-710 לערך בידי בוניפאציוס הקדוש, יליד בית-לחם וצאצא אחר-תם של אנדריאס ופטרס שליחי ישו. כשנוסד מיסדר הנזירים הכרמליטים על הר-הכרמל בימי מסע-הצלב ונפוץ מעט מעט על פני העולם הקאטולי, טענו כי אינו אלא המשך ל"בני הנביאים" בדורם של אליהו ואלישע ולאייסיים שבימי בית שני, וזאת באמצעות ממישיניהם הנוצרים. ואילו בארץ נטו השלטונות הביזנטיים (ושלטונות הכנסייה לאחר הכיבוש הערבי) להעדפת דוברי היוונית על הילידים "הסוריים" (כלומר דוברי הארמית, שעברו בהדרגה לדיבור הערבי אחר הכיבוש) ואגב-כך גם לטשטוש המסורות היהודיות בקרב העדה. מגמה זו נתקלה אמנם בגילויי התנגדות. אסכולת "הסופיסטים הנוצרים" בעזה סביב שנת 500 נזקקה בכתיבה ליוונית אך אגב גינוי "הגויים".

יחסו של ר' סעדיה גאון ל"ישמעאלים שבירושלים" כאנשים שעברו רובם ישר מן היהדות לאסלאם מוצא לו הקבלה בגורלם של השומרונים. גם הם התנסו בימי השלטון הביזנטי ברדיפות ובדכוי מרידות. ועם זאת נשאר השומרון במאות השנים הראשונות לאסלאם "מחוז השומרונים",

אינם מציינים את מקומותיהן של קהילות יהודיות גרידא, אלא את המקומות שבהם היו היהודים מרובים ותקיפים כל כך שהמדינה בחרה לוו-תר שם על הפעלת חוקיה נגדם. אף מחייבים דבר-ריס"ג כי בשעה שקוראים אנו את תיאורי ה-טבח שערך השלטון הביזנטי בישוב היהודי זמן מועט לפני הכיבוש המוסלמי (כעונש על התחברות היהודים לפולשים הפרסים), עלינו לשים תשומת לב יתירה לדברים על הצלת אותם היהודים אשר נסו להרים ולמדבריות.

ברם מה שלא עשו גוירות ביזנטיון עשתה ב-מי האיסלאם התעמולה האומרת כי השלטון החדש מקיים את החזון המשיחי היהודי. החיבור הביזנטי על "תורת יעקב שהתנצר זה עתה" מראה כי הידיעה על הופעת האסלאם הגיעה ליהודים הנרדפים שבארץ ישראל בצורה שמועה כי קם נביא יהודי במדבר. ואילו מעשים מסויימים של השלטון החדש כגון שיקום הר-הבית גרמו אף למדרשים יהודיים לטעון כי הכליף "יבנה את בית ה' אלוהי ישראל", וכי השליטים החדשים "יטעו גנות ופרדסים, ויגדרו פרצות חרות בית המקדש, ויבנו בנין ההיכל". מקורות ערביים מלמדים כי הופצו גם נבואות כגון על גילוי ארון הברית והעלאתו לירושלים, כדי ש-יתאסלמו היהודים בכללם, "פרט למיעוטם". ו-עוד זאת, שביקשו היהודים המתאסלמים לראות את הבסת "הרומאים" (הביזנטים) מידי האסלאם כעונשם על חורבן הבית, ירושלים והארץ, העו-נש שבעקבותיו בא הקימום המשיחי של הכל ב-ידי האיסלאם. התעמולה היתה חזקה במידה כזו שחדרה גם לכיתות הנוצריות המזרחיות שלא חיבבו את כנסיית ביזנטיון. הבישוף וההיסטור-יון הארמני סיביאוס ראה את כל מסע הכיבושים הגדול של הערבים המוסלמים מצפון לערב כהי-ענותם של צאצאי אברהם מישמעאל לבקשתם של צאצאי אברהם מיצחק לסייע בידיהם נגד ביזנטיון. קירבתו למאורעות עושה את גישתו למענינת במיוחד. הכליף עומר כובש ירושלים כשלעצמו התייחס בחשד להשפעה היהודית ב-אסלאם; הדבר לא מנע שגם תיאור כניסתו ה-

גרמה להם להתייחס על שבטים ערביים, להת-
כנות בשמות-משפחה מתאימים, ואף להשתלב
לתוך מחלוקות בין סיעות-מורשה שבטיות. עם
עליית הכליפים בני עבאס לשלטון (750), הועבר
המרכז לעיראק ושוב לא היו השליטים מעודדים
תעמולת ההתאסלמות בארץ. כנגד זה הושו
הגלוים לבני השבטים המקוריים, ונפתחו לפני-
הם אפשרויות התקדמות מוגדלות, בתנאי של
השתלבות בתרבות הערבית המתפתחת. אופיינית
דמותו של מועאוויה אל אשערי, יליד טבריה, שנע-
שה וזירו של הכליף אל-מהדי (775-785): כי-
נויו היה לפי השבט אל-אשער מתימן, שסיפק
את חיל-המצב לטבריה; הקשר שבינו ליהודים
שוב לא היה אלא זה שבשעה שנוף בו אדונו
הכליף בזכר לקרוא לו "יהודי".

בימי הביניים המאוחרים התפוררה התודעה
הלאומית הערבית. האסלאם נעשה עדה קוסמופול-
יטית שמנהיגותה הצבאית והמדינית עברה ל-
תורכים. רבים מן הכובשים הערבים נהפכו לחלק
מאומות מוסלמיות דוברות שפות אחרות, כמו
הפרסים והפאקיסטאנים שבימינו. וכנגד זה הת-
פשטה שפת הכובשים הללו בקרב אוכלוסיות
נכבשות אחרות, מהן שהיו דבקות בדתן הנוצרית
שלפני הכיבוש. המונח "ערבים" נתייחד לבדוים,
שכן ראו אותם כשריד לערבים המקוריים באורח
חייהם ובדיבורם. ואילו העירונים והכפריים דוב-
רי הערבית נקראו לעתים בכללם "אולאד (או
אבנא) אל-ערב" — "צאצאי הערבים", במובן
של ערבים-למחצה, שהם שונים מן הערבים ה-
מקוריים אך מצוי בהם יסוד ערבי. לא היה מב-
חינה זו הבדל בין ארץ-ישראל לבין שכנותיה.

בני העליות הראשונות שלנו מצאו עדיין את
המושג "אולאד אל-ערב" ולא עמדו כל עיקר
על משמעותו. לעתים היו מתרגמים אותו בכת-
ביהם (כגון מ. סמילנסקי) בלשון "בני ערב".
אכן בינתיים נשכח מוצאו גם מן המוסלמים
והנוצרים, וזה הקל על הנוצרי הלבנוני בוטרס
אל-בוסתאני (1819-1883) לפתוח בהפצת הדעה
כי המונח הזה מורה על ערביותם של הנקראים
כך. הדעה הזאת לא תאמה את ההתפתחות ה-

כשמו הרשמי. האסלאם לא העריץ את הר גרי-
זים, אולם עמידתה של האיכרות השומרנית בפ-
ני האסלאם "רוככה" במשך הזמן על-ידי הגברת
פיזור מלאן (יבנה שביהודה היתה זמן מה ישוב
שומרני, והיו שומרונים שהתישבו בעיראק)
וכניסת מוסלמים למקומות שונים בשומרון מ-
כאן. ההקבלה השניה היא, כי בספרות הערבית
זרועות עדויות רבות שהתפשטות האיסלאם גרפה
יהודים גם בארצות אחרות של המזרח התיכון,
הגם שרס"ג מדגיש במיוחד את "הישמעאלים
שבירושלים". כאן היתה התופעה הבולטת ביותר,
באשר כאן היה הלחץ התעמולתי העיקרי; כאן
גם הכאיב לו הדבר במיוחד.

ג

היחס ל"ישמעאלים שבירושלים" במאה הע-
שירית כיהודים שהתאסלמו אין להעביר אותם
אוטומטית על אלה שבמאה העשרים, שהרי לא
הוקפאה ההתפתחות האתנית והגירת האוכלוסים
בתקופה שבאמצע.

עוד מראשית "הישמעאלים שבירושלים" קיי-
מת מסגרת מקילה על ההתמזגות עם בני ארצות
שכנות. לפני אמצע המאה השמינית נתבעו המת-
אסלמים בארצות שמצפון לערב להצטרף לאחד
השבטים הערביים שחנו בארצותיהם כחילות-
מצב. הצטרפותם היתה כדי שישמשו בו הגלוים
(מאואלי) או החברים הצוערים, המסייעים לחיל-
הפרשים שלו ככוחות-הרגלים. ארץ-ישראל לא
היה בה מרכז צבאי גדול, המצרף שבטים ערביים
רבים יחד: בכל איזור בה היה חיל-מצב קטן
מבני שבט מסויים, ועל השבט הזה היו מצטרפים
המתאסלים שבאותו האיזור. תעמולת ההתאסל-
מות היתה חזקה בארץ בעיקר בימי הכליפים
לבית אומיה (660-750), אשר בירתם דמשק, או-
לם הם הרבו לשבת גם בארץ והיו מעונינים ליי-
צור בה משען איתן לעצמם, מה גם שביקשו
לטפח את ירושלים (שבה הוכרז על המלכתם)
כמרכז דתי מוסלמי, ואף ניסו לעשות את הצליי-
נות אליה תחליף לעליית-הרגל אל מכה המר-
דנית. ככל שחזרה התעמולה ההיא אחר רגשות
המתאסלמים, הרי המסגרת האירגונית הנזכרת

מעמד ומרדניים. המערך של משפחות נכבדיהם מופיע בעיקרו אף במקורות מימי הביניים המ-אחרים. רציפות זו קיימת במידה רבה גם לגבי ירושלים, אך שם התגבשה שכבת הנכבדים בדרך אחרת לגמרי, דרך של רכישת חזקה על משרות שונות בידי מהגרים שהגיעו לעיר רבת מוסדות דתיים (ומקום מגוריהם של קצינים בדימוס).

אגב, היתה זו גם תקופה של תעמולה מרובה בשבח הארץ, שדרשה גם בכבודו וגדולתו של יש-אל הקדום, אגב הנחה (שמקורה בקוראן) כי זה היה בעצם עם מוסלמי מובהק ואגב-כך קרוב יותר למוסלמים מאוחרים (תלמידי מוחמד) מא-שר לצאצאים שלו אשר יצאו למינות (היהודים). תעמולה זו הביאה לידי התלכדות-יתר של ה-מתישבים עם התושבים הותיקים, הוליכה אל גי-וים ופולחנם של קברי אישים שונים מן התקו-פה הישראלית, ואף להתחבבותם של מונחים מסויימים מאותם הימים (מכאן גלגולו של "כנ-ען" לשמו של הר ולשם-משפחה כאחד).

אכן גם תעמולה זו לא גררה את התייחדותה של הארץ כיחידה בפני עצמה, כי היו רגילים לתפוס אותה כחלק מחטיבה גדולה יותר, "הצ-פון" (א-שאם), שכללה גם את מה שנודע היום כסוריה ולבנון, ולהסב את הזכרונות הישראלים על החטיבה כולה. (גם בלשון היהודים בימי ה-ביניים נקראת החטיבה כולה "ארץ-ישראל", "כנען", וכדומה). גם בני ארצות מוסלמיות אחרות התקנאו בגדולת הארץ, והיו גוררים בסיפוריהם את אנשי ישראל הקדום גם לאותן ארצות ככובשים, לוחמים ונביאים, מפיצי האיסלאם ומ-גיניו. תופעה זו, שהיתה מצויה כבר קודם, גברה ביותר בתקופה הנידונה. נזכיר כדוגמה בלבד את יהושע בן-נון שנעשה פטרונו של לוחמי האסלאם נגד גייסות הנצרות: אגב כך קידשו לו קברים לא רק בגליל (נבי יושע) ובקצה "הצפון" (חלב), אלא ברבות הימים גם על הבוספורוס בקרבת אסטנבול.

"חיבת הארץ" המוסלמית שימשה גם תגובה לתעמולה הצלבנית, שתיארה מצדה את הצלב-נים כיורשי ישראל הקדום (בכוח אמונתם) והפ-

היסטורית, אך הלמה את ההשקפה המערבית בד-בר לאומיותם המשותפת של האוכלוסים הנוזקים ללשון משותפת והדרים בסביבה אחת. מכאן ואילך היתה התפשטותה של הלאומיות הערבית המחודשת צמודה להחלפת המונח "אולאד אל-ערב" ב"ערב" (ערבים) סתם.

השבטים הערביים הישנים (אשר תושבי הארץ צורפו אליהם) התפוררו עוד בימי-הביניים, אולם החלוקה לשתי הסיעות הגדולות של "קיסיים" ו"ימניים" (אשר מקורה בניגודי השבטים הללו) לא נשברה בארץ אלא בשנות השלושים, כאשר חג' אמין אל-חויסיני, שראשית מנהיגותו בעמ-דת משפחתו בין ראשי ה"ימניים", ביקש ללכד את ערביי הארץ לימינו על ידי חיסול הנכבדים המסורתיים המתנגדים לו והעלאת מצדדיו מקרב "הצעירים" המסורים למדיניותו ללא הבדל מו-צא. בינתיים היתה גם החלוקה הסיעתית הזאת עושה את טיעונה של הלאומיות הערבית המחודשת למשכנע יותר.

וכיוצא בזה: השפה הערבית המדוברת הת-פתחה התפתחות משותפת למדי לסוריה, ללבנון ולארץ-ישראל, בעקבות השיתוף הלשוני שלפני האיסלאם (העברית-הכנענית תחילה, הארמית המערבית לאחר מכן), ועקב התפקיד שמילאה דמשק כמרכז להתישבות הערבית הצבאית באי-זור זה בראשית האסלאם והמקום שממנו התפשט הדיבור הערבי.

התקופה העיקרית שבה התערבו בני הארץ בבני הארצות השכנות היתה כשהוזרמו לארץ-ישראל (לאחר שנעשו בה שמות בעיקר במלחמות מסע-הצלב) מתיישבים מוסלמים מן החוץ. בצ-פון באו הללו בעיקר מסוריה ומלבנון. צפת יוש-בה אותה שעה בבני דמשק, בלי שנוצר בה ישוב מוסלמי יציב ורצוף עד זמננו. השומרון נהפך לאיזור "הבדוים של הרי שכם", שהתמזגו בשומ-רונים שהתאסלמו (סאמירי, "שומרונים", היה ל-שם פרטי עד הדורות האחרונים), הפכו ל"שבטי החקלאים (אל-עשיר) של הרי שכם", שישמו כוחות-עזר לצבא מאות בשנים, רכשו אגב-כך שם של אוכלוסים שוחרי לחימת-גרילה, תובעי

זית מצפון לחלב, בעקבות מרד שנכשל; רובם הצטרפו לדרוזים שבלבנון, אך קצתם של "חל-ביים" אלה התישבו בהר-הכרמל). מצומצמות יותר בהיקפן היו הגירות בני אפריקה הצפונית ("מוגריבים"), כגון בני אסכולת החסידים-הדר-וישים האלג'ירית מיסודו של אבו-מדיין (שממנו נגזר גם שם-המשפחה של נשיא אלג'יריה עתה). השם המלא של הקדוש הזה, שועיב אבו-מדיין, ניתן לו על שם "יתרו אבי-מדיין", וכך משמעות-תו. לפיכך נמצאו בין מהגרים אלג'יריים שטענו כי הם צאצאי-המדיינים החוזרים למזרח. מצומצמים עוד יותר היו גלי הגירה של "בושנאקים", מוסלמים סלאוויים מבוסניה (עתה חלק של יו-גוסלאוויה), בימי השלטון העוסמאני. היו מגיעים אפילו מהגרים אשר יוחס להם מוצא יהודי, כגון מסביבת כיבר בחג'אז, שנחשבו צאצאי היהודים שהתגוררו שם לפנים.

ד

בסופו של דבר נתגבשה אוכלוסיה ששוב אין להגדירה בפשטנות כיהודים שהתאסלמו, וש-השתלבה הרבה באוכלוסי הארצות השכנות; מ-אידך גיסא קיימים אמנם קשרים חזקים של דם ומוצא בינה לבין היהודים, ואף תולדותיה שלה בקרב האיסלאם הושפעו מן הזכרונות על יש-ראל הקדום. אוכלוסיה זו, מבחינה היסטורית יש בה משום "גשר"; ואילו בעתיד יכולה היא לשמש גשר באם תהיינה העובדות ההיסטוריות לא רק ידועות ברבים, אלא תיהפכנה לגורמים שבתודעה.

ליגה בשבח הארץ. לא שרדו בארץ צאצאים מ-רובים למתישבים הצלבנים, ואף לא בקרב הישוב הנוצרי. עם נסיגת החיילים הצלבנים ממקום זה או זה, עקב תבוסה או הסכם, היה מתקיים גם פינוי המתישבים האזרחים. הנוצרים המקומיים היו נשארים, והללו לא תמיד צידדו בצלבנים דוקא בעת מלחמה.

רוב ימי המדינה הממלוכית (1250-1517), ש-מרכזה בקאהיר, היתה ארץ-ישראל כלולה בה. אנב-כך היה גם כאן הצבא הסדיר מבני עמים שונים מן הצפון וביחוד מערבות רוסיה הדר-מית ואסיה התיכונה ומקאוקאז. בני שבטים תורכיים הם שבלטו במיוחד תחילה, והצ'רקסים אחר-כך, אך לא חסרו למשל גם הרוסים. הצבא הסדיר היה מרוכז בערים, וגם הפעם לא היה בארץ מרכז צבאי כה חשוב כמו במצרים או בסוריה; אך מגיפת-הדבר הגדולה ("המוות הש-חור") של 1348, שפגעה גם בארץ כבארצות רבות אחרות, המעיטה את האוכלוסים במידה כזו שכל תוספת אחר כך היתה משפיעה על הרכבם יותר מאשר בזמנים אחרים. הוא הדין ביסודות צבאיים שונים שהגיעו אחר כך בימי השלטון העוסמאני בטרם התרבו האוכלוסים המקומיים בהרבה: כגון חיל הרגלים היאניצ'ארי, אשר בלטו בו צאצאי עמים באלקאניים, וביחוד הבול-גארים. היו כמה וכמה חדירות של כורדים, הן בימי-הביניים המאוחרים והן בזמן החדש. היו אלה ברגיל מוסלמים (אולם במאה הי"ז התח-סל ריכוזם של הכורדים המשתייכים לדת הדר-

ברית-המועצות והעולם השלישי

יחסי מוסקבה עם קאסטרו, נאצר, טיטו

פיליפ א. מוזלי

לשבור את "הכיתור האימפריאליסטי" של המ-דינה הסובייטית החדשה. יש לעשות זאת, אמר, אפילו אם פירוש הדבר נטישת מפלגות קומו-ניסטיות והסתכנות כי המשטרים הלאומניים הח-דשים ייעשו בהתחזקם אנטי-קומוניסטיים מבית ואנטי-סובייטיים מחוץ. בסופו של דבר, טען לנין, תקרב נסיגת ה"אימפריאליזם" מפני מכות הלא-ר-מנות את התמוטטות הקאפיטאליזם. בינתיים ית-רופפו האימפריאליסטים על ידי הברית בין רו-ס-יה הסובייטית ובין הלאומנים ויתחזק הבטחון ה-סובייטי וחרום קרנה של מוסקבה.

ויכוח דומה על אותה דילמה מתנהל בקרמל בלי הפסק למן 1952 ועד היום. מותו של סטא-לין במארס 1953 הפיח ויכוחים חריפים על מלוא היקפה של המדיניות הפנימית והבין-לאומית. עוד לפני שחיסל חרושצ'וב את "הקבוצה האנ-טי-מפלגתית" של מולוטוב, מאלנקוב, כגנוביץ ואחרים במשבר המנהיגות של 1956, כפה שינוי מגמה חריף על מדיניות-החוץ הסובייטית. נוכח התנגדות עזה ביצע חרושצ'וב את התפייסותו ה-ראשונה עם משטרו הקומוניסטי הסוטה של טיטו, השלים את חוזה-המדינה ששחרר את אוסטריה מכיבוש זר והחל בניסוי ראשון של ועידות פיס-גה בגינבה בשנת 1955. מתוך אותה גישה של "מטאטא חדש", יצא חרושצ'וב עם בולגאנין ה-נשכח למסעיו בעולם — להודו, בורמה ואינדונז-יה. בטוסו מבירה לבירה היה חרושצ'וב הולך ומפור הבטחות נדיבות של סיוע כלכלי, מדיני וצבאי, וחפז תשואותיהם של מיליונים בעולם השלישי.

מה היה, מלבד התשואות, שכרה של מדיניות סובייטית חדשה זו? ראשית השכר, ובנקל, היה העלאת דמות חדשה של ברית-המועצות כידידת האומות הקולוניאליות או הקולוניאליות לשעבר.

התבוסה הרת-השוואה של הקואליציה הער-בית בחסות הסובייטים — בראש וראשונה מצר-ים, ירדן וסוריה — במלחמת ערב-ישראל השלי-שית שפכה אור בהיר על הדילמות היסודיות ה-עומדות בפני מעצבי המדיניות הסובייטית במא-מציהם המתמידים לקנות ידידים ולגייס בעלי ברית ב"עולם השלישי", בתחום האומות דלות-הפיתוח. היא הביאה לידי עיצומה את שאלת ה-מטרות והאמצעים של הסובייטים. מאחורי מלאכ-תו הפוליטית החרוצה של גרומיקו, שבאה לה-ציל את ידידיה הערבים של רוסיה מתוצאות התגרותם הפזיזה ואף להתגבר על המכה הקשה שהוכתה קרנם של הסובייטים, עוסקים ראשי ה-קרמל ויועציהם בלי ספק ב"בדיקה מתוך יסורים" של המטרות האסטרטגיות והטקטיקה. תוצאות הבדיקה תהיינה בעלות השפעה נוקבת לגבי העו-לם השלישי, לגבי התפקיד הסובייטי במדיניות העולמית ולגבי המדיניות המערבית והאמריקנית בפרט.

דילמה גדולה אחת הציקה לאסטרטגים המדי-ניים הסובייטים מראשית המשטר לפני חמשים שנה: היש להקדיש את מרצם ומשאביהם של הסובייטים לעידוד הקמתם של משטרים קומוני-סטיים או צייתניים — כלומר, בקידום המהפכה ה-עולמית — או שמא יהא זה יותר מן התועלת לתכליתם של הסובייטים לתמוך במפלגות וממ-שלות לאומניות, אנטי-אימפריאליסטיות, אבל לא קומוניסטיות? עוד בשנת 1920 בחר לנין ב-עמדה האחרונה. בניגוד להפצרתו של מ. נ. רוי, קומוניסט הודי מבריק, תבע לנין בוועידה השניה של הקומאינטרן מן המפלגות הקומוניסטיות ה-מתהוות ומברית-המועצות לתמוך ב"לאומנים בורגניים", כגון במפלגת הקונגרס בהודו והכמא-ליסטים בתורכיה כדי לקנות ידידים לרוסיה ו-

מית. באלג'יר קיבלה מאגרים צנועים אך מועי-לים של ציוד צבאי בצינורות יוגוסלאויים. הש-כר לסוביטים היה ניכר אך לא, בשום מקרה, מכריע.

ההצלחה הגדולה האחת — מהפכת קאסטרו ב-קובה — היתה מציאה בהיסח הדעת, חריג לגבי הנוסחה הקומוניסטית של 1950, ולעתים עילה למבוכה. בין קאסטרו ובין מוסקבה נמצאה עד-מהרה שותפות-אינטרסים. לגבי קאסטרו "שח-רור" קובה פירושו היה מיגור השליטה הזרה, כלומר זו של ארצות הברית. ולהשגת הדבר ל-דעתו היה צריך תמיכת מדינה כבירה מבחוץ, ורק ברית-המועצות היתה מתאימה למלא תפ-קיד זה. כיון שקאסטרו שרף את הגשרים מאחו-ריו ודחה את כל אפשרויות הפשרה עם ארצות הברית, לא היה לו לאן לפנות זולת מוסקבה.

לקרמל היתה המהפכה של קובה בתחילה זרי-קת עידוד אידיאולוגית ורגשית רבה. הרי ארץ דלה וחלשה באמריקה הלטינית, שהיתה בתחום שליטתה הכלכלית, המדינית והאיסטרטגית של ארצות הברית זה ששים שנה. והנה לפתע עמדה והטיחה בפני השכן הכביר את דביקותה באידי-אולוגיה המארכסיסטית-לניניסטית. אפילו אם ה-מפלגה הקומוניסטית הותיקה של קובה בוששה להעתיק תמיכתה מבאטיסטא לקאסטרו, אפילו אם מוסקבה לא ידעה כמעט דבר על קאסטרו ולא עשתה כלום למען עלייתו לשלטון, הנה הנצחון הבלתי-צפוי הזה שהושג במחיצתה הקרובה של ארצות הברית נראה היה כאות-מבשר לתנועה ספונטאנית מהירה ורחבת-היקף של אומות דלות-פיתוח לקראת הקומוניזם. הנבואות והציפיות ל-התפשטות הקומוניזם שהעלו עובש במקצת, זכו בתוספת לח בקהל האמונים בארצות רבות.

מן המציאה שנמצאה להם בקובה פיתחו ה-אידיאולוגים של מוסקבה עד-מהרה תפיסה חד-שה, "דמוקראטית לאומית". מכאן ואילך יהיו דמוקראטיות לאומיות, בעקבות המופת האנטי-אימפריאליסטי והפרו-סוביטי של קובה, מבצב-צות ועולות בחלקים שונים של כדור-הארץ. הדמוקראטיה הלאומית הוגדרה כשלב-ביניים שבו

ידידה חדשה ומלאך-מגן המסוגל והלהוט לעזור להן בהשגת עצמאותן ובפיתוחן. ואולם לא היה די בזה לקרמל. הדמות החדשה והאהודה של רוסיה, מלבד שמה ההולך לפנייה כאחת משתי המעצמות החזקות ביותר מבחינה תעשיינית וצ-באית, תעורר, כך חשב הרושצי'ב, עד מהרה גל עצום של התלהבות פרו-סובייטית וקומוניסטית. לא יארכו הימים, טען חרושצי'ב, והעולם השלי-שי יתקשר בברית בל-תימוט עם הגוש הקומוניס-טי. דבר זה יבודד עוד יותר את ה"גוש האימפ-ריאליסטי" וישלול ממנו את שוקיו, השקעותיו ומקורות חמרי-הגלם שלו.

כדי להקל ולהחיש התפתחות מהירה כביכול זו גם ריכך הקרמל את קשיחותה של הדוקטרינה הסטאליניסטית. מעתה הוכרו כי ייתכנו דרכים רבות לקומוניזם. יש ארצות שבהן יוכלו הקומו-ניסטים לעלות לשלטון אפילו בבחירות פרלמנ-טריות וללא מלחמת אזרחים עקובת דמים; ב-ארצות אחרות יוסיף המתכון המסורתי של כ-בוש השלטון בורוע להיות האסטרטגיה הנכונה. בכמה ארצות ישתתפו הקומוניסטים בשלטון עם מפלגות אחרות; במקום אחר יקימו שלטון מונו-ליטי, דיקטאטורה. אסטרטגיה חדשה וגמישה זו היתה לחוק בוועידה הבינ-לאומית של המפלגות הקומוניסטיות בשנת 1957.

ב

בשום מקום, אפילו לא בקובה, לא עלה המת-כון יפה כציפית מוסקבה. הרבה משטרים לאומ-ניים יאבתניים (אמביציוניים) קיבלו בחפץ-לב את הסיוע הסובייטי אבל ביקשו עזרה גם מאי-רופה המערבית ומארצות-הברית וממוסדות בין-לאומיים. רבים מהם, מתוך שיקולי כבוד לאומי או מיריבות עם שכנותיהן, קיבלו כמויות גדולות של ציוד צבאי עודף מן הסוביטים. אך הם לא היו להוטים ליהפך לבעלי בריתה של ברית-המועצות. הודו היתה מרוצה להגדיל בעזרת אש-ראי ומהנדסים סובייטים את תפוקת הפלדה שלה. מצרים התחילה במשימה הגדולה והדוחקת של הקמת מכלול סכר אסואן. חזית השחרור הלאו-

דוּתם החריפה ל"אימפריאליזם" וחדשנותם כלפי המערב הביאו אותם לעתים קרובות לידי בקשת תמיכה מדינית סובייטית והתקרבות לקו הסובייטי במדיניות החוץ.

תו ה"דמוקראטיה המהפכנית" הוצמד תחילה לכמה משטרים חד-מפלגתיים אך בלתי-קומוניסטיים באפריקה, קודם-כל לגינאה, גאנה (בימי אַנקרומה) ומאלי. לימים הוענק התו לקהיליה הערבית המאוחדת, לאלג'יריה ולקונגו (בראז-אוויל). ראוי להזכיר כי תו סמיכה זה הוסר מאל-גי'יריה אחרי הפלת בן בלה; אך משחזר משטר בומדיאן ונתקרב במפורש יותר לעמדה פרו-סובייטית, ניתן לו העיטור מחדש.

מהי בעיני מוסקבה "דמוקראטיה מהפכנית"? ראשית כל פירוש המונח הוא שהמשטר המדובר מוליך את ארצו ב"נתיב הבלתי קאפיטליסטי" של ההתפתחות בהטילו יותר ויותר את פיקוח המדינה על הכלכלה, בגרשו רבים מן האינטרסים המסחריים המערביים אך לא את כולם, בהרחיבו את הסקטור הממלכתי במשק, ובהקימו על-ידי כך חוקה חדשה וגדולה במשק שבבעלות המדינה או בניהולה. שנית פירוש הדבר שהמנהיגים הסובייטיים מוכנים להימור רב, בצורת תמיכה מדינית, ציוד צבאי וסיוע כלכלי, על יכולתן של הארצות האלה למלא תפקיד מכריע בחלקי תבל שלהן. הקרמל מאמין שכוחן והשפעתן יופעלו בדרכים שימנעו את חופש הפעולה המערבי וה-אמריקני ושמטרתיהן תהיינה תואמות בדרך כלל את האינטרסים הסובייטים.

שלישית, המדיניות הסובייטית מניחה כי ב-שקדם על האינטרסים שלהם מבית ומחוץ יאמצו להם המשטרים הרדיקליים שבהם יותר ויותר "תוכן מארכסיסטי", אפילו אם תחלתם תדיר ב-דיכוי המפלגות הקומוניסטיות המקומיות בהסכמתה השותקת או הגלויה של מוסקבה. מוסקבה היתה אנוסה ללחוץ לחץ רב על הקומוניסטים במצרים ואלג'יריה שיוותרו על קיומם הנפרד ועל תביעתם לשלטון. אך הדבר היה נחוץ למוסקבה כדי לבצר את בריתותיה המדיניות עם המשטרים החד-מפלגתיים השליטים בקצ'ם ובאלג'יריה.

עם מדוכא ניתק מן "הדיכוי האימפריאליסטי" ונכנס תחת כנפיו של הגוש הקומוניסטי; ואולם מבפנים הרי "דמוקראטיה לאומית" זו עסוקה בביצוע רפורמות "בורגניות" ועדיין לא הגיעה לשלב של "בנין הסוציאליזם". לשון אחר, דמו-קראטיה לאומית היא מדינה שהשיגה מעמד של נספח צוער בגוש הסובייטי; רק לאחר שתגיע לשלב "הבנין הסוציאליסטי" תשיג חברות מלאה ב"קהילת האומות הסוציאליסטיות". בין השנים 1960 ו-1963 נתנה התעמולה הסובייטית מלוא מהלכים למופת הקובאני ולרעיון הדמוקראטיה הלאומית. אף-על-פי-כן נמצא המתכון הסובייטי החדש בלתי כשר לשימוש כמעט.

כמה גורמים נצטרפו לקצר ימיה של סיסמת הדימוקראטיה הלאומית. ראשית דחה קאסטרו את מעמד הצוער מניה וביה. הוא הכריז שהיה "מארכסיסט" כל ימיו, ואשר לקובה, הריהו כבר בונה את הסוציאליזם. במשחק-בינים משונה ב-מקצת שנמשך כמעט שנתיים הוסיפה מוסקבה להדגיש כי קובה עודנה, ותוסיף להיות במשך תקופה שאין לדעת שיעורה, בשלב הטרומ-סוצי-אליסטי של דמוקראטיה לאומית. ונסתבר כי ב-לב זה התחייבויותיה של מוסקבה לתמיכה א-טרטגית ושיקום כלכלי של קובה הן, לדעת מוסקבה, פחות מקיפות ומחייבות. ואולם לאחר שבמשבר מפרץ החזירים של 1961 נגלתה רתי-עתה של וושינגטון משימוש בכוח צבאי ישיר למיגור משטר קאסטרו, נכנעה מוסקבה סוף-סוף לתביעותיו של קאסטרו והכירה רשמית במעמ-דה של קובה כארץ הבונה את הסוציאליזם וש-התקדמה איפוא הלאה משלב הדמוקראטיה ה-לאומית.

במשך שנות 1963 ו-1964 עבר הדגש בקו התעמולה הסובייטית אל סיסמה חדשה: "דמוק-ראטיה מהפכנית". תואר חדש זה הוענק מעתה למשטרים לאומניים רדיקליים אך לא קומוניסטיים. להבדיל מקאסטרו לא תבעו הללו לעצמם זכות בוני סוציאליזם במובן הסובייטי, ומהם, כ-במקרה מצרים ואלג'יריה, אף דיכאו ביד קשה את המפלגות הקומוניסטיות המקומיות. אולם התנג-

אותן הבעיות עצמן המציקות לעושי-המדיניות במערב. במה בעצם נשכרות הארצות הנותנות עלידי העברת ציוד ויעוץ בהיקף גדול לארצות המתפתחות? כלום כך וכך דולרים של סיוע, או רובלים של סיוע, לגולגולת יש בהם משום שינוי של ממש ושל תועלת? כמה סיוע יש בידי הכלכלות הנחשלות לבצל ניצול ראצינאלי?

שאלות אלו, בדומה לאלו הנשאלות במערב, מוצגות בצורה זהירה בחיבורים הכלכליים הסובייטיים. יש מן החוקרים הסובייטיים המציעים עדיפות גבוהה יותר לגידול חומרי מזון כדי שהארצות המתפתחות שמשקיהן עומדים כמעט לגמרי על החקלאות, יוכלו לפתח את עמיהם ולא יבזבוזו מטבע זר על יבוא מזון. אחרים מציעים מחקר מדוקדק באפשרות להקים תעשיות פשוטות שתמלאנה מקום היבוא, בעיקר לשיעור תצרוכת, במקום להתרכז במפעלים רבי-היקף ומרשימים כביכול, המצריכים יבוא רב ומתמיד לשם הפעלתם היקרה. ויש מהם הטוענים כי מוקדם מדי ולא מן התבונה הוא בארצות דלות-פיתוח להלאים מפעלים של השקעות מערביות, שהרי מפעלים אלו מרויחים מטבע זר ותורמים לאימוץ פועלים וטכנאים מיומנים. יש מן הפרשנים המפליגים עד כדי לרמז כי הלאמה נמרת עשויה לנתק ארץ מתפתחת הן מהשקעות פרטיות והן מסיוע ציבורי במערב. הם מוסיפים במפורש כי ברית המועצות אין ביכולתה למלא בסיוע שלה את מקום הסיוע המערבי חוץ מארצות אחדות.

תחום אחר של ערעורים וספיקות מתייחס לעניין פרעון ההלוואות הסובייטיות. אפילו בריבית הרשמית הנמוכה ותנאי הפרעון הנוחים, כבר הגיע המועד שבו היו הארצות החייבות אמורת להתחיל בפרעון המלוות הגדולים שניתנו החל משנת 1955. ממדי הבעיה שונים כמובן בכל מקרה. ביחסי מוסקבה עם הודו, שיש לה נסיון מסועף יותר בניהול המשק, ניתן ליישב את הבעיה על ידי תשלום בסחורות שיש בהן תועלת לכלכלה הסובייטית. במקרה המשק של אינדונזיה המנוהל ניהול כושל והרה-אסון סי-

עזיבת המפלגות הקומוניסטיות לאנחות, נראה שלא קל היה להסבירה במוסקבה, ובמאי 1964. לאחר שחיבק את נאצר כמה פעמים במרוצת ביקורו הממלכתי בקאהיר טרח חרושצ'וב להודיע לקהל שומעיו במוסקבה כי רוב הקומוניסטים שוחררו מבתי הכלא במצרים. אף על פי כן, בפסול את תפקידן המיוחד של מפלגות קומוניסטיות בתוך ארצות שמשטרן החד-מפלגתי הוא ידידותי, היה לקרמל מקום לקוות שהדבר יקל על קומוניסטים לשעבר וקומוניסטים בסתר להכנס למפלגות השליטות ולהרחיב את השפעתן. רעיונות הקומוניסטים בתוך המנגנון השולט, בייחוד בתחומי החינוך וההסברה.

אף שההצלחה לא האירה לה פנים, הוסיפה מוסקבה לפעול על פי ההנחה כי המכשולים "הסובייטיים" להתפשטות הקומוניזם — ערכים לאומניים ומטרות רפורמיסטיות של המשטר — החד-מפלגתיים — סופם להישחק על ידי גורמים "אובייקטיביים" כגון התלות הגוברת בתמיכה הסובייטית, קיצוץ ההשפעה המערבית, ויצורך לפצות על הקשיים הכלכליים במגות הולכות וגדלות של מוגופול ממלכתי בתחומי הכלכלה, התרבות והחינוך. הקרמל מאמין כי מנהיגי המשטרים החד-מפלגתיים האנטי-אימפריאליסטיים סופם שיגיעו ל"בנין הסוציאליזם", בין שזו היתה כוונתם המקורית ובין לאו. כיון שחייבו את משטריהם לנתיב ה"בלתי קאפיטאליסטי" — ביא אותם הגיון הדברים, לדעת מוסקבה, אל בנין הסוציאליזם לפי המתכונת הכללית של הסובייטים.

ג

על מדיניותה העקשנית של מוסקבה כלפי העולם השלישי יצאו עוררים גם מבית, בתוך ברית המועצות, וגם מחוץ, מצד המשטרים הקומוניסטים האחרים. הערעור והאתגר לבשו צורות רבות, התהייה מבית מתייחסת בעיקר לשיטות ולטכסיסים, בעוד שהאתגרים מבחוץ תוקפים את הנחות-היסוד של המדיניות הסובייטית.

סוג אחד של שאלות נוגע לבעיות-היסוד של מטרת הפיתוח הכלכלי ויעילות הסיוע הכלכלי —

המקומית נמצאת בלתי-מוכשרת לנהל את המפ-עלים המולאמים באופן יעיל, הרי פעולתה הנמרת משפילה את קרנו של הסוציאליזם על ידי זיהוי אי-יעילות עם בעלות ציבורית וניהול טוב עם בעלות פרטית. מכל מקום אומרים הריאליסטים הכלכליים הללו כי הלאמת מפעלים קיימים ותכנון בתי חרושת חדשים מן הדין שיתבססו על מחקר מדוקדק קודם לגבי מציאות חמרי גלם ושוקים, עלות הייצור, התועלת הצפויה למאון התשלומים של הארץ והדרישות, לניהול בריא ויעיל, ולא על ההחלטה הנחפזת או הרגשית ללכת בדרך ההלאמה, יהיה המחיר מה שיהיה.

מכלול שאלות רביעי גוגע לבעייה של קשירת הפרסטיז'ה הסובייטית לתמיכתם של מנהיגים מסויימים בארצות מתפתחות. חלק ניכר מביקורת זו ומפקפוקים אלו קשה להורות עליו באצבע אם כי אפשר לחוש בו. האורח הסובייטי הקשוב זוכר היטב את גודל תשומת-הלב שהשפיעו על אנקרומה בימי גדולתו. הוא גם יודע, ולו מן ההתקפות המרובות על "מזימות אימפריאליסטיות", על נפילתו וגלותו של אנקרומה. ובשעה שהעתונות הסובייטית מגנה את דברי "השטן-גה" של ממשלת גאנה כיום על השתתפות מוסקבה בפעולות חתירה בגאנה, תוהה הקורא הסובייטי לפעמים אם "כמה מן הבחורים שלנו" לא חרשו בכל זאת קצת בעגלה הזאת.

בשעה שמוגר בן-בלה באלג'יריה ונעלם ללא זכר, לא יכלו אזרחים סובייטים לשכוח חיש-מהר כיצד נתקבל זה במוסקבה לפני זמן קצר, בחיבוקים ובעיטורים המפלגתיים הגבוהים ביותר ובכינוי "טובארישץ". סוקארנו גם הוא היה ברום המדרגה באופק הסובייטי כמנהיג כאריזמאטי היודע היטב את חטאי האימפריאליזם ואת מעלות הסוציאליזם. ואפילו יכולה התעמולה הסובייטית לזקוף את חורבן המפלגה הקומוניסטית של אינדונזיה לחובתם של הקומוניסטים הסיניים, אין בכך משום נחמה על קיצוי המפלגה האינדונזית, על שקיעתו של סוקארנו ועל ירידתם לטמיון של שני מיליארדים דולר של סיוע כלכלי וצבאי סובייטי. ואכן הקורא הסובייטי

כוי הפרעון אפסיים. וכן קשה לראות כיצד יוכלו מצרים וסוריה לשלם יותר מאשר תשלומים חלקיים, וגם זאת לאחר שההיות מרובות על חשבון האשראי הרב שקיבלו. מן השיחות עם אזרחים סובייטים אתה למד כי רבים מהם יודעים את גודל המעמסה שהדבר מטיל על המשאבים הסובייטים והרי הם מתמרמרים על מיעוט סיכויי של הצרכן הסובייטי לקבל תגמול של ממש תמורת הסיוע.

כדי לשכך את מורת הרוח על עומס הסיוע לארצות חוץ, ככל שמורת רוח זו אינה יעילה מבחינה פוליטית, החלה העתונות הסובייטית בזמן האחרון, להדגיש את ההנאות הממשיות שעתידי הצרכן הסובייטי לקבל. למשל, עם פירסום התכנית לבנין בית חרושת חדש לריבה בגיניאה הטעימה העתונות את התנאי כי שמונים אחוז מן התוצרת יימסרו לברית המועצות עד שהאשראי הסובייטי ייפרע במלואו. זהו שיעור תגמול גבוה יותר ממה שעשוי יוזמן רכושני לצפות לו. הקמת צינור נפט מאפגניסטאן הצפון-גית אל מרכזי התעשייה החדשים באסיה המרכזית הסובייטית, כך נמסר לקהל הקוראים, תהיה צמודה להספקת גז טבעי בהיקף רחב, בשיעור מוסכם לעומת התפוקה הכוללת, עד שהסיוע הסובייטי ישולם במלואו.

קו שלישי, מחוכם יותר, של ערעורים מתיחס לאסטרטגיה של הסיוע הסובייטי. הגה נשמעה בעתונות המקצועית הסובייטית הדעה כי הסיוע הסובייטי לסקטור הציבורי של תעשיית הפלדה בהודו מביא לידי ייצור פלדה ומכירתה במחירי סובסידיה. ואולם רוב המפעלים הנהנים מן הסובסידיות הממלכתיות ההודיות והסובייטיות לפלדה שהם משתמשים בה נמצאים בבעלות פרטית. וכך נמצאת התרומה הסובייטית לכלכלה של הודו, הנסחטת מרמת המחיה הצנועה של הים הסובייטי, מסייעת בעקיפין להרחבת הסקטור הפרטי במשק ההודי.

כמה פרשנים סובייטיים העלו את הטענה כי לא מן החכמה הוא בארץ מתפתחת להלאים מפעלים זרים או מקומיים בטרם-עת. אם הממשלה

גול למלא את תפקיד המישנה המבריק) ולכפות על ארצות הברית, בניגוד לכוונתה ותקוהה, את עמדת האפטרופוס של ישראל. המנהיגים הסובייטיים אפשר שהם רואים בזכיה זו צידוק מספיק לאורך-ימים למדיניותם החד-צדדית, המנוגדת ניגוד חריף לתיווך המדינאי רב-התבונה של קר-סיגין בסכסוך בין הודו לפאקיסטאן כמה חדשים קודם לכן. על כל פנים מעשיהם במזרח התיכון יש בהם עוד דוגמה אחת לסכנות ולמחיר הצפויים למעצמה בשעה שהיא משליכה יתבה וקר-נה כמעט ללא סייג על בעל-ברית חלש ולא-יציב.

אם הכישלון הערבי ביוני 1967 הוא בעיני הסובייטים תוצאה הגיונית מן האסטרטגיה של הקרמל במזרח התיכון, יתכן שמעצבי המדיניות שלו יחליטו, לאחר עיון נוסף, כי תקופה ארוכה של שלום וצמיחה פנימית תועיל יותר לאינטרסים ארוכי הטווח של עמי ערב מהתפרצות חדשה של אלימות, אשר אם גם תבשיל הצלחה מקר-מית במזרח התיכון תביא תיכף ומיד לידי ניכוח חדש ומסוכן הרבה יותר בין מעצמות-העל.

ד

חקרי הלב מבית בדבר המדיניות והמעשים הסובייטיים בעולם השלישי נסתבכו על ידי צמיחתם והתפשטותם של סוגי קומוניזם שונים וסרטים, שכל אחד מהם יש לו גירסה משלו בנוגע למדיניות ה"נכונה" שיש לנקוט כלפי הארצות המתפתחות. מן הסוגים הללו הפשוט והישיר ביותר הוא של טיטו. לדעתו עתיד הקומוניזם בצורתו הלאומית לנצח בסופו של דבר בכל מקום; נצחון זה אפשר לעודדו על ידי דוגמה וסיוע של ידידות אך אין לכפותו על ידי כוח מבחוץ. מטבע הדברים רבה ההערכה לטיטו בעולם השלישי, שהרי הוא כהתגלמותו של משטר שעמד בהצלחה נגד שני שלטונות כבירים, הנאצים והסטאליניסטים. דוגמתו הראתה כי משטר חזק בארץ חלשה גם יכול לקבל סיוע נרחב מידי "האימפריאליזם", בשלבו המתקן או החוזר בתשובה, בלי להשתעבד לתכתיביו. כיון שטיטו ממליץ על הקומוניזם אך אינו עושה דבר לכפותו

ההוגה עלול להגיע למסקנה כי ההימור הפוליטי הגדול על מנהיג זה או אחר בעולם השלישי יש בו לא פחות סיכונים לגבי הסובייטים משיש בו לגבי המדיניות המערבית.

לבסוף ישנה התהייה, האם וכיצד כל המאמצים הסובייטיים הללו בעולם השלישי מצטרפים לכלל מדיניות. היכן זכתה המדיניות הסובייטית זכיה של ממש? ואולי רק הרחיבה את היקף התחייבויותיה בלי להגדיל את היתרונות הצפויים לה? הציפיה האופטימיסטית בתחילה לזכיות עצומות ומהירות נהפכה לתוחלת ממושכה הכרוכה בהתחייבויות הולכות וגדלות. התוצאות המדיניות של סיוע החוץ נמצאו ארוכת-טווח ואיטיות, מורכבות וקשות לתחזית. מכל מקום ההתחייבויות הכלכליות יש להן תגופתן שלהן, וההתחייבויות המדיניות והאסטרטגיות עמוסות סיכונים. הנסיון להפיק יתרון אסטרטגי מנאמנותה של קובה של קאסטרו הביא לידי הניכוח הגרעיני הראשון בהסטוריה, להשפלת קרנב של הסובייטים בעולם ובמידת מה להדחתו של כרוש-צ'וב. תחת למוטט את אחדותו ויציבותו של חצי העולם המערבי, נתון משטר קאסטרו כיום במועקה ומתקשה, אפילו בסיועו הניכר והמתמיד של ברית המועצות וארצות קומוניסטיות אחרות, לספק את צרכי עמו, והוא יודקק לתמיכה נרחבת מצד הסובייטים ואחרים לפחות עוד עשר שנים. בינתיים האסטרטגיה המדינית הסובייטית בארצות אחרות באמריקה הלאטינית באה במבוי-כה ומסתבכת על ידי יומרתו של קאסטרו להיות מנהיג ההתקוממות המהפכנית ברחבי היבשת.

מעין אותה האמרה של המחיר והסיכון אירע זה לה למדיניות הסובייטית בעולם הערבי. לא ברור אם המנהיגים הסובייטיים עודדו את ההתמודדות של יוני 1967 בין ישראל לבין שכנותיה הערביות, או אם פשוט סמכו ידם לאחר מעשה על החלטתו העצמאית של נאצר ללבות את הסכסוך העומם לכדי ניכוח צבאי. אמת, למרות התבוסה הערבית, שהיא גם תבוסה למדיניות הסובייטית, השיג הקרמל את מטרתו ארוכת הטווח להיעשות פטרון לנאציאליזם הערבי (ככל שניסה דה-

את העולם השלישי כוירה עיקרית לאתגר שלהם כלפי האימפריאליזם והרוויזיוניזם כאחת. בעוד האנדרלמוסיה של מאבק השלטון גוברת בתוך סין, ביחוד מאמצע שנת 1966, קוראים אנשי מאו בתוקפנות גוברת להפיה "מלהמות שחרור לאו-מי" בכל חלקי תבל. על ידי תביעת "מהפכה מת-מדת" בכל מקום הם גודרים עצמם מן המנהיגות הסובייטית הזהירה יותר, המרוסנת על ידי תביעת עת עמיה לשלום מחוץ ורווחה גדלה מבית, ועל ידי התוצאות המפחידות של כל ניכוח דו-קוטבי בלתי מרוסן.

יש בהתקפותיה הנפתלות של פקין על המנהיגות הסובייטית משהו מהיציבה המסוגנת של האופירה הסינית. מאו — או המשתמשים בשמו — אינו מבקש לקחת טריטוריה סובייטית אף אינו מצפה כי העם הסובייטי יישמע לקריאתו למגר את שליטיו. סין הקומוניסטית אינה יכולה לצפות שתהיה למעצמה גרעינית רבה עוד שנים רבות. בעוד אנשי מאו בפקין קוראים למאבק מזויין בתוך הודו, הרי המפלגה הקומוניסטית ההודית המתקראת פרו-סינית נצטרפה למתונים ולאנשי הימין בממשלות של קואליציה במדינות הודיות שונות.

כבוד-ראש גמור מתיימרים הקומוניסטים הסיניים להיאבק על ההגמוניה העתידה במהפיכה אלימה. סלע המחלוקת העיקרי בין מוסקבה ופקין הוא על המנהיגות במהפכות החברתיות העתידות בהכרח, לפי הבנתן של אלו את דברי הימים, להיות הגורם הקובע בשליש האחרון של המאה העשרים. מוסקבה תובעת לעצמה את כתר המנהיגות מכוח עצמתה הכלכלית והאסטרטגית הגוברת. בהפכה את דרכה המיוחדת של סין אל הקומוניזם לצדקה, תובעת פקין כי מוסקבה תסור הצדה ותתן לאנשי מאו לתפוס את השליטה על הכוחות המהפכניים באסיה, באפריקה ובאמריקה הלאטינית. שני המרכזים הקומוניסטיים מזלזלים בטרם-עת וללא תבונה בתחושה הגוברת של יעוד לאומי בארצות המתפתחות בעולם השלישי וכן בעצמה הרבה ובמשאבים הפוליטיים של אירופה המערבית, יאפאן ואמריקה הצפונית.

על אחרים, נקל היה לו להיות ידיד לנהרו ונאצר. ואולם השפעתו המיוחדת של טיטו ירדה בעשר השנים האחרונות. בעוד ברית המועצות, שכוחה ומשאביה גדולים הרבה יותר, מאמצת לה חלק גדול מהמתכון היגוסלאוי ביחסים עם ארצות העולם השלישי, נתמעטה חשיבותם של מופת טיטו ועצתו. יש משהו נוסטאלגי וגם נבוך בנסיגתו תיו האחרונים להמשיך את פגישותיו עם מנהיגי העולם השלישי, פגישות שבהן אין החלטות מת-קבלות. נטייתו הגוברת של טיטו להתיצב יותר ויותר לימין המדיניות הסובייטית היא בחלקה בבואה של חשיבותו המתמעטת בעיני הקרמל ובעיני מנהיגי העולם השלישי גם יחד. לאחר שאישר לעתים קרובות כל כך בחתימתו את יו-שר כוונותיה של המנהיגות הסובייטית, שוב אין טיטו דרוש להקלת יחסי הקרמל עם הארצות המתפתחות. עם זאת מדיניותו של טיטו כלפי העולם השלישי נפליית במובנים כמוסים ומהותיים אחדים מן המדיניות הסובייטית. ובמידה זו הריהו בגדר גירסה מיוחדת בקטלוג של שיטות-מדיניות קומוניסטיות.

מדיניות טיטו של המתנה להיסטוריה שהיא תבוא ותחולל מהפכה קומוניסטית בכל מדינה, הרי היא ביסודה שיטתן של המפלגות הקומוניסטיות במערב וגם זו של המפלגה הרומנית. אם הרעיון הקומוניסטי הוא גכון — ועל כרחם שיאמינו בזאת — הרי הוא יעלה ויבוא בעתו "אם ירצה מארכס". בינתים חשוב יותר להשיג את הסכמת העם וחיבתו על ידי הדגשת הבכורה של הדרך "הלאומית" וההדרגית אל הקומוניזם. כדי להצדיק את האסטאטיגיה הזאת של "חזית עמ-מית", על המפלגות הקומוניסטיות המערביות להכחיש את האפשרות של שיעבוד הקומוניזם למרכז מכון ומנחה יחיד. כדי שיאמינו בכוח החלטתם העצמאית עליהם לתבוע אותה עצמאות גם לכוחות המדיניים המתהווים בעולם השלישי.

בניגוד לתפיסת ההדרגיות והמתנות של "הרוויזיוניסטים" ולבדגודים של הקו הסובייטי בין זהירות לבין התפרצויות פתע של יאבה אקטיביסטית, רואים אנשי מאו בפקין ובמקום אחר

ה

בעוד האומות התעשיניות המערביות מביטות בפליאה על התנודות של קוי המדיניות הסובי-טית והקומוניסטית באזורים דלי-פיתוח של העו-לם, נוטות הן עצמן לעתים קרובות מדי לתפוס עמדה של מסתכל בחיבוק-ידיים ולשכוח כי הן ושלטונן הם מטרת-המטרות של כל תקוות הקו-מוניסטים ופעולותיהם, יהיו מה שיהיו המריבות הקומוניסטיות בדבר הדרך הטובה ביותר "לק-בור" את ה"אימפריאליסטים". דומה שהארצות המתקדמות של אירופה המערבית ואמריקה הצ-פונית אומרות להפחית את מאמציהן לסייע ל-ארצות העולם השלישי בדרך הארוכה, האיטית והקשה למודרניזציה. אפשר שגם הן, כמו כרוש-צ'וב, מיהרו להתאכזב מן הכשלון בהשגת הת-קדמות דראמאטית בעשור האחרון. הממשלה הצרפתית שהיתה קודם תומכת נדיבה בשאיפות מושבותיה לשעבר אף היא מאיטה את תמיכתה בקצב מדיגיטציה ובריטניה מקצצת בתכניות הסיוע שלה. מדי שנה בשנה מטיל הקונגרס של ארצות הברית כבלים מחמירים על סיוע החוץ של אמ-ריקה. למרבה הצער אין קבוצת לחץ פוליטית ה-יכולה לדבר בשם מאות מיליוני האנשים שהגיעו לעצמאות לאומית והם מבקשים דרכים לשוות תוכן של ממש למעמד החדש שזכו בו.

אם נועדו העשורים הנותרים של המאה העש-רים לראות את האומות החדשות זוכות במקום בטוח במסכת המדיניות העולמית, הרי עמי המ-ערב במשאביהם הגדולים, המדיניים, הכלכליים והתרבותיים, לא יוכלו לשבת באפס-מעשה ולה-גיח את מלוא היוזמה למרכזי השלטון הקומוניס-טיים המתרוצצים. אדרבה, המבוכות והדאגות ה-אופפות את המרכזים המוגדלים של המדיניות הקומוניסטית צריך שיגבירו את מאמצי האומות המערביות לשמש מופת וסומך לעולם השלישי, ביתר תבונה וביתר יעילות מאשר בעשור הרא-שון של לימוד אשר היה לעתים בזבזני וגם מכאיב.

המנהיגים הסובייטיים נחרדים חרדת אמת על הפשיטות האפשריות של הקומוניזם הסיני לת-חומי דרום מזרח אסיה ומזרח אפריקה. אפשר שהם מיטיבים להבין מן המערב מה רב כוח-הנפץ בציפיה שנתעוררה על ידי יקיצת אומות חדשות רבות מתרדמתן הקולוניאלית ומה מעטה ההתקדמות שהן יכולות להשיג בעשר או עשרים השנים הבאות. התהוו-וּבוהו יש לו כוח מושך לגבי קצרי הרוח ומהירי האכזבה שבעולם השלי-שי, וסיסמת באקונין "להרוס פירושו ליצור" קו-סמת להם אולי יותר מעצתו המחמירה של לנין "עלינו ללמוד לעבוד!".

המתכון של קאסטרו למהפכה אלימה בארצות אמריקה הלאטינית הופק תחילה כחילוף-גירסה של האסטרטגיה הסינית. עכשיו כבר יש לו תנו-פה משלו כאתגר הן לפקין והן למוסקבה. קיבתו של קאסטרו אפשר שייכת למוסקבה אך יאבותיו הפוליטיות הן שלו עצמו. הכינוס של ארגוני קאסטרו לסולידריות לאטינו-אמריקנית שנערך בהוואנה באוגוסט 1967, הראה שוב כי המעצמה הגדולה בעלת המאה היא לאו דוקא בעלת הדעה. ההתנגשות בין העדפת מוסקבה את הדרך המ-סודרת וההדרגתית ובין קריאתו של קאסטרו לפ-עולות נועזות מביאה יותר ויותר לידי הפחת מדינים וקרבות בין קבוצות קומוניסטיות יריבות בתוך אמריקה הלאטינית ושל סיכול מאמצי מוסקבה לעשות את המפלגות הקומוניסטיות של אמריקה הלאטינית לחברות מכובדות בקואליצ-יות של חזית עממית נגד ארצות הברית שיש להן סיכוי כלשהו לעלות לשלטון בעתיד לא רחוק מדי. אכן מעצבי המדיניות הסוביטית שה-חלו בשנת 1955 במדיניות אקטיביסטית חדשה כלפי העולם השלישי, ספק אם יכלו לשער שהם נקלעים למערבולת של יאבות לאומניות טיטו-איסטיות, מאואיסטיות וקאסטרואיסטיות. לעומת זרמים סוערים אלה נראית המדיניות המערבית לעתים מיושבת ונוחה לתחזית.

הבעיה הלאומית בברית המועצות: הלכה ומעשה

בנימין פינקוס

בשאלה הלאומית נכתבו בשנים 1913–1917. מה-פכת אוקטובר ותפיסת השלטון על-ידי הבולשביקים הביאו את לנין לידי בחינה מחודשת של אח-דות מהנחותיו הקודמות. ולבסוף, כשנה לפני מותו, חזר לנין עוד פעם לבעיה זו בהערותיו שכוונו בעיקר נגד סטאלין "הבעיה הלאומית או האוטונומיזציה".

יש הקבלה ברורה בין גישתו של לנין לבעיה הלאומית לבין גישתו הכללית למדינה. גם האומה גם המדינה אינן לדידו נצחיים. אלה הן, לפי לנין, בעקבות מארכס ואנגלס, תופעות היסטוריות חול-פות. המדינה והלאום נתהוו עקב סיבות מסויימות (המדינה עקב פיצול החברה למעמדות, הלאום עם שקיעת המשטר הפיאודאלי ועליית המשטר הרכושני) ויעלמו עם היעלם הסיבות שגרמו לה-תהוותם. "אבל — אומר לנין — כשם שהאנושות יכולה להגיע לחיסול המעמדות רק דרך תקופת מעבר של דיקטטורת המעמד המדוכא כן תוכל להגיע למיזוג הלאומים הבלתי-גמנע רק דרך תקופת מעבר של שחרור גמור של כל העמים המדוכאים".¹

לפיכך קיימת אצל לנין תכנית לפתרון הבעיה הלאומית לטווח קצר ותכנית לטווח ארוך, או לפי המונחים המקובלים עליו, "תכנית מינימום" ו-"תכנית מאכסימום". בשלוש נקודות עיקריות מתרכזות תכניתו לפתרון הבעיה הלאומית לטווח קצר, היינו בתקופת המעבר מקאפיטאליזם לסו-ציאליזם: (1) בעית הפדראליזם; (2) זכות ההג-דרה העצמית; (3) האוטונומיה הלאומית-תרבותית והאוטונומיה האזורית.

1. בעיית הפדראליזם. לנין, כמוריו מארכס ואנגלס שנלחמו בתוקף ברעיונות הפד-

הבעיה הלאומית אולי לא היתה הבעיה המרכז-זית שתבעה פתרונה מהבולשביקים המנצחים, אך אין ספק שהיתה מן הקשות ביותר. ולא מק-רה הוא שבעיה זו תופסת זה חמשים שנה מקום נכבד בכל הדיונים העיוניים והמעשיים בברית המועצות. כוונתנו כאן לסקור את התפתחות ה-תיאוריה המארכסיסטית-לניניסטית בבעיה ה-לאומית בשימת לב מיוחדת לפתרון הסופי שתי-אוריה זו מציעה ולתאר עם זאת את לבושיה המוחשיים במציאות הסובייטית, לשון אחר, להק-ביל את ההלכה הפסוקה כנגד המציאות ההיס-טורית.

שלושה הם השלבים בהתפתחות התיאוריה הלניניסטית בבעיה הלאומית: יסודה של תי-אוריה זו על-ידי לנין על סמך התיאוריה הכל-לית על המדינה וגויעתה בכתיבי מארכס ואנגלס; פיתוחה של תיאוריה זו על-ידי סטאלין; השלמתה בתקופה הנוכחית.

א. תקופת לנין

הבעיה הלאומית העסיקה את לנין הרבה בחייו. עוד באחת מעבודותיו הראשונות "מהם טיבם של ידידי העם ואיך הם נלחמים נגד הסוציאליזמו-קראטיה" (1894) אנו מוצאים נוחח ראשוני של הבעיה הלאומית, והמסקנה שהוא מגיע אליה בדבר הכרח האיחוד לכל הארגונים הלאומיים של הפועלים לצבא בין-לאומי אחד הנלחם נגד ההון הבין-לאומי עתידה להיות גם מסקנתו לגבי הפ-תרון הסופי של הבעיה האלומית. בועידה השנייה של המפלגה הסוציאלי-דמוקרטית הרוסית שנ-ערכה בבריסל ובלונדון ב-1903 עמדה הבעיה הלאומית יחד עם בעית ארגון המפלגה במרכז הויכוחים הסוערים, שבהם היה חלקו של לנין מכריע. בעיה זו מעסיקה את לנין גם בשנים שלפני מהפכת 1905 ואחריה, אך חשובי מאמריו

¹ לנין, כל כתביו ברוסית, המהדורה החמישית, כרך 27, ע' 256.

בראשה, וסיעת חסידי האוטונומיזאציה, היינו קבלת הרפובליקות האחרות למסגרת הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית הקיימת. אם כי בסופו של המאבק היתה ידו של לנין על העליונה, יצאו ממנו הרפובליקות כשזכויותיהן מקוצצות בהרבה.

אך, מעיקרו של דבר, כלום אפשר בכלל לקיים פדראציה במשטר דיקטטורי? פדראליזם ודיקטטורה הם דבר והיפוכו. הראשון מתבסס על רבגוניותה של החברה האנושית, שבה כל יחיד דה ממלאת תפקידה המיוחד בהתחשב עם זכויותיהן של האחרות; על עליונות החוק ובוררות השופט; על שמירת הסמכויות שהחוקה מקנה ליחידותיה הפדראליות. האחרונה, לעומת זאת, שואפת לאוניפורמיות; לחברה מנוהלת ממרכז יחיד המוסר הוראותיו מלמעלה ללא אפשרות ערעור. אם כן, ביזור מאכסימאלי או ריכוז מאכסימאלי, מדינת חוק או מדינת משטרה, אלה הם ההבדלים היסודיים. דבר זה לא נעלם כנראה גם מעיני מארכס גם מעיני לנין, וזה הטעם העיקרי לרתיעתם מהפדראליזם.

דוגמאות אחדות ימחישו לנו את מצבו האמיתי של הפדראליזם הסובייטי.

(1) הזכות שמקנה החוקה לרפובליקות הברית לפרוש מברית הרפובליקות הסובייטיות על-פי החלטתן החפשית (סעיף 17 של חוקת 1936), (וחיזוקה בכך שרפובליקת הברית תוכל להיות רק אותה רפובליקה שיש לה גבול משותף עם מדינה זרה), זכות זו לא תוכל לעולם להתממש במשטר הסובייטי. לעומת זאת, השלטון המרכזי כשם ש-הקים רפובליקה בדרך שרירותית (הרפובליקה הקארלית-פינית שהוקמה ב-1940 בעקבות ה-מלחמה עם פינלאנד) כך ביטל אותה.

(2) הזכות להקים יחידות צבאיות עצמאיות ה-נתונה גם בחוקת 1924 וגם בחוקת 1936 סעיף ב/18) נוצלה בשנות העשרים. אחוז היחידות הצבאיות הלאומיות ב-1924 מיד לאחר הקמת הפדראציה הסובייטית לא עלה על 2.4% (12852 מהסך של 529865), אבל עקב התנגדותה של המועצה הצבאית המהפכנית, הגוף העליון בת-חום הצבאי, לא נתנו לרפובליקות להרחיב יחידות

ראטיביים של פרודון ובאקונין, התנגד זמן רב לפתרון הפדרטיבי ורק לאחר מהפכת אוקטובר הגיע לכלל הכרה שהפתרון הפדרטיבי, בתנאים המיוחדים של רוסיה רבת-הלאומים, עדיף. מל-חמתו העקשנית של לנין בפדראליזם נבעה בעי-קר משתי סיבות. ראשית, על-פי השקפתו הכל-לית ראה ברפובליקה האחדה צעד חשוב מאד קדימה בהתפתחות החברה המודרנית. ושנית, קבלת ההנחה הפדרטיבית כפתרון לבעיה הלאומית היתה מחייבת אותו לקבלה גם כפתרון למבנה הארגוני של המפלגה (ונסיון המפלגה הסוציאל-דמוקרטית האוסטרית עמד לנגד עי-ניו), ודבר זה היה מנוגד בתכלית למגמתו הברור-ההתובעת מפלגה ריכוזית, מונוליתית, המיוס-דת על שכבה דקה של מהפכנים מקצועיים. פע-מים רבות הכריז לנין: אנו מתנגדים באופן עקרו-ני לפדראציה, כי הסדר כזה למדינה אינו מתקבל על הדעת.

לנין המהפכן והתיאורטיקן היה קודם-כל איש מעשה ומהיר ללמוד מן המציאות. ואמנם כאשר למחרת המהפכה היה נדרש פתרון הבעיה הלאומית לאלתר, וההצעה להקים פדראציה שתכ-לול את הרפובליקות הסובייטיות על בסיס לאומי לבשה עור וגידים, נהפך לנין, מתנגדה החריף ביותר, לאחד מתומכיה הנלהבים. אכן הדרך לה-קמת הפדראציה היתה רבת מכשולים. מלבד ה-קשיים האובייקטיביים לא יכלו מנהיגי המפלגה להגיע לידי הסכמה על מבנה הפדראציה והזכו-יות שיש לתת לרפובליקות השונות שבמסגרתה. אם נתעלם מהמתנגדים העקיבים לכל פתרון פד-ראטיבי ומאלה שהיו מוכנים לקבלה לתקופת ביניים קצרה בלבד², נחלקו מנהיגי המפלגה לש-תי סיעות עיקריות: סיעת חסידי פדראציה שהיא התאחדות מדינות ריבוניות שוות-זכויות, ולנין

² הרי דברי זינובייב בוועידה השמינית: "כמובן, נת-קשה לצייר לעצמנו מצב זה לאורך ימים: המפלגה צנטראליסטית יחידה ולידה פדראציה של מדינות. מן ההכרח שאחת תיסוג מפני רעותה". זינובייב ב-טא בגלוי מה שחשבו אחרים בסתר-לבם. ואמנם לא ארכו הימים, והפדראציה נכנעה. (עיין הפריטוקו-לים (ברוסית) של הוועידה השמינית, מוסקבה, 1959 ע' 286.

עמים אחרים). אך בסוף המאה התשע-עשרה הוא נתקבל יותר ויותר על התנועה הסוציאליסטית האירופית ונכלל בהחלטות האינטרנאציונל השני ב-1896. המפלגה הסוציאל-דמוקרטית הרוסית הכירה בזכות ההגדרה העצמית בשנת 1898, בו-עידת היסוד של המפלגה במינסק. לנין שלא השתתף בוועידה זו לקח חלק פעיל מאד בעיבוד המצע בוועידה השנייה ב-1903 ובו ארבעה סעיפים הדנים בבועיה הלאומית (3, 7, 8 ו-9). סעיף 9 של המצע מכריז על זכות הגדרה העצמית לכל הלאומים במדינה. לנין היה עקיב בתמיכתו בעקרון זה. בראותו בו פתרון בלבדי ובדחתו את הפתרון הפדרטיבי סתם את הגולל על כל אפשרויות הביניים, אבל כמו לגבי הפדראליזם כן בשאלת ההגדרה העצמית נאלץ לנין לשנות עמדתו הנוקשה לאחר מהפכת אוקטובר, כאשר אמונתו (ואין לנו יסוד לפקפק בכנותו), כי העמים יבחרו מרצונם להשאר במסגרת המדינה הסוציאליסטית הגדולה תחת להקים מדינות עצמאיות קטנות, הוכחה לרסיסים.

לקח מוחשי בפרשת ההגדרה העצמית נתון לנו בפנילנד. שתי המדינות הראשונות שזכו לקבל עצמאותן מרוסיה הבולשביסטית היו פולין ופינ-לנד. אם לגבי פולין היתה ההכרה בעצמאותה פורמאלית בלבד, שהרי עצמאות פולין כבר הוכרה קודם על ידי ממשלת קרנסקי, הרי מצב סבוך יותר נתהווה בפנילנד, שבה חנה עדיין צבא רוסי. כשתבעה הממשלה הפינית מתן העצמאות לאלתר, לא יכלו הבולשביקים להתכחש להכרוז-תיהם החגיגות במשך שנים רבות. ואמנם ב-31 בדצמבר 1917 הכירה הממשלה הסובייטית במדינה הפינית העצמאית אבל החלטה זו לא נתקבלה בלב שלם. הבולשביקים ציפו כי המפלגה הסוציאל-דמוקרטית הפינית החזקה תתפוס את השלטון, ובבוא העת תבקש להצטרף למדינה הסוציאליסטית הראשונה. חישובים אלה לא היו נטולי יסוד, כי כבר בינואר 1918 ניסו הסוציאל-דמוקרטים בפנילנד להגיע לשלטון בורוע. כשפרצה מלחמת האזרחים החישו להם הסובייטים עזרה צבאית ובמאוס 1918 אף חתמו על הסכם

דות אלה. בראשית שנות השלושים, עם השינויים במדיניות הלאומית, בוטלו יחידות אלה כליל. חוקת 1936 לא כללה עוד סעיף כזה, ורק התיקון בחוקה מ-1 בפברואר 1944 החזיר לחוקה זכות זו, שנשארה על הנייר בלבד.

3) ב-1944 תוקנה החוקה גם בנקודה אחרת ולפי סעיף ב/18 מותר לרפובליקות-הברית לק-שור יחסים דיפלומטיים עם ארצות-חוץ ואף להקים משרדי חוץ משלהן. תיקון זה נקבע בעיקר משתי סיבות: א) כדי להשפיע על מדינות אירופיות המשתחררות מעול היטלר להצטרף לב-רית-המועצות; ב) כדי להשיג על-ידי תוספת רפובליקות ייצוג מוגבר באו"ם ובמוסדותיו. אשר לקשירת יחסים דיפלומטיים הרי נעשה בזה נס-יון יחיד עם חתימת ההסכם בין אחדות מהרפוב-ליקות ובין הממשלה הפולנית בלובלין). סמכות זו נוצלה גם על-ידי הרפובליקה הסובייטית האר-מנית לשם החזרת הארמנים החיים בחוץ-לארץ לארמניה.

מבחינה מעשית הפדראליזם הסובייטי מאפשר לרפובליקות השונות לא יותר (ולדעתנו לא מעט הוא) מלהשתמש בלשונותיהן הלאומיות ולהקים בתי-ספר ומוסדות תרבות. הפדראליזם הסובייטי כמו שהוא, שנתקבל כפשרה בין המגמה הצנטרא-ליסטית של השלטון המרכזי והמגמות הדצנטרא-ליסטיות של הלאומים השונים, לא ניאות מעו-לם למסור לרפובליקות הלאומיות סמכויות של ממש. השלטון המרכזי יש בידו לקיים ביעילות שלטונו על-ידי מפלגה אחת, צנטראליסטית ומו-נוליטית, הקובעת מי ומי יעמוד בראש המוסדות העיקריים; על ידי פיקוח מתמיד על המנהיגות המקומית (למשל, בחלק מן הרפובליקות מתמנים לכהונת מזכיר שני בעיקר רוסים הנשלחים אלי-הן ממוסקבה); ועל-ידי שליטה מלאה על התק-ציבים והתכנון הכלכלי.

11. עקרון ההגדרה העצמית. זכות ההגדרה העצמית איננו עקרון חדש ובודאי אינו המצאת המארכסיזם. מארכס עצמו היה מוכן לקבלו בסייגים מרובים (הוא הסכים שעקרון זה יחול על אירלנד ועל פולין אך לא על הרבה

האימפריאליזם. הוא שכח שאנו כבר נפרדנו ממנה לפני שנתיים. סיסמה זו אינה קיימת עוד במצענו"³.

iii. האוטונומיה הלאומית-תרבותית והאוטונומיה האזורית.

תורת האוטונומיה הלאומית-תרבותית העומדת על העקרון הפרסונאלי פותחה באוסטריה על-ידי שנים מראשי המפלגה הסוציאל-דמוקרטית האוסטרית, אוטו באואר וקארל רנר, לאחר שהות-לט בוועידות של המפלגה ב-1897 וב-1899, לבנות את המפלגה על בסיס פדרטיבי (משש מפלגות אוטונומיות לאומיות: גרמנית, צ'כית, פולנית, הונגרית, אוקראינית ויוגוסלאבית) ולש-אוף לריאורגניזציה של אוסטריה בתור "פדרציה של לאומים". וכך ניתן לסכם את הצעתם לפתרון הבעיה הלאומית על-ידי הקמת אוטונומיה לאומית-תרבותית: האזרחים מן הלאומים השונים יאורגנו, בלי להשגיח במקום מושבם, במועצות לאומיות שבידן האחריות לניהול חיי החינוך והתרבות ברשות עצמן, ואילו האחודות הפוליטית והכלכלית של המדינה תישמר. הצעה זו נתקבלה באהדה רבה על-ידי ה"בונד" היהודי והמפלגות הסוציאליסטיות של יתר המיעוטים ברוסיה. לנין לעומת זאת התקיפה ברתחת פולמוס ורוב חרי-פות כדרכו. הוא הגדירה כ"תרמית בורגנית" הבאה לסנוור את עיני הפרולטריון, שכן ממנה צפויה הגברת הלאומנות והפירוד, הגדולים בלאו הכי, בין הלאומים החיים במדינה אחת. אבל בעיקר יצא קצפו על סיסמת התרבות הלאומית, בעיניו לא היה לכל הדיבורים על תרבות לאומית שחר. תרבות לאומית אינה אלא המצאה בורגנית המביאה להשחתת הפרולטריון, לניתוקו מהמאבק העיקרי — נגד הבורגנות העולמית. בכל לאום ולאום, גרס לנין, יש שתי תרבויות; תרבות בורגנית ותרבות פרולטארית. להבדיל מגישתו השלילית לאוטונומיה הלאומית-תרבותית נטה לנין יותר ויותר מ-1913 ואילך להסכים לאפשרות של מתן אוטונומיה לאזורים בעלי תנאים כלכליים

עם" הרפובליקה הפועלית והסוציאליסטית הפי-נית" ששלטונה האפקטיבי היה מוטל בספק.

מצב דומה, אם כי מסובך יותר, נוצר גם באזורים אחרים של רוסיה: באוקראינה, ברוסיה הלבנה ובארצות הבאלטיות. הסובייטים לימודי הנסיון לא ניסו לחזור עוד על "שגיאותיהם" וניאותו להכיר בעצמאות של אותם האזורים של רוסיה, שבהם היתה להם סיבה סבירה לחשוב כי השלטון יפול בסופו של דבר לידי תומכיהם. לאמתו של דבר, היתה השיטה שפיתחו עוד בשנים הראשונות לשלטונם ושהוגשמה בקנה מידה בין-לאומי בעקבות מלחמת העולם השנייה פשוטה להפליא. היא עמדה על שלושה מהלכים משולבים ומתואמים: משלוח יחידות מפלסות-דרך של הצבא האדום המורכבות מקומוניסטים של אותה מדינה שעומדים "לשחרר"; פעולות של הקומוניסטים המקומיים; ולבסוף הקמת ממשלה סובייטית כשלב ראשון להקמת הרפובליקה הסובייטית (דוגמה כמעט קלאסית לדרך פעולה זו אנו מוצאים בהקמת הרפובליקה הסובייטית הביילורוסית בדצמבר 1918). רשאים אנו לומר כי הוויכוחים בדבר מתן זכות ההגדרה העצמית שהתנהלו בין לנין וסטאלין מכאן ובוכאריץ ופיאטאקוב מכאן היה להם ערך עיוני בלבד. כך, למשל, תמך בוכאריץ במתן זכות זו רק ל"המוני העמלים", ואלו פיאטאקוב ביקש למנוע אותה גם מהם בנימוק "משכנע", כי גורל אוקראינה, למשל, יש לו חשיבות עצומה לא רק לגבי מעמד העובדים בארץ זו אלא גם לגבי עובדי רוסיה, רוסיה הלבנה ויתר הרפובליקות הסובייטיות, אשר על כן אין להניח להם שיחליטו על דעת עצמם... הקרוב ביותר למציאות היה אוסינסקי בוועידה השמינית של המפלגה ב-1919. סיסמת ההגדרה העצמית, הכריז, אין לה משמעות ממשית אלא הפגנתית בלבד. אבל לביטול הרשמי של סיסמת ההגדרה העצמית היה צריך לחכות עוד שנתיים. ב-1921, בוועידה העשירית של המפלגה, אמר סטאלין בין היתר: "השגיאה השלישית של החבר צ'יצ'רין היא בכך שהוא מדבר יותר מדי על ההגדרה העצמית, שלמעשה נהפכה לסיסמה ריקה מתוכן המנוצלת על-ידי

³ י. סטאלין, כתביו, כרך 5, עמ' 42.

הוקמו על יסודות רעועים מלכתחילה. כך, למשל, לבתי-ספר ולבתי-משפט לא היה המשך, שהרי הילדים יכלו ללמוד בשפת אמם רק בבית-ספר יסודי, ומגישי המשפטים לבית המשפט הלאומי הוצרכו להגיש עירעורם לבית המשפט הכללי. ראוי עוד לציין שלאחר מות סטאלין נעשו נסיונות להקים מחדש, לפחות, את בתי-הספר בלשון-האם של המיעוטים הלאומיים, אך מהיהודים, המיעוט שהיה בשנות העשרים הכוח המניע בכל הנוגע לקבלת המדיניות הזאת והגשמתה, נשללה אף זכות מינימאלית זו.

כשאנו באים לבחון את תוכניתו של לנין לטווח ארוך, היינו לתקופת המעבר מסוציאליזם לקומוניזם, נתקלים אנו מיד בהעדר מקורות⁴, שכן לנין, בדומה למארכס, בחר שלא להסתכן בנבואות. מארכס בשעתו טען כי רק "המדע" יוכל לתת תשובה בענין זה, ולנין הוסיף שחסרים אנו עדיין נתונים מספיקים. אף על פי כן, אם נצרח רעיונותיו הזרועים במאמריו הרבים ובעיקר בעבודתו העיונית החשובה ביותר בתחום זה, "המדינה והמהפכה", נוכל לעמוד על ראייתו הכוללת של לנין לגבי תהליך ההתפתחות של החברה הסובייטית שיביאה לשלב הקומוניזם שבו יעלמו הלאומים.

מארכס ואנגלס חשבו כי כשם שהמשטר הפיאודלי צויין במדינות ננסיות והמשטר הקאפיטליסטי במדינה לאומית, כך יהא סימנו של המשטר הסוציאליסטי האינטרנאציונאליזם והתהוותה של יחידה עולמית אחת. לנין סמך ידו על הערכה זו. בניגוד למארכסיסטים האוסטרים באוֹר ורנר שראו בלאום יצירה טבעית בעלת

ותרבותיים מיוחדים או הרכב לאומי מיוחד. אבל הוא קבע סייגים לא מעטים לפתרון זה, כגון שהרכב האוכלוסייה מבחינה לאומית הוא רק אחד הגורמים הכלכליים החשובים אך לא היחיד ובוודאי לא החשוב ביותר. לנין היה משוכנע כל-כך באפשרות הפתרון האחד והיחיד של ההגדרה העצמית (עם האמונה בסתר לבו שהעמים אשר תינתן להם הזכות להינתק מרוסיה ידחוו), שאפילו לא טרח להסביר באופן ברור ובלתי משתמע לשתי פנים מה בדיוק יהיה טיבה של אוטונומיה איזורית זו.

הפתרון שנתקבל בכרית המועצות במחצית שנות העשרים (בעיקר אחרי הוועידה הי"ב של המפלגה ב-1923) לבעיית המיעוטים הלאומיים האֶכְסְטְרִיטורִיאִלִיִּים (כגון יהודים, פולנים, גרמנים, בולגרים וכו') היה בו משום עירוב שתי הגישות הנזכרות. מצד אחד הוקמו יחידות לאומיות אוזוריות כמו המועצה הלאומית המקומית והאזור הלאומי שפעלו בעיקר באוקראינה וב-רוסיה הלבנה (למשל, באוקראינה, בשנות שיא התפתחותן ב-1929, הגיע מספר המועצות הלאומיות ל-1139 ומספר האזורים הלאומיים ל-25, מהם שלושה יהודיים); ומצד אחר נוסדו מוסדות שונים שעיקר מגמתם לאפשר למיעוטים הלאומיים לקיים חייהם בלשונם, על בסיס אוטונומיה פרסונאלית שהבולשביקים כה התנגדו לה: בתי ספר, מועדוני נועד, מוסדות תרבות ומחקר ובתי-משפט לאומיים. רוב המוסדות הללו נעלמים החל מ-1933 עקב השינוי הנוקב במדיניות הלאומית הסובייטית בשנים 1929-1930, מליבראליות יחסית לגישה נוקשה שהצרה צעדי ההתפתחות הלאומית התרבותית. הקרבן הראשון למדיניות זו היו, כמובן, המיעוטים הלאומיים מחוסרי המגן. סייעו לכך גם גורמים אובייקטיביים כגון השינויים הסטרוקטוראליים בחברה הסובייטית בעקבות הקולקטיביזציה והגשמת תכניות התיעוש, ותהליכי הטמיעה החזקים במיוחד בקרב היהודים אך גם בקרב מיעוטים אחרים. ולבסוף — ונראה לנו כי הוא אחד הגורמים החשובים — המוסדות השונים שנועדו לשרת את המיעוטים הלאומיים

⁴ הפסקאות המעטות המתייחסות לשאלת גויעת הלאומים על-ידי מיוזגם ליחידה עולמית אחת מצויות בעיקר בעבודותיו הבאות של לנין: המהפכה הסוציאליסטית וזכות העמים להגדרה העצמית, מינואר-פברואר 1916 (כתב לנין, מהדורה הרוסית החמישית, כרך 27, עמ' 256); "מחלת הילדות של השמאלנות בקומוניזם", מ-1920 (כרך 41 עמ' 77); ומכתב לפועלי אוקראינה ואיכריה (כרך 40, עמ' 43), כתב לנין בין היתר: "אנו שואפים לאיחוד ההדוק ביותר ולמיוזג המלא של הפועלים והאיכרים מכל עמי העולם לרפובליקה סובייטית עולמית אחת".

היסטורי מתקדם ועובדה חיובית ביותר. ברוב התלהבותו מן ההתבוללות נטה להגזים בחשיבות התפקיד שהיא ממלאה בקירוב המהפכה הפרולטארית. דבר הלמד מעצמו שלנין תמך ברעיון ההתבוללות של העם היהודי, העם, של-דברי סטאלין ב-1913 "את עתידו שוללים ואת עצם קיומו צריך עדיין להוכיח"⁶. לצורך הנחתם שהיהודים אינם עם ושהתבוללותם היא מאורע חיובית תומך לנין יתדותיו לא רק במארכס וק-אוטסקי אלא גם בהיסטוריון "הבורגני" רנאן. טעות היא לחשוב שלנין נתכוון ליהודים בלבד. טמיעתם של הארמנים, הגרוזים ושאר העמים חשובה בעיניו לא פחות⁷. כך, למשל, ראה את טמיעת האוקראינים בקרב הרוסים כעובדה מוכחת שאין לערער עליה. ואם הטמיעה היא תופעה מתקדמת במסגרת המשטר הרכושני, קל וחומר במשטר הסוציאליסטי, שהרי בדרך זו יוכן מיווג הלאומים הנכסף. אמנם לנין התנגד לטמיעה כפויה ברוע על-ידי השלטון, אבל עצם התנגדותו למתן אוטונומיה לאומית-תרבותית למיעוטים הלאומיים, תמיכתו במבנה האחד של החינוך (כך, למשל התקיף בשנת 1913 את ההצעה להקים בתי-ספר יהודיים נפרדים במחוז אודיסה) אינה בסופו של חשבון שונה מטמיעה כפויה, ככל שהצורה מעודנת יותר.

כפי שהראינו יש, לדעתנו, סתירה פנימית שאין ליישבה בין הפתרון לטוח קצר שהציע לנין, לרבות השינויים ששינה בו בהשפעת המציאות הסובייטית, לבין תכניתו לטוח ארוך. קשה מאוד להניח שעל-ידי פיתוח התרבויות הלאומיות, הלשוניות הלאומיות והחיים הלאומיים העצמאיים אפשר יהיה להגיע, ללא "סיוע", לתהליך "הטבעי והבלתי נמנע" של מיווג הלאומיים. נבדוק את המשך התפתחותה של משנת לנין בתקופת סטאלין ונראה אם אמנם הוגש "סיוע" זה.

ערכים אימאננטיים נצחיים, ובשל כך האמינו בחיוב הגדול שיצמח לאנשוות מהרבגוניות הלאומית, ראה לנין צעד מכריע קדימה בביטול ההבדלים הלאומיים, ביצירת תרבות סוציאליסטית עולמית אחת על-ידי מיווג התרבויות הלאומיות. התהליך ההיסטורי הבלתי נמנע של מיווג הלאומיים יוכל להתגשם, כתב לנין בפיסקה המובאת קודם, רק לאחר תקופת המעבר שיהא עמה שחרור שלם של כל העמים המדוכאים. אם נבין ששחרור העמים המדוכאים פירושו הקמת המשטר הסוציאליסטי, יתברר לנו שתהליך זה יתחיל מיד עם נצחון המהפכה הסוציאליסטית (כפי שגם תהליך גויעת המדינה מתחיל למחרת מהפכה זו). אבל כמה זמן יימשך תהליך זה? מה יהיו הגורמים שישפיעו על זירוון הקצב או האטתו? ובעיקר, באיזה אופן הוא יתגשם? אלו קצת מן השאלות הקשות שלנין ניסה להשיב עליהן, אך בצורה חלקית בלבד.

בנוגע לאורך תקופת המעבר עד המיווג השלם של הלאומיים כתב לנין ב-1920: "כל עוד קיימים לאומים ומדינות יתקיימו גם ההבדלים ביניהם זמן ממושך, אפילו לאחר נצחון הדיקטטורה של הפרולטריון בעולם כולו"⁸. הדברים נאמרו בשעה שאמונתו של לנין בהתפשטות המהפכה מעבר לגבולות רוסיה התחילה להתערער (כשלוון המהפכה ההונגרית, תבוסת הצבא האדום בפולין, כשלוון ההתקוממות בגרמניה), ואלו ב-1917 עוד האמין שהרחבת המהפכה הרוסית לאירופה כולה תאפשר גם לרוסיה הנחשלת לזרוז את המעבר מהשלב הראשון לשלב השני. נמצא שבעיני לנין היה קצב התהליך של גויעת הלאומיים ומיווגם, בדומה לקצב התהליך של גויעת המדינה, קשור בהקמת משטר סוציאליסטי ביותר ממדינה אחת. אבל הוא מעולם לא התנה את אפשרות המעבר מסוציאליזם לקומוניזם בהקמת הסוציאליזם בעולם כולו.

אשר לאמצעים שיקרבו, לדעתו, את מיווג הלאומיים לעתיד לבוא, התשובה לשאלה זו מקופלת ביחסו של לנין לתופעת ההתבוללות. לנין תמך ללא סייג בהתבוללות, שהיתה בעיניו תהליך

⁵ לנין, כתביו ברוסית, מהדורה חמישית, כרך 41, עמ' 71.

⁶ סטאלין, כתביו ברוסית, כרך 2, עמ' 334.

⁷ לנין, שם, כרך 8, עמ' 74.

ב. תקופת סטאלין

בשנת 1912 הטיל לנין על סטאלין להכין מחקר שישקף את הגישה הבולשביסטית לבעיה הלא-מית ויפריד בכך את השקפותיהם של אנשי ה"בונד". בחירה זו שנפלה על "הגרוזי הנפלא", כביטוי של לנין, לא היתה מקרה אלא טכסיס מחושב. נוח היה ללנין יותר להתקיף את הדעות הרווחות בתנועות הסוציאליסטיות של המיעוט-טים הלאומיים על-ידי נציג של מיעוט לאומי אף הוא. בשנת 1913 פורסמה עבודתו התיאורטית החשובה הראשונה של סטאלין "המארכסיות והש-אלה הלאומית". עבודה זו עתידה היתה לעשות את סטאלין מומחה בשאלה הלאומית, ובסופו של דבר, להפקיד בידו, לשבט או לחסד, בעיות כבדות משקל ואף גורליות לעם זה או אחר בברית המועצות. מצד תכנה אין בעבודה זו חידושים לעומת דברי לנין באותה תקופה, ראויה לציון רק נקודה אחת והיא הגדרת הלאום של סטאלין, שעתידיה היתה ליהפך להלכה שאין עליה ערעור בברית המועצות במשך יותר מארבעים שנה. לפי הגדרה זו מזכים בתואר "לאום" רק אותו עם שיש לו ארבע הסגולות הבאות כשהן באות ביחד: לשון משותפת, טריטוריה משלו, מבנה כלכלי משותף, ושותפות של "מבנה פסיכי" המתבטא בשותפות של תרבות"⁹. מובן מאליה שהיהודים ואחדים מעמי הקווקז היו ה"קרבן" הראשי לנוסחה זו. סטאלין שהיה עמוס תפקידים רבים לאחר מהפכת אוקטובר מצא זמן לטפל בכל הנוגע לתיאוריה המארכסיסטית-לניניסטית של השאלה הלאומית. אבל מבחינת העניין שלפנינו יש חשיבות מרובה לנאומו מ-18 במאי 1925 (באוניברסיטה של עמי המזרח). בנאומו זה מופיעה בפעם הראשונה נוסחה חשובה אחרת של סטאלין. התרבות בתקופה הסוציאליסטית מכריז סטאלין — היא סוצי-אליסטית לפי תכנה ולאומית לפי צורתה. נוסחה שתומה זו גרמה לסיבוכים ולקשיים לא מעטים בהגשמת המדיניות הלאומית בברית המועצות. חשובה לא פחות אמירה אחרת של סטאלין בנאומו זה. "מדברים (למשל קאוטסקי) על יצירת

לשון כל-עולמית אחת בתקופת הסוציאליזם וגויעת כל יתר הלשונות. אני מצדי מאמין אך מעט בתיאוריה זו של קיום לשון כל-מקיפה אחת". סטאלין מוסיף כי הנסיון על כל פנים מדבר נגד תיאוריה זו ולא בעדה¹⁰. המהפכה, טוען סטאלין, לא רק שלא צמצמה את מספר הלשונות אלא, להיפך, הביאה לריבויין. מה פשר דברים אלה, המנוגדים בתכלית לגישת היסוד של לנין? סטאלין ינסה כעבור ארבע שנים להסביר כי בדבריו ב-1925 נתכוון לתקופה שבה ניצח הסוציאליזם רק במדינה אחת ולא בקנה-מידה עולמי. אשר לתקופה של נצחון הסוציאליזם בעולם כולו הריהו תומך כמקודם בדעה שיתקיים בה מיווג הלשונות ללשון עולמית אחת. נראה לנו שהסבר זה שבא לאחר זמן רב ובעקבות פניות מרובות מצד חברי המפלגה שקביעתו של סטאלין היתה תמוהה בעיניהם, אינו מתקבל על הדעת. קרוב יותר להניח כי בשנת 1925, כשהגיעה לשיא אה המדיניות הלאומית החדשה, שהחלה ב-1923 עם קבלת ההחלטות בוועידה ה"ב והקרובה "מדיניות האוקראיניזאציה הבילורוסיוזאציה וכו", וסטאלין הופיע לפני נציגי הלאומים שהיו מעוניינים ביותר בהמשך מדיניות זו, בחר מטעמים פוליטיים פראגמטיים להתכחש לעמדתו הברורה והחד-משמעית של לנין בנקודה זו. גם העובדה שסטאלין מזכיר בהקשר זה את קאוטסקי ולא את לנין מחזקת את סברתנו. אבל לשם כך אפשר להביא פסקה אחרת מאותו נאומו של סטאלין. בהשיבו לחברים מהרפובליקה האוטונומית הבוריאטית-מונגולית, ששאלוהו כיצד תתגשם טמיעת התרבויות הלאומיות לתרבות כלל-אנושית אחת, אמר סטאלין: "אין צל של ספק שאחדים מהלאומים יעברו את תהליך הטמיעה. תהליכים כאלה היו גם בעבר. אבל כל העניין הוא בכך שתהליכי הטמיעה של לאומים מסויימים אינם מוציאים מכלל אפשרות, אלא להפך מאפ-שרים תהליך הפוך של חיזוקם והתפתחותם של

⁹ סטאלין, כתביו, כרך 7, עמ' 138-139.

¹⁰ שם, עמ' 140.

⁸ סטאלין, כתביו (ברוסית), כרך 2, עמ' 296.

"תיקונים" מתאימים בטרמינולוגיה התיאורטית. בטביעת המטבע, "לאום סוציאליסטי", ביקש סטאלין להראות שהלאומים, אף שסופם להי- בטל, יתקיימו עוד תקופה ממושכת מאד.

אשר לעתיד הלשונות, הרי יש להבדיל היטב בין נצחון הסוציאליזם במדינה אחת לבין נצחון בקנה-מידה עולמי. אלה הן, לפי סטאלין, שתי תופעות שונות לחלוטין בזמן ובתכונותיהן כל עוד קיים האימפריאליזם העולמי לא יתקיימו התנאים ההכרחיים למיזוג הלאומים והלשונות הלאומיות. האפשרות של גויעת ההבדלים והלשונות הלאומיים תינתן רק לאחר נצחון הסוציאליזם בקנה-מידה עולמי וגם אז לא מיד. על הלאומים לחוש תחלה את הצורך בלשון משותפת לכולם נוסף על לשונותיהם הלאומיות. תהליך התהוותה של הלשון העולמית ייעשה איפוא בשלבי ב-ניים: הלשונות האזוריות יתהוו בשלב ראשון של התהליך והלשון העולמית בסופו. אבל, מדגיש סטאלין, לשון עולמית זו תיווצר רק כשיוכחו הלאומים למעשה ביתרונות הלשון המשותפת.

שינוי עמדתו של סטאלין בין השנים 1925-1929 והסבריו המעורפלים בדבר היווצרות הלשונות האזוריות גרמו מבוכה לא מעטה בשורות התיאורטיות המפלגתיים. ולכן ניסה סטאלין לתת להם לקח בדיאלקטיקה המארכסיסטית בועידה השש-עשרה של המפלגה ב-1930. את טיעונו ב-דבר מיזוג הלאומים קשר בגישתו הכללית לבעיית גויעת המדינה. כשם שגויעת המדינה לא תבוא אלא על ידי הגברה בלתי פוסקת של עצמת הדיקטאטורה הפרולטרית, כן באה פריחת התרבות הלאומיות (והלשונות הלאומיות) בתקופת הדיקטאטורה הפרולטרית במסגרת מדינה אחת להכשיר את התנאים לגויעתו ומיזוגו לתרבות סוציאליסטית כללית אחת (וללשון כללית אחת) בתקופת נצחון הסוציאליזם בעולם כולו. ומי שלא הבין — אומר סטאלין — מצב מיוחד זה ונגודיות זו של תקופת המעבר שלנו, מי שלא הבין את הדיאלקטיקה הזאת של התהליכים ההיסטוריים, אבוד הוא למארכסיזם"¹². "אבו-

כמה וכמה לאומים חיים ומתפתחים"¹¹. אין כאן אפילו זכר לתהליך ההיסטורי והבלתי-נמנע של מיזוג הלאומים.

עמדה שונה מזו אנו מוצאים במאמר שכתב סטאלין ב-18 במארס 1929, "השאלה הלאומית והלניניזם", וערכו רב להבנת התפתחות התיאור-ית הלאומית בברית המועצות. סטאלין מדבר ב-מאמר זה בפעם הראשונה על קטיגוריה חדשה של לאומים, "הלאומים הסוציאליסטיים". כלפי אלה העלולים לפסול מושג זה, הוא אומר: "ה-אם כל כך קשה להבין שעם העלמות הקאפיטא-ליזם צריכים להעלים הלאומים הבורגניים שהם תולדת משטר זה? כלום מתארים אתם לעצמכם שלאומים ישנים, בורגניים, יכולים להתקיים ול-התפתח במשטר הסובייטי, בתקופת הדיקטאטורה של הפרולטאריאט?" לחברי המפלגה מן הלאומים השונים החוששים שהדיבור על חיסול הלא-ומים הבורגניים משמעו חיסול הלאומים בכלל (כלומר, במציאות הסובייטית ביטול זכויותיהם של הלאומים לחייהם התרבותיים), משיב סטא-לין: "היתכן שלא ידוע לכם כי מלבד לאומים בורגניים קיימים גם לאומים אחרים, לאומים סו-ציאליסטיים. הענין הוא שחיסול הלאומים הבור-גניים אין פירושו חיסול הלאומים בכלל אלא חיסולם של הלאומים הבורגניים בלבד". לנוכח חידוש-תורה זה עלינו לזכור שדברי סטאלין נכ-תבו ב-1929, כשהיחסים המתוחים בין סטאלין ו"הסיעה הימנית" שבראשה בוכארין הגיעו לידי קרע גלוי, והרי בוכארין ותלמידיו הרבים בתחו-מי המשפט, הפילוסופיה וההיסטוריה הם ששמרו בנאמנות את העמדה הידועה של מארכס ולנין כי בתקופת המעבר מקאפיטאליזם לקומוניזם עומדים בעינם לא רק המשפט הבורגני אלא גם "המדינה הבורגנית ללא בורגנות", והדברים חלים בלי ספק גם על הלאום הבורגני. לא היה זה איפוא מקרה כשהתחיל סטאלין מדבר על "לאו-מים סוציאליסטיים" כשם שאין זה מקרה שכיום מדברים על "לאומים קומוניסטיים". השינויים בהתפתחות המשטר הסובייטי דורשים הכנסת

¹² סטאלין, כתביו, כרך 12, עמ' 369-370

¹¹ סטאלין, כתביו, כרך 11, עמ' 340.

רעיון ערטילאי בלבד. מאר ותלמידיו, ולרשותם אמצעים נרחבים מאד, שקדו במרץ על תרגומן לשפת המעשה. אכן למרות טבעו הטוטאליטארי של המשטר הסובייטי נתקלה המדיניות של יציאת הלשון האזורית הראשונה בהתנגדות עזה. ראשית כל, המאבק החריף שניטש בין הלשונות הלאומיות לבין השפה הרוסית על מעמד הבכורה נסתיים בשלהי שנות העשרים בנצחון לא מבוטל של הראשונות. דוגמה יפה למצב זה אנו מוצאים באוקראינה. אם בשנים 1919-1922 היה לאוקראינית מעמד שווה לרוסית, הרי לפי צו הועד הפועל המרכזי הכל-אוקראיני מ-1 באוגוסט 1923 ניתן יתרון ברור לאוקראינית. היא צויינה הפעם כשפה שנוקק לה הממשל לשלוחותיו ביחסיו הרשמיים עם האוכלוסייה. ביולי 1927, עם קבלת התקנות החדשות בדבר "שוויון הלשונות", נדחקה הרוסית למעמד נמוך יותר של שפת מינוט לאומי באוקראינה. וסמלי הדבר שסעיף ראשון של אותן התקנות קבע שסמלי המדינה והוראות המשרדים יהיו רק באוקראינית בעוד שהמשנת 1919 הם היו כתובים ברוסית ובאוקראינית. לימודי נסיון מהמדיניות הרוסיפיקאטורית ארוכת הימים של רוסיה הצארית, לא יכלו הלאומים שלא להתחסס בחשד למפנה במדיניות הלאומית של סטאלין. כיון שההתנגדות היתה מטבע הדברים חלשה יותר ברפובליקות של אסיה התיכונה, שבהן לא היתה ההכרה הלאומית מפוחדת וכמה מהלשונות אף לא היה להן כתב משלהן, נעשו רוב הפעולות, ודווקא הבוטות ביותר, קודם-כל ברפובליקות אלה. כך, למשל, העמים שכתב לשונותיהם היה ערבי וקיבלו עליהם לאחר הכנות וקשיים מרובים את האלף-בית הלאטיני (1929) ונתנסו כעבור שנים אחדות על-כרחם ב"מהפכה לאומית שנייה" כשקיבלו עליהם את האלף-בית הרוסי (הקירילי). הטעם ללאטיניזאציה בדומה לטעם לקיריליזאציה היה אחד: להקל על הלאומים לפתח תרבותם. הקיריליזאציה של השלונות בעלות הכתיב הלאטיני החלה ב-1935, כשהראשונים למצווה היו הקאבארדינים, ונסתיימה כעבור חמש שנים כשהמודאווים,

דים למארכסזים" היו כנראה גם אלה שהבינו את ה"דיאלקטיקה" של סטאלין ואף עשו ככל יכלתם להגשימה בשנות העשרים והשלושים. כוונתנו לפרופסור מאר והאסכולה שלו בפילולוגיה, שהיתה המושלת בכיפה בברית המועצות כעשרים וחמש שנה, ובתמיכתו הפעילה של סטאלין. הדבר לא הפריע לו, מסיבות שלא כאן המקום לעמוד עליהן, להתקיפו בחריפות בלתי-רגילה ב-1950 במאמרו "המארכסזים ובעיות הלשון", חדשים אחדים לאחר שהאקדמיה הסובייטית למדעים עים הגדירה אסכולה זו כאחד ההישגים הגדולים ביותר בתולדות המדע הסוציאליסטי הסובייטי. השגיאה העיקרית של מאר ותלמידיו היא, לדברי סטאלין, בהבנה בלתי נכונה של תופעת הלשון, בטענתם שהלשון שייכת לבניין-על ולכן היא בעלת אופי מעמדי בחברה מעמדית. בית-מדרשו של מאר הגיע למסקנה מופרכת שעל הלשון אבד הכלח ובעתיד אפשר יהיה גם בלעדיה (דהיינו גוייעת הלשון הקולית), ומכאן נבע זלזולם בלשונות הלאומיות. סטאלין מגיע כאן למסקנה שהיא, לדעתנו, נסיגת-מה מעמדתו הקודמת. אם לפי מאמרו מ-1929 יבוא מיוזג הלשונות, קודם-כל ללשונות אזוריות ולבסוף ללשון עולמית אחת, על-ידי טמיעת הלשונות הלאומיות בלשון הנפוצה ביותר (היינו הרוסית), הרי הפעם נזהר סטאלין ומסביר שאין המדובר בתחרות בין הלשונות שממנה תצא אחת כשידה על העליונה. תהליך ההתפתחות לפי סטאלין יהיה אחר. בתחילה תיפרדנה הלשונות האזוריות שנשכרו ביותר מן ההעשרה ההדדית ולהלן תתמוגנה ללשון עולמית חדשה לחלוטין, אשר קלטה לתוכה את היסודות הטובים ביותר של הלשונות האזוריות והלאומיות.

כל עוד עסק סטאלין במיוזג הלאומים המרוחק, העתיד לבוא לאחר נצחון הסוציאליזם בעולם כולו, לא היתה לתיאוריה שלו השפעה רבה על מצב הלאומים בברית המועצות. אבל כאשר ב-1929 פיתח סטאלין לראשונה את השקפתו בדבר הלשונות האזוריות, ובידו שלטון מוחלט כמעט במפלגה ובמדינה, לא יכלו דעותיו להשאר

מיושנת ואף מוטעית מיסודה. לנין, מציינים הם, בהגדרתו את המושג לאום לא הזכיר מעולם את "השותפות במבנה הפסיכי" שהיא המצאת סטא-לין. ועוד מדגישים הם כי הגדרת סטאלין אינה מתאימה עוד למציאות הסובייטית. מהויכוחים המעניינים המתנהלים זה שנה שניה על דפי כתב-העת "שאלות ההיסטוריה" על הגדרת מושג ה-לאום למדים אנו שעם כל חילוקי הדעות והגישות, יש הסכמה מלאה כמעט על שתי נקודות לפחות. הראשונה נוגעת לביטול הדרישה, שהייתה חלק בלתי נפרד מגוססת הלאום של סטאלין, שהתואר לאום יוענק אך ורק לאותו קיבוץ אנשים שמתקיימות בו כל הסגולות ביחד. והשנייה היא בהדגשת חשיבותה של התודעה הלאומית (המחברים הסובייטים מעדיפים "תודעה אתנית") כאחד היסודות ההכרחיים לקיום הלאום. אפשר אולי לראות בזה ראשית מפנה בגישה ה-סובייטית לתופעת הלאום, אך מוקדם לקבוע אם תהיה לכך השפעה מעשית כלשהי. לעומת זאת ברי שבנקודה אחת לפחות לא חלה כל תמורה, זו השאלה היהודית. מהיהודים (בברית המועצות) נשלל התואר לאום בהווה ואף נשלל מהם כל סיכוי להגיע לכך בעתיד. וכל כך למה? "כיון שהתנאים ההיסטוריים הביאו את היהודים למי-קום (הכוונה לעובדה ש-95% מהם יושבים בערים) ומבנה חברתי מיוחד שלא יאפשרו להם להתפתח ללאום"¹⁴. ויש רושם שנוצר בברית המועצות מושג מיוחד להגדרת האוכלוסיה היהודית היהודים אינם "נאציה" (לאום) ואינם "נא-רודנוסט" (מונח האמור, למשל, בעממים הזעירים של סיביר) אלא "נאציונאליזם" (לאומיות). כמובן, אין זו שאלה תיאורטית בלבד, שכן על קביעות מסוג זה מסתמך השלטון כשהוא בא למנוע מהיהודים את הזכויות המוקנות לכל יתר

עם רומני בעל כתיב לאטיני, נאלצו עם הקמת הרפובליקה המולדאונית לקבל את האלף-בית הקירילי. סטאלין ועוזריו לא הסתפקו בתכנית לעשות את הרוסית לשון אזוורית ראשונה. שנים רבות נמשכה מלחמת עקשנית ל"העשרת" השפות השונות ברוסיה. נעשו רפורמות באור-תוגרפיה של כמה שפות לשם אותה מטרה, ולבסוף, החל מ-1938, נעשתה הרוסית שפת לימוד-חובה בכל בתי הספר ברחבי ברית-המועצות. מאבקו של השלטון עם כל גילוי של עצמיות ומקוריות לאומית, ולבסוף חיסול פיס, פשוטו כמשמעו, של הקאדרים הלאומיים, הם ביטוי מדויק למדיניות זו של סטאלין לשם הגשמת התיאוריה של לנין בשאלה הלאומית.

ג. התקופה הנוכחית

המכה שהכה חרושצ'וב את "פולחן האישיות" של סטאלין ב-1956 לא פסחה על משנתו בבעיה הלאומית. ואולם ראשית בקורת רצינית לא הועלה אלא שנים מספר לאחר תאריך זה. חלקו של סטאלין בתיאוריה ובפרקטיקה של המדיניות הלאומית קוצץ והוצנע ככל האפשר, אם כי ה-תחום היחיד כמעט שבו הוסיפו לפרסם את כתבי סטאלין היה תחום הבעיה הלאומית.¹⁵ שתי סיבות עיקריות לתופעה זו. ראשית, המאבק החריף והנפתל בין חרושצ'וב ליריביו מהסיעה "האנטי-מפלגתית", שהתנגדו לדיסטאליניזציה, נסתים רק בראשית 1958 וגם אז לא לחלוטין. שנית, השקפות סטאלין בבעיה הלאומית, שנעשו עיקרי-אמונה ועליהן נוסדה כל המדיניות הלאומית הסובייטית, קשה היה לבטלן במחיידי. מה-גם שחילוקי הדעות לא היו עמוקים כפי שהדבר נראה ממבט ראשון. מה היתה הבקורת על השקפתו של סטאלין ומה מציעה המשנה הנוכחית?

הבקורת על סטאלין מתרכזת בשתי נקודות:

1. ערעור הגדרת הלאום של סטאלין — הגדרת הלאום של סטאלין נראית לרבים

¹⁴ מ. ס. דונוסוב, הלאום כשותפות חברתית-אתנית בכתבי-העת ון פרוסי איסטורי 1966, מס' 4, עמ' 28. אפשר אולי למצוא דמיון בין מושג זה לבין מושג אחר שטבע סטאלין ב-1921 לשם הגדרת המיעוטים הלאומיים ובתוכם היהודים הוא די-בר אז על "עמים ניגרים" או "לא-מוצקים".

¹⁵ חיבורו של סטאלין "המארכיזם והבעיה הלאומית" הופיע ברוסית בפעם האחרונה ב-1959 ובמהדורה אנגלית ב-1961. יש להוסיף שעד 1961 היתה הבקורת על סטאלין מועטת ופשוטה. רק החל מ-1961 נעשתה חריפה ויסודית יותר.

על הרעיון הסטאליני עצמו. גם כיום מחזיקים רוב התיאורטיקנים הסובייטים בדעה, שלא מן הנמנע הוא שאחרי נצחון הסוציאליזם ברוב הארצות או בעולם כולו תתקבל אחת הלשונות, המשמשת כבר בשלב הנוכחי כאמצעי-תקשורת, על-ידי כל הלאומים הסוציאליסטיים מרצונם כלשון העו- למית העתידה¹⁷. ב-1 בינואר 1949 כתב דוד זסלבסקי ב"ליטראטורנאי גאזטא" כי כשם של- שון הפיאודליזם היתה צרפתית ולשון הקאפי- טאליזם היא אנגלית, כך הרוסית היא לשונו של הסוציאליזם. אם כי היום מצניעים הסובייטים לת יותר, די במבט חטוף בעתונות המדעית כדי להוכיח שלא חל כל שינוי בעמדה זו.

המשנה הנוכחית על מיוזג הלאומים עומדת על שלושה דברים: (1) מיוזג הלאומים הוא תה- ליך היסטורי טבעי הפועל בקצב ובחוקיות משלו, ואין לעשות דבר לזירוזו באמצעים אדמיניסטר- טביים, כשם שאסור בתכלית להאיטו. (2) המסג- רות הלאומיות אינן מתאבנות אלא רק מחליפות טבעו, משתכללות ומתקרבות יותר ויותר זו לזו. התקרבות בתחום הלשונית נעשית על-ידי השפעה הדדית והעשרת גומלין, וכאן תפקיד מכריע ל"לשון הרוסית העשירה והגדולה". (3) הלאומים יתקיימו עוד זמן רב, אפילו לאחר הקמת החברה הקומוניסטית, ולכן, טוענים רוב המתכבדים הסובייטים, יש מקום לדבר על לאומים קומוניס- טיים כפי שמדברים על לאומים סוציאליסטיים. ההבדל בין שני סוגים אלה הוא בכך שהלאומים הקומוניסטיים הצדדים השונים ביניהם וזהות תר- בותם גדולים כל כך, וההבדלים קטנים כל-כך שגויעתם הסופית אינה מוטלת בספק.

האמנם חל שינוי במדיניות הלאומית הסובייטית למן מותו של סטאלין? כלום נדחתה הגשמת המדיניות של "גויעת הלאומים" לעתיד סמוי מן העין? כלום תסמוך ההנהגה הסובייטית מעתה

העמים. כדאי עוד להוסיף שסטאלין מבוקר גם בנקודה אחרת בקשר להגדרת הלאום. מבקרי סטאלין מזכירים את החלוקה האנטי-מאר- כיסטית שלו, כלשונם, בין לאומים תוק- פניים ללאומים שוחרי שלום בתקופת המלחמה, לעומת זאת אין זכר לבקורת על המצאה "מאר- כסיסטית" אחרת של סטאלין בחלקו את עמי ברית המועצות לעמים פטריוטיים (והעם הרוסי הגדול בראשם) ועמים לא-פאטריוטיים, שהוענשו בכל חומר הדין משבוטלו הרפובליקות האוטונומ- יות שלהן ועמיהן הוגלו (הכוונה לרפובליקות האוטונומיות: הגרמנית, הקלמיקית, הצ'צ'נית- אינגושיית והרפובליקה האוטונומית של קרים. ע- צם הביטול נעשה שלא באורח חוקי. בתקציב שפורסם ביוני 1945 לא הופיעו עוד הרפובליקות האוטונומיות הנזכרות ורק כעבור שנה קיבל הסובייט העליון חוק המאשר ביטול זה. אך אפי- לו חוק זה מזכיר רק את הצ'צ'נים-אינגושים והרפובליקה האוטונומית של קרים בלבד).

2. בקורת התיזה הסטאלינית על "לשונות האזורים" — בקורת חריפה כלפי סטאלין הטיחו מחברים סובייטים שונים בענין ה"לשונות האזוריות". אחד מהם כתב: "סטאלין הציע "תיאוריה" ספקולטיבית, מנות- קת מהתהליכים הריאליים של התפתחות הלשו- נות אשר היתה לה השפעה מעכבת על קידום תורת הלשון הסובייטית". יתר על כן, רעיון מי- זוג הלשוניות (הכוונה לתיאוריה על התהוות ה- לשונות האזוריות) אינו נכון לא מבחינה פולי- טית ולא מבחינה סוציולוגית. גם הבלשנים לא אישרוהו¹⁸. למרות הבקורת הרבה על נקודה זו או אחרת בהנחה הסטאלינית על התהוות הלשו- נות האזוריות אין המחברים מגיעים עד ביטולה הגמור. הם אמנם מוכנים להודות ש"מכל התופ- עות החברתיות הלשון היא התופעה העצמאית ביותר, העקשנית ביותר והמסוגלת ביותר להת- גונן, ונקל יותר להשמדה מאשר להביא לפוררות צורתה העצמית"¹⁹, אבל אין הם יכולים לוותר

¹⁶ שם, עמ' 292.

¹⁷ א. מאשקוב, התפתחות היחסים החב- רתיים בתקופת המעבר מסוציא- ליזם לקומוניזם (רוסית), לינינגרד, 1965, עמ' 80.

¹⁸ נצחון המדיניות הלאומית מ. קומארוב ב"נצ- חון המדיניות הלאומית הלני- נית" (רוסית), מוסקבה 1963, עמ' 291-292.

היא הנהירה המתמדת של רוסים לרפובליקות אלה. (ברפובליקה הקאזאכית מהווה האוכלוסיה המקומית רק 30% ואילו הרוסים 42.7%, בקיר-גיזית האוכלוסיה המקומית 40.5% והרוסים 30.2%, בטאג'יקית האוכלוסיה המקומית 53.1%, דבר זה בולט עוד יותר ברפובליקות האוטונומיות של ר.ס.פ.ס.ר. רק בארבע מתוך שש-עשרה רפוב-ליקות אוטונומיות יש לאוכלוסיה המקומית רוב ואילו בחמש מהן רוב מוחלט לרוסים. במחוזות האוטונומיים יש לרוסים רוב מכריע). על רקע זה אפשר להבין מדוע נשמעות בזמן האחרון טע-נות, אם כי מעטות לעת-עתה, כי הפדראליזם הסובייטי כבר עשה שליחותו ועליו לגווע עוד לפני שתתחיל גסיסתה של המדינה. אין להניח כמובן כי בתקופה הקרובה יעבור הפדראליזם הסובייטי מן העולם, וזאת מסיבות של מדיניות פנים וחץ כאחד. אך האינטרנאצינאליזאציה היום כשלשעבר אין לה פירוש אלא אחד בלבד: השתלטותה הגוברת של הלשון הרוסית וקבלתה על-ידי כל יתר הלאומים בברית המועצות.

אם נסכם דברינו, הרי תכנית לבין לטווח קצר שונתה לבלי הכר לאחר המהפכה. הסעיף העיקרי שעליו התבססה — זכות ההגדרה העצמית — לא הוגשם מעולם, ודוקא הסעיפים שבהם נלחמה — הפדראליזם והאוטונומיה הלאומית-תרבותית — הוגשמו אם כי בצורה מסורסת. ואשר לתכנית לטווח ארוך, זו המכוונת לפתרון הסופי של הבעיה הלאומית, הרי בהיותה הולמת את האינט-רסים והמגמות של השלטון הסובייטי, נעשים כל הזמן נסיונות להגשימה במלואה.

הלכת המאָלף ביותר על תפקידה של התיאוריה המארכסיסטית במדינה הסובייטית יוצא לבו מהשוואת גורלן של שתי תיאוריות הקשורות זו בזו קשר בל-ינתק: התיאוריה על גויעת המדינה והתיאוריה על גויעת הלאומים על-ידי מיוגם. בעוד שהגשמת הראשונה נדחית לאחרי-הימים, וימים רבים היה אף עצם הזכרתה כרוך בסכנה, הרי האחרונה מנוצלת כמסווה להגשמת מטרות השלטון שאין להן דבר עם חונו של מארכס על יצירת החברה הקומוניסטית.

בענין הנראה לה חיוני על "התהליך ההיסטורי, הטבעי והבלתי-נמנע" של מיוג הלאומים?

אין ספק כי ההנהגה הסובייטית שלאחר סטאלין אינה נעזרת עוד בתחום זה בשיטותיו הברוטא-ליות של סטאלין. לאחר הועידה העשרים של המפלגה אף נקטו כמה צעדים, בעלי משמעות סמלית בעיקר, להרחבת זכויות הרפובליקות בתחום הכלכלי והמשפטי (הקמת מיניסטריונים לתעשייה של רפובליקות-הברית, ביטול מיניס-טריונים של הברית והעברת סמכויותיהם לרפוב-ליקות, יפוי כוחן של הרפובליקות בתחום החקיקה הפלילית והאזרחית), אך כל אלה אין בהם כדי לשנות מן העובדה היסודית והמכרעת, שהשלטון הסובייטי לא ויתר לא על התיאוריה של מיוג הלאומים ועל שאיפתו להגשימה. החדרת הלשון הרוסית לכל הרפובליקות ובכל הדרכים נמשכת במלוא הקצב, בעוד שמספר הספרים והחוברות שיצאו ברוסית בברית המועצות גדל בעשר הש-נים האחרונות ב-30%, הרי מספר הספרים שיצ-או באוקראינית ובילורוסית נתמעט.

גם מדיניות ההטמעה לא הואטה, לא רק בצבא ובמוסדות השלטון המרכזיים הלשון הרוסית היא השלטת אלא גם במוסדות השונים של הרפובלי-קות עצמן. יתר על כן הרפובליקה הרוסית (ר.ס.פ.ס.ר.) היא הרפובליקה היחידה בברית המועצות שבה אין מרשים למיעוטים הלאומיים להקים בתי ספר או להוציא עתונים בלשון-אמם. (מן היוצאים מן הכלל המעטים הם הגרמנים שני-תן להם להוציא שבועון ולהורות את לשונם החל ממאי 1957, כנראה לשם פיצוי על שלמרות הרהאביליטאציה לא הוחזרה להם הרפובליקה האוטונומית). יש כאן קיפוח משווע של מיליוני אוקראינים, בלורוסים, אובקים וכו' היושבים ברפובליקה זו ותוצאתו טמיעה מאונס. גשמעו גם דעות שלא כדאי להוציא ספרים ועתונים בלשונות הרפובליקות כשהכל יודעים רוסית. התקפות על לאומנות מקומית, שהיו רווחות בימי סטאלין, נמשכות גם כיום ללא הבדל בסעיפי ההאשמה. אך התופעה הבולטת ביותר, והמדאיגה מן הס-תם במיוחד כמה מן הרפובליקות הלאומיות,

המפלגה הקומוניסטית הסובייטית והקיום היהודי הלאומי (1918-1932)

מרדכי אלטשולר

בספק על ידי תיאורטיקנים מארכסיסטיים רבים. לכן, קבע לנין, הרעיון של עם יהודי אינו עומד בפני הבקורת המדעית והוא ריאקציוני מבחינה פוליטית.² המסקנה המשתמעת מגישה זו של לנין היא שיש להלחם בכל הארגונים היהודיים המשמשים מעין ביטוי לקיומו של עם יהודי ול- האבק למען תנאים נוחים לטמיעת היהודים ללא לחץ מבחוץ.

כעבור שנתיים פרצה מהפכת 1905, שגררה עמה התעוררות לאומית בקרב מרבית עמי ה- אימפריה הרוסית. עם שוך הגל המהפכני, התמס- רו מהפכנים רבים להעמקת התרבות הלאומית בעמיהם. הפלגים הלאומיים בתוך המפלגה ה- סוציאל-דמוקרטית הכל-רוסית תבעו מן המפ- לגה לנקוט עמדה חיובית יותר כלפי הבעיות ה- לאומיות של רוסיה. באוגוסט 1912 נתכנסו בוי- נה נציגי האגף המכונה "ליקווידיאטורני" בתוך המפלגה הסוציאל-דמוקרטית הרוסית, נציגי ה- "בונד" ונציגי הסוציאל-דמוקראטיה הקאוקאזית. בפגישה זו הוקם גוש שהכיר בעקרון של או- טונומיה לאומית פרסונאלית כצורה המתאימה ביותר להגדרה העצמית של עמי הממלכה הרו- סית. החלטה זו היתה בעלת משמעות מיוחדת לגבי היהודים, שלא העמידו בשום מקום רוב באוכלוסיה והגדרתם העצמית הלאומית ניתנה להתגשם רק על יסוד אישי.

בלחץ התנאים החדשים נאלצו גם הבולשביקים לשנות את גישתם המעשית לבעיה הלאומית. ל- שם ביסוס העמדה החדשה פירסם לנין ב-1913 את מאמרו הידוע "הערות ביקורתיות בשאלה ה- לאומית"³, וסטאלין את המאמר "השאלה הלאו-

המפלגה הבולשביסטית הגיעה לשלטון בשם אידיאולוגיה פוליטית-משיחית שנתגבשה על ר- קע זרמים דמוקראטיים-טוטאליטאריים במערב אירופה ולבשה את צביונה המיוחד בתנאים ההיסטוריים-חברתיים של רוסיה. במפלגה כזו, בדומה לרוב התנועות המשיחיות-פוליטיות, ממ- לא הרקע האידיאולוגי תפקיד לא מבוטל. מכאן ערכה של בחינת הגישה העקרונית של המפלגה הבולשביסטית לבעיה הלאומית בכלל ולקיום ה- יהודי הלאומי בפרט, כפי שאלה נתגבשו לפני מהפכת אוקטובר.

עמדתם התיאורטית של הבולשביקים כלפי הבעיה הלאומית ברוסיה וכלפי הקיום היהודי הלאומי עוצבה במאבק בין הזרמים השונים ב- מפלגה הסוציאל-דמוקרטית הכל-רוסית ועל רקע הפולמוס האידיאולוגי והאירגוני עם ה"בונד"¹. בשנת 1903 הופיעו לראשונה הבולשביקים כז- רם אידיאולוגי ואירגוני בתוך הסוציאל-דמוק- ראטיה הרוסית ובאותה שנה פורסמו מאמרים אחדים של לנין שבהם הוגדרה העמדה הבולש- ביסטית כלפי הבעיה הלאומית ברוסיה בכלל וה- קיום היהודי הלאומי בפרט. המפלגה חייבת, אמר לנין, להתנגד לכל דיכוי לאומי, ועם זאת עליה לראות במיזוג המלא של כל עמי רוסיה את הצורה הרצויה ביותר לפתרון הבעיות הלאומ- יות. אם זו הדרך לגבי לאומים שזהותם הלאו- מית אינה מפוקפקת, על אחת כמה וכמה לגבי היהודים שקיומם כלאום או מיעוט לאומי הוטל

¹ על עמדה הבולשביסטית כלפי בעיה זו לפני מהפ- כת אוקטובר ראה י. מאור - שאלת היהודים בתנועה הליברלית והמהפכנית ברוסיה 1890-1914. ירושלים, מוסד ביא- ליק 1958. ג. אראנסאן - די נאציאנאלע און ארגאניזאציעלע פראגע בספר "די געשיכטע פון בונד". ניו-יארק, 1962, כרך 11, ע"ע 482-536.

² לנין, כתביו (רוסית), מהדורה רביעית, כרך 7, עמ' 84.

³ שם, כרך 20 ע"ע 34-1.

הלאומיים לא אָבו לשבת בחיבוק ידים עד שהא-סיפה המכוננת, שבה יהיה רוב לרוסים ויתרוצצו בה זרמים פוליטיים שונים, תפסוק בעניניהם. ארגונים אלה החלו לארגן גופים כלל-לאומיים וטריטוריאליים, וכך הוקמו ה"ראדה" באוקראינה וה"ראדה" ברוסיה הלבנה, בליטא התארגנה ה"טאריבה", ובקאוקז החלו צעות ממשלות לאומיות. בקרב היהודים הסכימו כל המפלגות והארגונים הציבוריים, לאחר ויכוח ממושך, לכנס כינוס יהודי כלל-רוסי אשר יניח את אבני היסוד לאוטונומיה לאומית פרסונאלית של היהודים, העתידה לדעת יוזמיה להשתלב במסכת הרבגונית של עמי רוסיה החפשית.⁵

בתשעת החדשים שבין מהפכת פברואר למהפכת אוקטובר, מקבלת הסיסמה הבולשביסטית בדבר זכות העמים להגדרה עצמית עד כדי פרישה משמעות מיוחדת. הבולשביקים רואים בסיסמה זו חלק בלתי נפרד ממאבקם באימפריאליזם ומקוים להקים בעזרתה עורף למהפכה הסוציאליסטית ברוסיה. על ידי כך נהפכת זכות ההגדרה העצמית הלאומית לפונקציה של המהפכה. ואולם בשעה זו, שעת סער לתנועות הלאומיות, לא די היה בניסוחים תיאורטיים מעורפלים ונדרישה הצעה מעשית ברורה. הצעה בולשביסטית כזו הובאה על ידי סטאלין בועידת אפריל של המפלגה הבולשביסטית. באותה הצעה תבע סטאלין: "א" הכרה בזכות העמים לפרישה; ב" אוטונומיה אזורית לעמים הנשארים בתחום המדינה; ג" חוקים מיוחדים המשמשים ערובה להתפתחותם החפשית של המיעוטים הלאומיים; ד" לפרולטרנים מכל הלאומים של המדינה קולקטיבי פרולטרי אחיד ובלתי ניתן לחלוקה — מפלגה אחידה".⁶ בהצעה זו, שנתקבלה בוועידה, ניכרת השניות בגישת המפלגה לבעיה הלאומית הבאה על ביטויה באוטונומיה אזורית מכאן ובצנטראליזם מפלגתי מכאן.

אף אחד מן הסוגים האלה לא היה מתאים

מית והסוציאליזם-דמוקרטיה", שנודע יותר כשמו (בחוברת משנת 1914) "המארכסיזם והשאלה הלאומית".⁴ בשני החיבורים הדגישו לנין וסטאלין כי הבולשביקים מכירים בזכותו של כל עם מעצמי הממלכה הרוסית להגדרה לאומית עד כדי פרישה, אבל אין פירוש הדבר כי המפלגה תתמוך בכל דרישה ודרישה להיפרד מעל הממלכה הרוסית. תמיכתה של המפלגה בדרישה מעין זו תיקבע לפי התועלת שהדבר עשוי להביא לפרולטריון, ומה היא טובת הפרולטריון, זאת יקבע האוטונומיה שלו, כלומר מפלגתו — קרי, הבולשביקים. במאמרים הנזכרים חזרו והדגישו לנין וסטאלין, כי אסור שתתקיימה מחיצות כלשהן בין העמים שבתוך המדינה ולכן מזיקה וריאקציונית היא כל צורה של אוטונומיה לאומית פרסונאלית. אם תתכן צורה כלשהי של אוטונומיה בדין שתהא מושתתת על העקרון הטריטוריאלי. ברי שבמסגרת תיאוריה זו לא נותר כל מקום לחיים אוטונומיים ליהודים. יתר על כן, היהודים לא יכלו אף לתבוע זכויות של מיעוט לאומי, כי הם לא הוכרו אף פעם על ידי הבולשביקים כמיעוט לאומי ולנין ראה ביהודי רוסיה כת בלבד. מכאן שהפתרון היחיד האפשרי לבעיה היהודית, לפי גירסתו של לנין, הוא היבטלות הכת, כלומר טמיעתם המוחלטת של היהודים. כאן מקום להעיר כי לנין ראה בהתבוללותם של כל העמים ברוסיה תופעה חיובית. והיהודים, ש"לפי התפיסה המאטריאליסטית שרשיהם הלאומיים הם הקלושים ביותר, מן הראוי שיהיו החלוצים בתהליך המיזוג של עמי רוסיה.

מהפכת פברואר 1917, התפרצות ספונטאנית של ההמונים, שבאה לכל המפלגות במפתיע, העלתה לשטח החיים המדיניים את מכלול הבעיות הלאומיות של הממלכה הרוסית. הממשלה הזמנית נקטה קו הססני כלפי הבעיות הלאומיות. היא הסתפקה בביטול כל חוקי ההפליה אך לא נקטה עמדה חיובית בטענה כי רק האסיפה המכוננת, שתיבחר בבחירות כלליות רשאית להכריע בענינים הלאומיים. הארגונים והמפלגות

⁵ ראה מאמרי "הנסיין לארגון כינוס כלל-יהודי ברוסיה אחר המהפכה", העברת חוברת "ב", ע"ע 75-89.

⁶ סטאלין, כרך 4 עמ' 55.

⁴ סטאלין, כתביו (רוסית), כרך 2, ע"ע 290-367.

בשנים 1918-1932 נקטה המפלגה הקומוניסטית צעדים מסויימים לגבי היהודים ואלה החשובים שבהם מבחינה פוליטית: 1. הקמת הקרמיסריון היהודי והסקציות היהודיות במפלגה הקומוניסטית⁹; 2. הקמת ה"קומוזט" והסוביטים האומיים היהודיים¹⁰; 3. הועדת בירוביג'אן להתישבות יהודית¹¹. עד כמה היה בצעדים אלה משום מפנה בגישתה היסודית של המפלגה הקומוניסטית כלפי הקיום היהודי הלאומי, או אם היו אלה תשובות מעשיות עראיות לצרכי השעה בלבד, על זאת נוכל לשפוט מתוך ניתוח התנאים המיוחדים שנתהוו בעת הקמתם של מוסדות אלה.

1. הקומיסריון היהודי והסקציות היהודיות במפלגה הקומוניסטית

בינואר 1918 הוקם, בתוך הקומיסריון העממי לעניינים לאומיים, קומיסריון יהודי, ובילוי של אותה שנה החלו להתארגן סקציות יהודיות קומוניסטיות אשר זכו להכרת המפלגה בדומה לסקציות לאומיות אחרות כגון הפולניות, הבלוריות, המוסלמיות ועוד. הקמתם של מוסדות יהודיים אלה נבעה מן הניכוח של המפלגה עם המצב אות היהודית. בימים שנתגבשה עמדת הבולשביקים כלפי הבעיה הלאומית היהודית, ותפיסת השלטון עוד נראתה ענין רחוק מאד, היתה הנחתם שעל רוסיה תעבור תקופה רכושנית ממושכת שבה יספיק הישוב היהודי להיטמע לחלוטין.

⁹ על יסודו של הקומיסיון היהודי והסקציות היהודיות ראה עבודתי ראשית היבט ציחה 1918-1921. ירושלים, אגודה לחקר תפוצות ישראל, 1966.

¹⁰ על יסוד "קומוזט" ראה: גאלדע - די געשיכטע פון דער קאמיסיע אף צו באזעצן אידן אף ערד. "דער וועקער" מיום 23.9.1924. על הסוביטים היהודיים הלאומיים עיין: הפתרון המעשי של השאלה הלאומית בבסס"ר. (רוסית), חלק ב', העבודה בקרב המיעוטים הלאומיים בבסס"ר. מינסק 1928 ע"ע 95-110. וכן י. קנטור - הבניין הלאומי בקרב היהודים בבסס"ר (רוסית). מוסקבה 1934 ע"ע 21-25.

¹¹ ראה: י. לבבי - ההתיישבות היהודית בבירוביג'אן. ירושלים החברה ההיסטורית הישראלית, 1965.

לקיבוץ היהודי ברוסיה. הוא לא יכול לזכות באוטונומיה האזורית המוצעת, כי היהודים לא היו רוב מוחלט או יחסי בשום חבל ברוסיה. כן לא יכול, להלכה, לזכות בזכויות הלאומיות שבבטיחה המפלגה למיעוטים הלאומיים, שהרי יהודי רוסיה לא הוכרו על ידה כמיעוט לאומי. באותו נאום חזר סטאלין והדגיש, כי המפלגה מתנגדת לאוטונומיה לאומית פרסונאלית שמציע ה"בונד", שכן אוטונומיה כזאת פירושה "לעסוק בצירוף מלאכותי (הדגשת המעתיק) של אנשים ללא אומיים". המסקנה המשתמעת מן האמור היא כי בגישה המעשית של המפלגה הבולשביסטית כלפי הבעיה הלאומית בכללה חל שינוי מסויים אחר מהפכת פברואר, אם כי התפיסה בדבר מיווגם השלם של עמי רוסיה כפתרון לכל הבעיות הלאומיות לא שונתה. רק לגבי הבעיה הלאומית היהודית לא חלה תמורה והבולשביקים הוסיפו לראות בהתבוללות היהודים את הדרך היחידה.

ב

באוקטובר 1917 תפסו הבולשביקים את השלטון והבעיה הלאומית עלתה לפנייהם במלוא חריפותה, כפי שהדגיש סטאלין עצמו: "נתברר כי המשקל הסגולי של התנועה הלאומית הוא הרבה יותר רציני והדרך לאיחוד לאומים הרבה יותר סבוכה ממה שניתן לשער בתקופה שלפני המלחמה ולפני מהפכת אוקטובר". מצב זה חייב את המפלגה לוותר לפי שעה על עמדות תיאוריות מסויימות ולגשת לבעיה הלאומית גישה פראגמטית. מכאן ואילך נתהווה מתח בין העמדה הריכוזית-אינטגרציונית, כפי שביססוה הבולשביקים בתיאוריה, לבין המדיניות המעשית שנועדה לרכוש אמונם של עמי רוסיה למשטר החדש. גם הגישה הקומוניסטית המעשית כלפי הקיום היהודי הלאומי שנתגבשה עתה יש לבחון אותה על רקע המתח האמור, מתוך התחקות על הנסיבות והגורמים שהמפלגה הקומוניסטית, כמפלגת השלטון, נאלצה להתחשב בהם.

⁷ שם, עמ' 54.

⁸ שם, עמ' 31.

מובן מאליו שהמפלגה הקומוניסטית כמפלגת שלטון לא יכלה להתעלם מכוח זה, מה גם שהמפלגות הקומוניסטיות באוקראינה וברוסיה הלבנה היו קטנות ביותר. העסקנים הקומוניסטים שפעלו באזורים אלה היו ברובם או רוסים או אוקראינים ובילורוסים שהתבוללו זה כבר בתרבות הרוסית.¹⁶ מכאן גודל החשיבות שיחסה המפלגה הקומוניסטית למשיכת החברים מן המפלגות הסוציאליסטיות היהודיות לשורותיה, שעלו לאין שעור בהשכלתם ומצד עברם המהפכני על החברים החדשים במפלגה הקומוניסטית.

הדעת נותנת כי בשעה שהוחלט על הקמת הקומיסריון היהודי ועל הסקציות היהודיות לא בעולם מעיני המנהיגים הקומוניסטיים גם התפקיד שמוסדות אלה יוכלו למלא מחוץ לגבולות רוסיה הסובייטית. באותם הימים האמינה ההנהגה הקומוניסטית כי המהפכה הבולשביסטית תצד עד מערבה, וגם המוסדות היהודיים הנוכריים נועדו לשמש מכשירי תעמולה בקרב הציבור היהודי בפולין ובארצות אחרות, ואולי גם להשפיע על מגמת פניה של התנועה הסוציאלי-דמוקרטית באירופה ובאמריקה שבה היה חלקם של היהודים לא מבוטל. לכאורה, הקמת הקומיסריון היהודי והסקציות הקומוניסטיות היהודיות שבאה מתוך ההכרה בכוח היהודי בתנאים הקיימים יכלה לעורר את הרושם כי היהודים הוכרו כמיעוט לאומי ככל יתר המיעוטים בתחום השלטון הסובייטי. ואולם לא היה כאן שינוי עקרוני בגישה המסורתית של המפלגה הקומוניסטית כלפי הקיום היהודי הלאומי, אלא הסתגלות פראגמטית זמנית. כך נוצר המתח בין ההלכה והמעשה ביחסה של המפלגה הקומוניסטית לקיבוץ היהודי.

והנה הגיעו הבולשביקים לשלטון ולנגדם קיבוץ יהודי המונה למעלה משנים וחצי מיליונים (חוץ מפולין והארצות הבלטיות¹²), ורובו מדבר אידיש¹³ ואינו שומע רוסית. השלטון החדש נאלץ להתחשב בקיבוץ גדול זה שמשקלו הסגולי בעיני השלטון הסובייטי היה רב מגדלו המספרי.

כדי להעריך נכונה מה חשוב היה לשלטון הסובייטי לזכות באמונם של המוני היהודים יש לזכור את המצב באזורים שבהם היו מרוכזים רוב יהודי רוסיה. באוקראינה ישבו כמיליון וחצי מהם, שהם 7% מן האוכלוסייה. ברוסיה הלבנה ישבו למעלה מארבע מאות אלף יהודים שהם יותר מ-10% מן האוכלוסייה.¹⁴ אולם ערכו של שיתוף-הפעולה של היהודים עם השלטון הסובייטי נבע מן העובדה שבשנות המהפכה ומלחמת האזרחים הושתת השלטון החדש בעיקרו על עיר, ובתוך האוכלוסייה העירונית באזורים הנזכרים היתה האוכלוסייה היהודית מן הגורמים החשובים באיכות ובכמות כאחת. מן הנתונים המעטים שבמפקד האוכלוסים של 1920 אנו למדים כי בערים כגון קיוב וחרסון (אוקראינה) העמידה האוכלוסייה היהודית 40% מכלל התושבים, ובערים כפולטובה, יקאטריןסלאב וצ'רנוביץ (אוקראינה) בין 25%-35%. ברוסיה הלבנה היו היהודים כ-45% מכלל תושבי הערים והעיירות.¹⁵

¹² לפי מפקד האוכלוסים משנת 1926, ישבו בברית המועצות 2.672.000 יהודים (ל. זינגער, דאס באניטע פאלק, מאסקווע, 1941, ז' 35). האוכלוסייה היהודית לא היתה קטנה יותר ואולי אף גדולה בשנת 1918, כי הריבוי הטבעי של האוכלוסייה היהודית בשנים 1918-1926 היה מועט ביותר, ואף לא מילא את ההפסדים שהפסיד הקבוץ בגלי הפרעות של 1918-1921. יש גם להביא בחשבון כי בשנים 1918-1926 יצאו יהודים לא מעטים את ברית המועצות בין בדרך שיבת פליטים לפולין וליטא ובין בדרך הגירה אל מעבר לים.

¹³ במפקד האוכלוסים של 1926 הצהירו 70,4% מיהודי ברית המועצות על אידיש כשפת האם (ראה ס. מ. שווארץ — היהודים בברית המועצות (אנגלית). ניו-יורק, 1951, עמ' 17), ויש מקום להניח, כי שיעור זה היה גבוה יותר בשנת 1918.

¹⁴ הנתונים לגבי מספרם של היהודים ב-1918 נקבעו על יסוד ממוצע בין הנתונים של מפקד 1897 למפקד 1926, וכמובן אין אלה נתונים מדויקים.

¹⁵ ה. שמרוק — הקיבוץ היהודי וההתייש-

בות החקלאית היהודית בביילורוסיה הסובייטית (1918-1932).

ירושלים, 1961, ע"ע 20-21.

¹⁶ ראה: די רעדע פון סעקרעטאר פון דער ווייסרוס-לענדישער קאמוניסטישער פארטיי ביים דעם צר-זאמענטרעף מיטן פארטיי אקטיוו אין מינסק דעם 25טן סעפטעמבער 1926. אקטיוויר, 20.10.1926, והשווה ל. אולגין — משימות הבניין ה-סובייטי בחבלים וברפובליקות הלאומיים (רוסית), בולשביק, מס' 21-22, 1925, ע"ע 54-60.

הקומוניסטית היו בגדר מפנה במדיניות המע-
שית של המפלגה בתחום הלאומי. מכאן ואילך
התנהלו ענייני הרפובליקות הלאומיות בשפו-
תיהן, ובמנגנונים הממלכתיים והמפלגתיים הוב-
לטי יותר ויותר הצורך בהעסקת אנשי המקום.
בפרסומים הרשמיים צויין מעתה ההרכב הלאומי
של המנגנון המפלגתי והממלכתי ברפובליקות
הלאומיות, מתוך הדגשה שעליו לשקף ככל האפ-
שר את הרכב האוכלוסיה¹⁷. במסגרת "הנאציו-
נאליזציה" הכללית ניתנו ערובות מסויימות לק-
יום הלאומי של המיעוטים הלאומיים, בעיקר על
ידי הקמת מוסדות לאומיים, שהבולטים בהם הם
הסובייטים הלאומיים.

מרבית ההנהגה הקומוניסטית באוקראינה וב-
רוסיה הלבנה, שבהן ישבו רוב היהודים, היתה
מעוניינת בהקמתם של מוסדות מיוחדים למיעו-
טים הלאומיים. האוקראינים או הבילורוסים, ש-
לא יכלו לצפות להתערותם התרבותית-חברתית
של המיעוטים הלאומיים בתרבויותיהם המיוחדות,
ידעו שטמיעתם של אלו פירושה טמיעה בתר-
בות הרוסית והגברת הסכנה התרבותית הרוסית.
מן התרבות היהודית, הפולנית או הגרמנית, יד-
עו, אין חשש סכנה לתרבות האוקראינית או
הבילורוסית. אף זו: האוקראינים או הבילורוסים
לא אָבו בהטמעת המיעוטים הלאומיים גם מטעם
אחר. הם שאפו לראות במנגנון המפלגתי והממ-
לכתי פקידים אוקראיניים ובילורוסיים מלידה —
ולא יהודים, פולנים או רוסים שסיגלו להם פחות
או יותר, בשל הדרישות הפורמאליות, את השפה
הבילורוסית או האוקראינית.

בתנאים אלה נראתה הקמת סובייטים למיעו-
טים לאומיים מוצא נוח וסביר. במסכת הכללית
של היחסים הלאומיים קשה היה להתעלם מן
היהודים ולמנוע מהם מה שניתן למיעוטים לאו-
מיים אחרים: סובייטים משלהם. הנה כי כן, הקי-
בוץ היהודי בעצם קיומו ושיבתו הצפופה ברי-

2. ה"קומוניזם" הסובייטים היהודיים הלאומיים

ב-29 באוגוסט 1924 הקימה ממשלת ברית
המועצות "ועד ליישובם של יהודים עמלים על
הקרקע", הידוע בראשי-תיבותיו הרוסים כ"קומ-
זט". ועדים דומים הוקמו גם ברפובליקה האוק-
ראינית וברפובליקה הבילורוסית. תפקידם ה-
עיקרי, בעת יסודם, היה לתכנן ולתאם את כל
הפעולות הכרוכות בהתישבות החקלאית של ה-
יהודים. באותה שנה (1924) פירסמו הממשלות
של הרפובליקה האוקראינית והבילורוסית הור-
אות בדבר הקמת סובייטים לאומיים למיעוטים
הלאומיים ברפובליקות אלה. הסובייטים הלאו-
מיים, בדומה לשאר הסובייטים, נועדו להיות
יחידות אדימיניסטרטיביות-טריטוריאליות אשר
פעולתן מתנהלת בשפת המיעוט הלאומי שהוא
רוב ביחידה האדמיניסטרטיבית הנדונה. בהת-
אם להוראות אלה קמו בשנים 1924-1925 גם
סובייטים יהודיים בעיירות ובכפרים שרוב תוש-
ביהם היו יהודים. הסובייטים היהודיים היו פרי
המדיניות הכללית של הסובייטים בשאלת הלאו-
מים וקיומם היה קשור קשר ישיר במדיניות זו.
משהוקמה רשמית הברית של הרפובליקות הסוב-
יטיות (ב-30 בספטמבר 1922) נצטמצמה לא רק
למעשה אלא גם להלכה רבונותם של הלאומיים.
הקמת הברית הבליטה ביתר שאת את הניגודים
הלאומיים ואת השליטה המעשית של הרוסים
בכל הרפובליקות, כפי שהודה סטאלין עצמו ב-
ועידה הי"ב של המפלגה (אפריל 1923).

השלטון הרוסי העירוני מרוחק היה מן האי-
כרות, שברובה המכריע, בתחומים שמחוץ לרוסי-
יה הגדולה, היתה לא רוסית. בשקדה על טיפוחן
של השפות והתרבויות הלאומיות ביקשה המפ-
לגה הקומוניסטית לקרב את המוגי האכרים וגם
להגביר את נאמנותם הסובייטית של עמי הספר
ונכונותם להגן על המדינה בשעת מבחן. מדיניות
לאומית זו אמורה היתה גם לעורר אהדה לבי-
רית המועצות בקרב עמים שמחוצה לה ובמיוחד
בקרב המיעוט הבילורוסי והאוקראיני שבתחום
שלטונה של פולין. ההחלטות בשאלה הלאומית
שנתקבלו בוועידה השתים-עשרה של המפלגה

¹⁷ עמדה זו של המנהיגים הקומוניסטים ברפובליקות
הלאומיות שימשה כעבור שנים לגנותם, עיין י.
סלאווין — הנאציונאל-דמוקראטיזם והסכנה הימנ-
נית (רוסית), ראו לוצ'יה אי קולטורא,
מס' 2, 1929, ע"ע 31-42.

יהודים במצב כמעט ללא מוצא כאנשים מנוש-
לים ממעמדם הכלכלי ומשוללים מזכויותיהם ה-
חוקיות.

במצב זה הופיעה ליהודים ההתישבות החקל-
אות כאפשרות יחידה כמעט להמשך קיומם הפי-
סי. השטחים הראויים לעיבוד חקלאי בקרבת ה-
עיירות כבר היו תפוסים ברובם, ורבים מיהודי
העיירות היו מצפים בקוצר-רוח לכל בשורה על
שטחי קרקע פנויים, ודי היה בשמועה על אפשר-
רות של התישבות כדי לעורר תכונה והתרגשות
ואף לגרום למכירת המטלטלין לפני היציאה
לדרך.²⁰ שאיפה סטיכית זו לבשה בשנת 1924
ממדים רחבים. המפלגה הקומוניסטית, כמפלגת
השלטון, לא יכלה להתעלם לחלוטין מגורלם של
אלפי יהודים שנהרסו מבחינה כלכלית ונושלו
מזכויותיהם הפוליטיות. סיבות אלה השפיעו על
קבלת ההחלטה בדבר הקמת "קומוט". יש לשער
כי השלטון הסובייטי יחס חשיבות — גם כלכלית
גם פוליטית — לעזרה הכספית של יהודי העולם
להתישבות החקלאית של היהודים. בתקופה הנ-
דונה היתה יכלתה של ברית המועצות להשקיע
סכומי כסף ניכרים בחקלאות מוגבלת מאד. לכן
נהגה הממשלה הסובייטית להעניק לחברות חוץ
זכיונות לעיבוד שטחים חקלאיים עצומים.²¹ בנ-
סיבות אלה ראתה הממשלה הסובייטית את עו-
רתם של ארגונים יהודיים מחוץ-לארץ להתישבות
היהודית החקלאית בברית המועצות חלק ממדי-
ניותה הכללית המכוונת למשיכת השקעות הון
ממדינות הקפיטליסטיות לברית המועצות. באמצע-
עות ההתישבות היהודית המתוכננת והפעילות של
ארגוני חוץ יהודיים קיוותה המפלגה הקומוניס-
טית ליצור דעת-קהל אוהדת לברית המועצות
באירופה ובאמריקה. ברית המועצות בתקופה זו
היתה מעונינת בדעת-קהל זו כי שאפה להרחיב

כוחם מסויימים אילץ את המפלגה הקומוניסטית
בניגוד לתפיסתה העקרונית להקים גם למענו
מסגרות מסויימות של קיום לאומי לפי המתכו-
נת הסובייטית הכללית למיעוטים לאומיים. ה-
"אוקראיניזאציה" וה"בילורוסיוזאציה" של המנג-
נון הממלכתי והמשקי השפיעו במידת-מה גם
על חייו הכלכליים של הקיבוץ היהודי באוקראי-
נה ובבילורוסיה. בשנות מלחמת האזרחים, וביחוד
בשנים הראשונות למדיניות הכלכלית החדשה
(נא"פ) נקלטו יהודים רבים במנגנון המשקי ה-
סובייטי, שחלק מהם נדחק החוצה בגבור המגמה
להעמיד את המנגנון ברובו על אוקראינים ובי-
לורוסים. רוב בעלי המלאכה היהודיים שהיו מ-
חוסרי עבודה בגלל המחסור בחמרי גלם נעשו
אף הם מובטלים כרוניים. פרנסתם של יהודים
רבים, אשר בשנים הראשונות לנא"פ עסקו במס-
חר, קופחה עקב ההתחרות הקשה מצד המסחר
הממלכתי והקואופרטיבי והמסים הכבדים. שו-
רות "מנושלי המעמד" — אנשים שאיבדו את ה-
בסיס הכלכלי לקיומם — נתמלאו פועלים ובעלי
מלאכה לשעבר, סוחרים שנשבר מטה לחמם,
פקידים שנדחקו מן המנגנון ובעלי פרנסות-
"אוויר". שיעורם של אלה היה גבוה מאוד בקרב
האוכלוסיה היהודית ובעיירות מסויימות הגיע
כדי 60% מכלל המפרנסים היהודיים.¹⁸ מרביתם
של "מנושלי המעמד" היו גם משוללי זכות
בחירה — "לישנציי". משנכללו בסוג זה נשללה
מהם הזכות לעבודה במוסדות ציבוריים וממ-
לכתיים, הזכות להשכלה לילדיהם ואף לעזרה
רפואית ממלכתית. בבחירות של 1926 לסובייטים
העעירתיים באוקראינה העמידו היהודים 81.5%
מכלל ה"משוללים" ובבחירות לסובייטים העירו-
ניים באותה שנה 68.8%, בעוד שהיהודים בע-
ריה ובעיירותיה של אוקראינה היו רק 22.7%
מכלל האוכלוסיה, ושיעור האחוזים הממוצע של
ה"משוללים" היה רק 4.6%.¹⁹ כך נמצאו המוני

אוקראינה ל. זינגער — דאס באנייטע
פאלק, עמ' 40.

²⁰ י. גאלדע — די אויסזיכטן פון דער יידישער קא-
לאניזאציע אינם ראטנפארבאנד — דער עמס
20.12.1923

²¹ ו. בוטקובסקי — הזכיונות הורים בברית המועצות
(רוסית), וולאסט' סוואטוב מס' 41,
1927, ע"ע 5-7.

¹⁸ דונעץ — אונזערע אויפגאבן אין שטעטל. אקטי-
אבר, 10.8.1926.

¹⁹ ראה י. קאנטאר — ראטנבוינג אין דער
יידישער סוויוע. קיעו, 1928, עמ' 18
וכן לגבי מספר היהודים באוכלוסיה העירונית של

אוצרות טבע במזרח הרחוק. במסגרתה של אותה תכנית כללית נתקבלה גם ההחלטה בדבר ההתיישבות היהודית בבירוביג'אן.

בקבלם החלטה זו, ביקשו השלטונות הסובייטיים לשלב את ההתיישבות היהודית בתכניותיהם הכלליות אגב ניצול השאיפה הסטיכית של היהודים לחקלאות. יש סימוכים לדעה כי השלטונות הסובייטים קיוו שמעתה יעביר "אגרו-גיזינט" את עיקר פעולתו לבירוביג'אן וכך תצליח המדינה לגייס הון-חוץ להגשמת תכניותיה. ולא מן הנמנע הוא כי השלטונות גם ביקשו לשכך בכך את התסיסה האנטישמית הרבה שפשטה בשנים 1927-1929 בברית המועצות. בין הטענות הרבות שבפני שונאי ישראל נגד ההטבות המיוחדות שהשלטון הסובייטי מעניק כביכול ליהודים נשמעה או גם תלונה כי נמסרים ליהודים מיטב הקרקעות בקרים ובאוקראינה, וזה על חשבון האי-כרים הלא-יהודיים. השלטונות המקומיים בקרים אף הם הביטו בעין זעומה על התיישבות יהודים באזורם.

הנה כי כן, בהועידו את בירוביג'אן להתיישבות יהודית שאף השלטון הסובייטי, מצד אחד, לנצל את שאיפת היהודים לחקלאות למען תכניותיו המדיניות הכלליות, ומצד אחר, להחליש בכך את האנטישמיות, וכל זאת מבלי להתחייב כלשהו לשנות את עמדתו העקרונית כלפי פתרון הבעיה היהודית.

ג

שלהי שנות העשרים וראשית שנות השלושים היו רצופים תמורות יסודיות בחייה החברתיים, המדיניים והכלכליים של ברית המועצות. תמורות אלה השפיעו במישרים ובעקיפים על הגישה המעשית של המפלגה הקומוניסטית לבעיה הלאומית. תכנית החומש הראשונה (1928-1932), שעל פיה היה הייצור התעשייתי אמור לגדול ב-180 אחוז לערך בחמש שנים, תבעה ריכוז יתר של הפיקוח והתכנון הכלכלי, דבר שגרם לצמצום רב בסמכויות הרפובליקות הלאומיות. התיישבות עוש המהיר הגדיל את הביקוש לידיים עובדות

את קשריה הדיפלומטיים עם מדינות אירופה ול-העמיק את יחסיה המסחריים עם כל המדינות הקפיטליסטיות. שילוב צרכיו הדוחקים של הקיבוץ היהודי בברית המועצות עם התועלת שעשוי השלטון להפיק מפתרון הבעיות הללו הביא להקמתו של ה"קומזט".

3. הועדת בירוביג'אן להתיישבות יהודית

ב-28 במארס 1928 החליט הוועד הפועל המרכזי של ברית המועצות להועיד את חבל בירוביג'אן להתיישבות של "ההמונים העמלים היהודיים". בסעיף האחרון של ההחלטה צויין כי ב"אם תצליח ההתיישבות היהודית יהא מקום להביא בחשבון את האפשרות של הקמת יחידה אדמיניסטרטיבית יהודית באזור זה. היו עסקנים יהודיים בברית המועצות ומחוצה לה ואף ממנה היגי השלטון הסובייטי כגון קאלינין שביקשו לפרש החלטה זו כביטוי לרצונה של הממשלה להעניק לקיבוץ היהודי בברית המועצות את כל תארו וזכויותיו של לאום לפי ההגדרה הקוממוניסטית המקובלת ולהביא בכך לידי נורמאליזציה של הקיום היהודי הלאומי. אפשר שטיעון זה נועד לשמש גורם במערכת התעמולה של ברית המועצות, אולם הסיבות שגרמו להחלטה היו לפי כל הסימנים אחרות לגמרי.

המזרח הרחוק של ברית המועצות, שבו שוכן החבל הבירוביג'אני, היה מאוכלס בדלילות רבה, והחדירה המתמדת של אוכלוסיה סינית הלכה ו-גברה. הסיכון שבמציאות קיבוץ סיני גדול במזרח הרחוק הסובייטי גבר עם הפסקת שיתוף-הפעולה בין צ'אן-קיי-שק למפלגה הקומוניסטית הסינית בשנת 1927. לדעת המנהיגות הסובייטית נשקפה גם סכנה ממשית של פלישה יאפאנית למזרח הרחוק, אשר איימה לנתק חבל ארץ זה מברית המועצות. לכן נחשב האיכלוס המהיר של חבל זה כאחת המשימות החשובות לשלטון. מוסדות המדינה והמפלגה גיהלו תעמולה ענפה ומתמדת, ביחוד באזורים צפופי אוכלוסים, למען הגירה למזרח הרחוק. בתכנית-החומש הראשונה, שנדונה בזמן הזה, נכללו תכניות פיתוח של

פיטליסטי. בשם סכנה זו דרשה המפלגה סמכויות צנטראליסטיות יתרות. מעתה ניתן להוקיע את התביעות של חלק מן האינטליגנציה הלאומית ואחדים ממנהיגי השלטון ברפובליקות הלאומיות להרחיב את תחומי החיים הלאומיים כסכנה לבט-חונה של ברית המועצות. בתירוצ זה סולקו עוד בשנת 1927 ברפובליקה האוקראינית פקידים אוקראיניים מכהונותיהם ובמקומם נתמנו רו-סים או אוקראינים שהתבוללו זה כבר בתרבות הרוסית.

במרוצת המאבק עם "הסטיה הימנית" בתוך המפלגה בשלהי שנות העשרים, הומצאה התי-אוריה, כי ככל שמתקדמת המדינה לקראת הסו-ציאליזם הולכת ומחריפה מלחמת המעמדות, והילכך נדרשת ערנות כפולה ומכופלת כלפי כל סטיה מן הקו הכללי של המפלגה (היינו הקו הסטאליני). נקל היה לערבב במזיד את המאבק נגד "הסטיה הימנית" עם המאבק נגד שאיפות לאומיות, כך קוצצו כנפי ההתפתחות הלאומית בברית המועצות אגב הגברת הטרור והרחבת הסמכויות של השלטון המרכזי.

הנסיבות שהכריחו את המפלגה במחצית הרא-שונה של שנות העשרים לנקוט עמדה אוהדת יותר כלפי ההתפתחות הלאומית השתנו אף הם בשלהי עשור זה. עם ביצוע הקולקטיביזציה האלימה שבה המפלגה הקומוניסטית במידה מסו-ימת למדיניות של שלטון העיר על הכפר, וממי-לא נעלם אחד הגורמים העיקריים שהשפיעו על החלטות הועידה הי"ב (1923) בבעיה הלאומית. כן רפתה האמונה שיש בכוחה של המדיניות הלאומית הסובייטית לשמש כוח מושך רב לעמים המדוכאים מחוץ לגבולותיה. הדגש הושם עתה על כוחה הצבאי של ברית המועצות המיוסד על תעשייה כבדה. שילובם של כל הגורמים יחד מביא לנקיטת קו מדיני המכוון לקיצוץ גובר של החיים הלאומיים של כל עמי ברית המועצות והגברת השליטה הריכוזית המזדהה על פי רוב עם השליטה הרוסית. מדיניות זו באה על ביטויה במסע נרחב נגד "הנאציזם-דמוקרטיזם" ברוסיה הלבנה והנאציזם האליזם באוקראינה. בקרב הפעי-

במרכזי התעשייה של רוסיה הגדולה. התעשייה שקמה בערי רוסיה הלבנה ואוקראינה אף היא קלטת רבים מדורשי העבודה. הביקוש הגובר לי-דים עובדות הביא את השלטונות הסובייטים לה-קל בקליטתם של ה"לישנצי" במשק. תנאים אלה זירזו את תהליך המעבר של יהודים רבים ממקו-מות מושבם המסורתיים אל רוסיה הגדולה. בעק-בות התייעוש גם בחבלי "תחום המושב" לשעבר רפתה שאיפתה של האוכלוסיה היהודית לעבודה חקלאית. ממילא נחלש הלחץ של הנסיבות המ-יוחדות ליהודים שגרמו ליסוד "קומוזט". בשלב זה מתחיל "קומוזט" יותר ויותר להעתיק את מרכז הכובד של פעולתו לקליטת היהודים בתעשייה. עם שינוי זה בפעולת "קומוזט" הריהו מאבד חלק ניכר מערכו כמסייע באופן אובייקטיבי לקיום לאומי יהודי, שסימנים מובהקים לו היו ביחד בהתישבות החקלאית. הקולקטיביזציה האלימה של החקלאות בשנים 1929-1930, שהגבירה את פיקוח השלטון והמפלגה הקומוניסטית בכפר, ול-עתים היתה כרוכה במיזוג קולקטיבים חקלאיים אגב הפרת צביונם הלאומי המונוליטי, קיצצה בשאיפה להתישבות חקלאית גם בקרב אותם יהודים שביקשו למצוא בהתישבות זו אפשרויות רחבות יותר לביטוי חייהם היהודיים. ההתישבות שלא הוכנה כראוי בבירוביג'אן המרוחקת אלפי קילומטרים ממקומות מושבם המסורתיים של ה-יהודים לא היה בה כוח מושך. עד מהרה נתברר כי בירוביג'אן לא תוכל ליהפך למרכז החיים הלאומיים היהודיים בברית המועצות. אם כי נתפרק "קומוזט" רק ב-1938, הרי איבד את ערכו כגורם בעל משקל בחיים היהודיים עוד בסוף שנות העשרים וראשית שנות השלושים.

המחצית השנייה של שנות העשרים עומדת במזל מאבק פוליטי ואידיאולוגי חריף בתוך המפלגה הקומוניסטית בברית המועצות. במאבק זה מנצלים כל הפלגים, ובמיוחד הפלג הסטא-ליני, את כל האמצעים שברשותם, כך משמשים בשנת 1927 הסכסוכים בין אנגליה, פולין וברית המועצות כדי ליצור פסיכוזה של סכנת מלחמה המאיימת על המדינה הסובייטית מצד העולם הק-

ציות הלאומיות והסקציה הקומוניסטית היהודית בכלל זה. מנהיגי המפלגה ראו מן הסתם בסקציות הלאומיות אחד הכוחות הצנטריפוגאליים בחיי המפלגה, אף שבאופן רשמי הוגדרו הסקציות הלאומיות כמנגנון מפלגתי גרידא. כך פורקו רוב המוסדות היהודיים שהוקמו על ידי המפלגה הקומוניסטית בשנות העשרים, או שתחום פעולתם צומצם מאוד בשלהי עשור זה ובראשית שנות השלושים.

כללו של דבר, הגורמים שהביאו את המפלגה הקומוניסטית להקמת מוסדות יהודיים מיוחדים נחלשו בסוף שנות העשרים ובראשית שנות השלושים, ועקב זאת נתחזקה המדיניות של ריכוזיות ואינטגרציה, מדיניות זו נתנה אותותיה הבולטים ביותר דוקא בתחום הקיום היהודי הלאומי משום שהיהודים לא היו רוב האוכלוסיה בשום אזור, והם לא הוכרו אף פעם על ידי המפלגה הקומוניסטית כלאום או מיעוט לאומי סובייטי. במתח אשר נוצר בין שני הכוחות — הקיום היהודי הלאומי מכאן והעמדה התיאורטית האסימילאטורית מכאן — נחלש כוחו של הגורם הראשון וממילא גברה ההשפעה של הגישה התיאורטית אסימילאטורית, אשר לא נזנחה מעולם ועתה החלה להשפיע יותר ויותר על מדיניות המפלגה הקומוניסטית כלפי הקיבוץ היהודי בברית המועצות.

לים הקומוניסטים היהודיים משתקף קו זה בקיט-רוג על האידיאליזאציה של תולדות תנועת הפועים-לים היהודית בכלל ותולדות מפלגת "בונד" בפרט. רבים מן העסקנים הקומוניסטיים היהודיים נידונים לגנאי על שלא נקטו קו מעמדי ברור בהכוונת ההתישבות החקלאית היהודית²². מדיניות זו גם נתנה אותותיה במספר הסובייטים היי-הודיים, כעדות הנתונים הבאים: משנת 1925 עד 1928 גדל מספר הסובייטים היהודיים בעיירות אוקראינה מ-19 ל-69, ומכאן ואילך הולך מספרם ופוחת ובשנת 1933 נותרו רק 55 מהם. בשנת 1932 היו באוקראינה 113 סובייטים יהודיים כפריים, אולם כבר בשנת 1933 ירד מספרם ל-99 בלבד²³. כך הולכים ונעלמים הסובייטים היהודיים ועמם התרומה הזעירה שהיה בכוחם לתרום לקיום היהודי הלאומי בברית המועצות.

המדיניות הריכוזית הכללית לא פסחה גם על המפלגה הקומוניסטית עצמה. בראשית שנת 1930 אורגנה המפלגה מחדש, ובתוך כך פורקו הסק-

²² ש. אגורסקי, אפן היסטארישן פראנט ("קעגן דער אידעאליזאציע פון בונד"). מינסק 1930. ל. אבראם, דער רעכטער אפנויג אין דער אידארבעט. אדעסער ארבעטער 3 בדצמבר 1928. גאלדבערג, נאציאל-דעמאקראטיזם. אקטיאבר 20 בדצמבר 1929.
²³ שווארץ, כנ"ל, עמוד 151.

תגלית ספרותית: מיכאיל בולגאקוב

מ. ו. גלני

צ'צ'קו (בערך: סומי בן כזבי). חוץ מהמחזות "נפ-
שות מתות", שהיתה חסרת דופי מן הבחינה
הפוליטית, והצגת-הנפל של מחזהו "מולייר" בש-
נת 1936, לא הועלה בחיי בולגאקוב אף אחד
מן המחזות שכתב בשנות השלושים, אף-על-פי
ששלושה רבעים מיצירותיו הדראמטיות נכתבו
בעשור ההוא. אבל על-ידי העסקתו כעוזר לבמאי
וכיועץ ספרותי (ואפילו כשחקן; בולגאקוב זכה
להצלחה גדולה בתפקיד השופט בתביעה בת-
האלמוות על הפרת-הבטחה של בארדל נגד
פיקויק, בגירסה המחזאית של "בית-ועד הפיקוי-
קים"), יכול התיאטרון האמנותי של מוסקבה לפ-
חות לשלם לבולגאקוב משכורת שיש בה כדי
מחיה ולגונן עליו מפני פגעי התאגותו של סטא-
לין לסופרים כה רבים שלא היו אומרי-אמן.
לאחר המריבה עם סטאניסלבסקי ב-1936 זכה
בולגאקוב בארבע שנותיו האחרונות לחסות דו-
מה, ככותב ליבריות בתיאטרון בולשוי, אף-על-
פי ששום אחת מהן לא הגיעה אל הבימה.
לאחר מותו לא נהיה בולגאקוב ל"לא-איש"
במובן הסוביטי, כיון שלא נפסל מעולם באורח
רשמי, אבל שמו ושמעו כוסו בשכבה עבה של
אי-רצון מגבוה. למן שלהי שנות החמישים מתנה-
לת לאטה הריהאביליטאציה הספרותית שלו. הוק-
מה ועדה כאפוטרופוס לעזבונו, וכמה מלומדים
ועורכים ומבקרים סובייטים עוסקים בחומר הרב.
לאקשין מ"נובי-מיר", ופופובקין, עורך "מוסק-
בה", היו בראש המפרסמים את דברי-הפרוזה
שלו, בין שאזלו ובין שעדיין לא ראו אור; פאוס-
טובסקי נלחם למען בולגאקוב, שהיה חברו לספ-
סל הלימודים בקיוב; קונסטנטין סימונוב העמיד
את יצירתו הבשלה של בולגאקוב במדרגה אחת
עם כתבי הפרוזה של פושקין ולרמונטוב; ורוד-
ניצקי, פולאקובה, לוריא, סרמאן וסמירנובה כתבו
בחמש השנים האחרונות דברי מחקר וביקורת
נאים על מחזותיו של בולגאקוב, והגניזה של
בולגאקוב נפתחה לפני חוקר מערבי אחד לפחות.

אילו נשאל משכיל סובייטי, מה הם שני
המאורעות החשובים ביותר בספרות הרוסית בש-
גית האחרונות, קרוב לודאי שהיה נוקב בשמן
של שתי יצירות שראו אור: "רומן תיאטרוני"
ו"מרן ומרגריטה". שתייהן מאת מיכאיל בולגאקוב,
סופר אשר מת לפני עשרים ושבע שנים ונדע עד
כה ביחוד על שום יצירה אחת — מחזה על
מלחמת-האזרחים, "ימי הטורבינות", שעובד על
פי רומן שלו עצמו, "הגוארדיה הלבנה". לפי כל
אמת-מידה היה בולגאקוב מחזאי פורה מאד.
גורצ'אקוב, חוקר התיאטרון הסובייטי, מעמיד את
תנובתו על שלושים וששה מחזות. באין ראיות
לחוק עדות זו נראה המספר הזה גבוה במקצת.
ואולם, בלי להביא במנין יצירות-נעורים, מספר
מחזותיו הידועים של בולגאקוב בודאי מגיע
לשלושה-עשר; שמונה מהם נתפרסמו בדפוס,
ושמונה (לא אותם השמונה) הועלו על הבימה,
מאלה ארבעה בלבד בחייו של בולגאקוב. הוסף
על אלה שלוש ליבריות לאופרה, תרגום "הקמצין",
וכמות לא ידועה של יצירות בכתבי-יד, והרי לך
הישג נכבד בשדה המחזה לסופר שמת בן ארב-
עים ושמונה וראה בגניות רוב מחזותיו על ידי
הצנזור בטרם הועלו על הבימה. בר-סמכא כמו
נמירוביץ'-דאנצ'צ'קו אמר על בולגאקוב שהוא
"בודאי המזהיר שבפרשניה של הטכניקה הדרא-
מאטית. כשרונו להעמיד עלילה ולרתק את הצו-
פים במתח-ציפיה כל שעת ההצגה, ליצור דמויות
חיות ולמסור רעיונות בלשון דראמאטית, כשרון
זה יחיד ומיוחד במינו הוא, וסבורני שההתקפות
עליו הן פרי אי-הבנה".

האירוניה שבלשון-המעט מהממת זו ודאי קס-
מה לבולגאקוב, שחזה מבשרו את מלוא עצמת
ההתנגדות מטעם המוסדות המפלגתיים והשלטו-
ניים הממונים על הרפרטואר. (ואולי בולגאקוב
עצמו, באחד מסילוני ההומור האכזרי שהיה מסו-
גל לשלה בידו ואויב כאחד, הוא שטבע את
הכינוי "נבזירוביץ'-וראנצ'צ'קו" לנמירוביץ'-דאנ-

ובלי קשר למוניטין שלו כמחזאי. אין טעם לומר שהיה רומניסטן "טוב יותר" מאשר מחזאי — שניהם גילויים שונים אך צמודים של כשרון אחד; אבל הרומנים שלו מזומנים לקהל רחב יותר ממחזותיו, הטווח האינטלקטואלי והאמנותי שלהם רחב יותר, שהרי צורת הרומן רחבה וגמישה יותר. מלבד עצם התכונות הטבעיות ברומן, יודע בולגאקוב למצותן עד קצה הגבול. חלק מכוחו כרומניסטן הוא גם בכשרון ה"שואל" כביכול מן המחזאי שבו: יכלתו המופלאה להפיק רושם חזותי, מוחשי מאד, מתוך חיסכון באמצעים המדייק כחוט השערה. הדמויות הן כברואות בשלושה ממדים, ממשיות וחיות. זה כוחו הגדול של בולגאקוב וזה אחד ממקורות ההנאה העיקריים של הקורא. אתה קורא ברומנים אלו כבעל כרחך, כי בולגאקוב הוא מספר מלידה. אין הוא סתם חרוז מחרוזות סיפורים של מוקדם ומאוחר, מושח זעיר שם במכחול או מתאר הלכי נפש; בראש ובראשונה הריהו בורא עולם של דמיון רוחש אנשים שונים ומשונים, למן הגרוטסקיים ועד הריאליסטיים במובהק ובתארו אותם הם מתחילים לנוע ולפעול לפי ההגיון, מזור לעתים אך חדל-מנוס, של טבעיהם. רבים מאלה שהכירו את בולגאקוב מזכירים את כשרונו המזהיר כמספר בעל-פה; מפורסם היה בין ידידיו לא רק כמוסר מפי השמועה או הקריאה אלא כיוצר מעיין מתגבר של מעשיות ובודותות, עוקצניות בדרך כלל אך מצחיקות לאין שיעור. ו' טופורקוב, שחקן התיאטרון האמנותי של מוסקבה, שהכיר אותו יפה, כותב עליו:

בולגאקוב כתב את סיפוריו ממש כפי שיצאו מפיו. כמספר בעל-פה היה ממש מושלם. בחוש ההומור הטבעי שלו היה שם "מלכודות" מחוכמות כדי לעורר את סקרנותם וקוצר-רוחם של שומעיו, עד שאף פעם לא יכולת לנחש אם יהיה לסיפור סוף עצוב או שמח... אכן "הרומן התיאטרוני" שלו שרשיו נעוצים במסורת התיאטרון האמנותי המוסקבאי של היתול בעמיתך וחקיקים... כוחו בחיקוי, כשרונו בקריקטורה, לגלוגו העליון שאין פגיעתו רעה, וההומור התוסס זכו תמיד להערכה רבה...

עוד יסוד חשוב בדיוקנו, שהיה, בדומה לציכוב,

אף על פי שבחייו נודע בולגאקוב כמעט רק על שום מחזותיו-רומן הביכורים שלו "הגוארדיה הלבנה" וסיפוריו אזלו סמוך להופעתם, והביור-גרפיה של מולייר לא נתפרסמה עד 1962 — אף על פי כן לא עורר הפרסום המחודש של מחזותיו בראשית שנות הששים את הריגשה שאפשר היה לצפות לה. שתי המהדורות של מחזותיו, שהופיעו ב-1962 וב-1965, נדפסו כל אחת בעשרת אלפים טפסים בלבד, וזוהי מהדורה קטנה לפי אמת-מידה סובייטית. אחדים מן המחזות הועלו מחדש על הבימה; מהם שזכו בהצלחה על בימות צ'כוסלובקיה, פולין והונגריה, ומקצתם כלולים ברפרטואר הסובייטי עד היום, אך אולי גם בשל ביום נטול-השראה היתה הצלחתם בברית-המועצות בשנות הששים רחוקה עד כה מלהיות מרעישת.

ואולם החידוש העיקרי הוא התגלותו של בולגאקוב כרומניסטן גדול, עם פרסום "רומן תיאטרוני" (בתרגומו האנגלי ייקרא בשם "שלג שחור") ב-1965, ו"מרן ומרגרינה" ב-1966. 1967. אם כי ראשית הופעתו של בולגאקוב בספרות היתה כרומניסטן, עם פרסום "הגוארדיה הלבנה" ב-1925, הרי למרבית שני דורות בקהל-הקוראים הסובייטי לא היה הספר הזה אלא שם בלבד — ממין הספרים המפורסמים שאיש לא קרא אותם. בתחילה הופיע בהמשכים בגליונות אפריל ומאי 1925 של הירחון הספרותי "רוסיא", שבעריכת ל'ניב. לרוע מזלו של בולגאקוב, לא הופיעו שני המשכים האחרונים של הרומן בכ-תביעה הזו, כי גליון יוגי לא הופיע כלל. כמפעלים ספרותיים רבים שמומנו באמצעים פרטיים בתקופת הנא"פ, נפסק "רוסיא" ובעליו יצא את הארץ. שתי מהדורות קטנות, אך משובשות לפי השמועה, יצאו אחר-כך בהוצאות-מהגרים, בפאריס (1925) ובריגה (1928). הקוראים הרבים נאלצו להמתין לרומן "הגוארדיה הלבנה" עד 1966, כשנכלל במהדורה בת 50,000 טופס של "מבחר פרוזה" מאת בולגאקוב. עכשיו שיצאו לאור שלושת הרומנים שלו בתוך פרק זמן של שמונה עשר חודש, אפשר סוף-סוף לש-קול כראוי את ערכו של בולגאקוב כרומניסטן,

גדולה, אף שילמו לו באפונים יבשות! מקובל משום-מה לראות בחניכות כזאת אימון מצויין לכתיבה, יפה לנפש ויפה לסגנון. בולגאקוב לא ראה בזה שום צד טוב; הוא תיעב את עורכיו ובחל בעתונאות זולה כדבר שהוא מטמטם ומש-פיל.

ב-1923 כבר היה לעובד קבוע ב"גוד'ק", עתו- גם המיוחד במינו של איגוד עובדי הרכבת. זה היה הרבה יותר מאשר בטאון סתם של איגוד מקצועי; הוא היה בעל מדיניות נועזת וליבר-לית, רמה ספרותית גבוהה להפליא, ושימש משת-לה של כשרונות צעירים. מלבד בולגאקוב נמנו אז עם המערכת והמשתתפים ב"גוד'ק" גם אילף ופטרוב, ואלנטין קאטאיב, יורי אולשה, ויצחק באבל. בולגאקוב עצמו לא היה בעת ההיא כתבן לא-ידוע כל כך כפי שבחר להצטייר אחר-כך; הירחון הברליני "נאקאנוניא" כבר היה מפרסם מדבריו זה שנתים, ובשנת 1923 קיבל לפירסום ספר סיפורים קצרים משלו. (בשנות העשרים הראשונות היה רגיל ומקובל וכשר לחלוטין שי-צירות סופרים סובייטים מתפרסמות בחוץ-לארץ אם לא נמצא להן מו"ל ברוסיה). על העטיפה האחורית של גליון יולי 1924 של "רוסיא" היתה מודעה על היצירות העומדות להתפרסם, ושמו של בולגאקוב נזכר בין סופרים ידועי-שם כמו בוריס פאסטרנאק ואיליה ארנבורג. עם פרסום "הגוארדיה הלבנה" בהמשכים ב"רוסיא" נכנס בולגאקוב לעולם הספרות היפה ממש, והיתה זו פתיחה מזהירה בקריירה שעתידיה היתה להתכסות ולהסתלף מתוך מפח-נפש.

"הגוארדיה הלבנה" הוא רומן על מלחמת-האזרחים. זמן העלילה הוא חדשים מספר בחורף 1918-1919, המקום הוא קיוב, והנפשות העיקריות הן משפחת טורבין: שני אחים ואחותם. הם גרים בבית שעל פי מקומו ופרטיו הפנימיים, המתוארים באהבה, הריהו העתק של בית משפחת בולגאקוב. האחים טורבין (כמו האחים בולגאקוב) הם ילדי פרופסור, שמת קודם שמתחיל הסיפור. תחילתו בהלויית אמם. מבחינה חברתית הם שייכים לאינטליגנציה של המעמד הבינוני, ומבחינה

רופא. ב-1916 סיים בהצטיינות את הפקולטה לרפואה באוניברסיטת קיוב, ואף שעסק ברפואה כארבע שנים בלבד, נראה שהיה בו כדי להעמיד רופא גדול. הוא עשה שימוש ספרותי בחוויותיו כרופא פנימי צעיר, בסדרה של סיפורים הקרויה "רשימות של רופא צעיר", שנתפרסמה לראשו-נה בשנים 1925-1927 בכתבי-העת "קראסנאיא פאנורמאמא" ו"מדיצינסקי ראבוטניק", ונדפסה עכשיו מחדש בכרך מבחר הפרוזה שהזכרנו. אלו רישומים מהנים, אם גם קלים במקצת, מפוכחים ומלאים פרטים קליניים, שבהם ריסן בולגאקוב את נטייתו הטבעית לעושר דמיון ולטיפול מפו-רט — אולי משום שעורכיו הראשונים ביקשו דברים "פשוטים". נוהים הם מאוד לקריאה ומוס-רים ברוב חיות מה פירושו של דבר להיקלע ישר מבית-הספר לרפואה אל פרטיקה רפואית באזור כפרי נידח, מהלך עשרים מיל במרכבה מן העיר הקרובה ביותר. "רשימות" אלו ערכו לא מועט גם כתעודות על הטיפול הקליני בעת ההיא, והן מוכיחות ברור, שאם כי הרופאים הכ-לליים עבדו קשה, הרי רמת השירות הרפואי ברוסיה הכפרית ה"נחשלת" בשנת המהפכה היתה גבוהה להפתיע. הרופא הצעיר היה אחראי לבי-תן בית-חולים ובו ארבע-עשרה מיטות, עם חדר לידה וחדר ניתוחים, וצות של שני "חובשים", שתי מילדות ושתי אחיות. אך למרבה האכזבה אין בסיפורים האלה כדי לגלות אותן הסגולות שטופחו בימי עיסוקו ברפואה ושנתנו ממד נוסף לבולגאקוב הסופר — אותו צירוף מיוחד של טביעת-עין מיומנת, רגישות למצבו של האדם, והרחק.

כדי למצוא את אלה, והרבה יותר מזה, יש לק-רוא את "הגוארדיה הלבנה". הספר נכתב בשנת 1924, הוא רומן-הביכורים שלו, אבל זוהי יצירה של סופר מבוגר. בארבע השנים שקדמו לכתיבתו שבע בולגאקוב את מדושת הכתבנות הספרותית והעתונאית עד לזרא. בתנאי הדחקות של הקומו-ניזם הצבאי וראשית הנא"פ היה עליו להשתכר למחיה עלובה והוא עבד ככתב ומשכתב ובעל-טור לכל עורך ששילם לו. פעם אחת, בשעת מצוקה

דרכה העירה, כמין רכב-שמים, הרכבת המשוריינת של הבולשביקים.

בולגאקוב לא היה מארכסיסט ולא הצטרף אל המפלגה הקומוניסטית, אבל ראייתו את המהפכה היתה דומה לזו של בלוק כפי שבאה על ביטוייה ב"שנים עשר": כוח-איתנים הדומה לסופת-השלג הרוסית — חסר-רחמים, ואין לעמוד בפניו, ומטהר. הוא פותח את "הגוארדיה הלבנה" בפסיקה קצרה שברוסית היא נשמעת כפעימת פעמון גדול, פיוטי במצלול ללא רתיון, ובולגאקוב חוזר עליה גם בסוף הספר:

גדולה היתה השנה ואיזמה היתה שנת 1918 למנין אדוננו, שנת שתיים למהפכה. קיץ שלה שופע חמימות ושמש, וחורף שלה שלג, וברום שמה שני כוכבים תלויים: כובע-הרועים — נוגה של ערבית ומאדים — רוטט, אדום.

כדי לתאר חדשים אחדים בחיי כמה אנשים בנה בולגאקוב רומן עשיר, מפורט עד דק, רב-פנים, אולי גדוש במקצת. הוא מיצה כמעט כל תחבולה ספרותית מתוך מאמץ-אדירים לכתוב על ספר מכלול התנסותו: תיאור אימפרסיוניסטי, סיפור ריאליסטי קצר וקולע, זרם התודעה, השבעה לירית, פיסקאות תדירות של דו-שיח באוק-ראינית, קטעים של שירה וזמר, הרהורים והפלגה אל העבר, חלומות, הערות המופנות אל הקורא (המצאה בולגאקובית מיוחדת, המצויה בכל הרומנים שלו), וקפנדריות מהירות רצוא-שוב מעלילה לעלילה, בשינוי קצב מתמיד. לאמיתו של דבר דומה הרומן הזה בטכניקה שלו יותר מכל לתסריט; אפשר היה להעלותו על הבד כמעט כמות שהוא. כשאתה מגיע אל הסוף, מסוחרר קמעה, הרי תמונות החורף הוא כקבר-עות על הבד הפנימי של נפשך לצמיתות; מכאן ואילך אתה יודע יפה ככתחושה גופנית, ובאופן שלא היית למד מפי שום היסטוריון ורק מפי סופרים מועטים, מה היה פירושן של מהפכה ומלחמת-אזרחים לסתם בני-אדם. אתה תופס כי דור שלם ישא עד אחרית ימיו בנפשו ובגופו את רישומה של אותה עונה טראומטית במזלו של "מאדים רוטט, אדום".

יש לכאורה קשר הדוק בין "הגוארדיה הלבנה"

פוליטית הם ימינה מן המרכז. אלכסי טורבין, האח הגדול וראש המשפחה, הוא רופא ששירת במלחמה כקצין-רפואה; אחותו יילנה, נשואה לגרמני באלטי דוחה ששמו טאלברג, אשר מיד כשבאה סכנה של ממש הוא בורח לגרמניה, ומשם לפאריס עם אשה אחרת. צעיר האחים הוא ניקר-לקה, בן שמונה-עשרה שאך זה סיים את לימודיו בגימנסיה, פרח-קצונה ומתנדב באחת היחידות המלוקטות מקצינים, שמהן נצטרפה "הגוארדיה הלבנה" באוקראינה. כמין קוקיה בקן הוא דודגם חשוד-התקוה מזויטומיר, לארוסיק, קלוקלן מלא-חן, אומר תמיד את הדבר שאין לאמרו, שובר כל חפץ שהוא נוגע בו, ובכל זאת מקבלים אותו בחמימות ובחיבה. לבני המשפחה מצטרפים שלושת ידידיהם, כולם קצינים בצבא הלבן — מישלאייבסקי, סטפאנוב ושרווינסקי. מסביב לגר-עין מרכזי זה של משפחת-האחים, הקשורה בעבור תות אהבה והבנה, עושים השבעה כל אותו חורף של קור, שלג, אי-בטחון, אנדרלמוסיה, אלימות ומיתה חטופה.

בראשית הרומן עדיין קיוב נתונה בידי הכובש הגרמני, המשמש סומכה למשטר נוסח אופרטה של סקורפאדסקי. המערכה כבר אבודה בגלל עריקתו הנמבוזה של ההטמן, ואלכסי וניקולקה טורבין וחבריהם קציני הגוארדיה הלבנה עושים נסיון אמיץ אך חשוד-סיכויים להתנגד לכיבוש קיוב בידי פטלורה וצבא הבריונים האוקראינים שלו, ארוכי-השפמים ותפוחי-המכנסיים, הששים לירות. אלכסי טורבין נפצע, ובמצבו התשוש הוא לוקה בטיפוס; ניקולקה ניצל ממות בעור שיניו; ליילנה נודע על בריחת בעלה, ובמר-נפשה על אחיה הגדול הגוסס היא מתפללת אל הבתולה לרחמי שמיים — ואלכסי נשאר בחיים. הכיבוש הפראי של פטלורה הוא קצר-ימים, וכשהערב-רב שלו נושא רגליו להימלט, יוצק בולגאקוב מטבע של כוח ושלטון, אשר מן הבחינה האמנו-תית הוא האנטיטיסה המושלמת לחום-הרחם הנ-עים השורר במעונה החביב של משפחת טורבין עם פתיחת הסיפור: על המסילה בעיבורה של קיוב עומדת לה, מלחשת חרש וממתינה לחרוק

לשער מזיגה כזאת). יכולים הקוראים עתה להת-
ענג על מראה הכשרון האדיר הזה כשהוא מהתל-
באותה פרה קדושה של התיאטרון — בסטאניס-
לבסקי, ובחבר נאמניו, התיאטרון האמנותי של
מוסקבה. כי אין צריך לומר שאותה דמות ב"רומן
תיאטרוני" הקרויה איואן ואסילייביץ אינה אלא
סטאניסלבסקי. הזעזוע שבויהויו בקריקטורה
הצורבת גדול שבעתים בגלל הפולחן שהתפתח
סביב סטאניסלבסקי ברחבי תבל. לא זו בלבד
שאינן בולגאקוב הולך שבי אחר חנו האגדי וגאון-
רוחו של האיש הגדול, אלא הוא אף מתאר אותו
כמכשפה זקנה, רודנית והבילה. אמנם הוא מוכן
להכיר בכשרונו כשחקן, אבל הוא קורע לגזרים
בלי רחם כל יסוד אחר במוניטין של סטאניס-
לבסקי עד שעומד לפנינו מלך עירום — לכל עין
חוץ מעדת החנפים בהצרו. חנו שוב אינו אלא
כלי לשחק בבני אדם, מסירותו נחשפת כאהבה
עצמית חולנית, טיפוח שהוא מטפח כשרונות
אמנותיים מתגלה במשוא-פנים גרידא, "השיטה"
המפורסמת שלו הריהי כמאובן של סדרת גינור-
נים קפריסיים, זרה ועוינת לכל ניצוץ מקורי.
ההרמוניה והאחדות שנחשבו לסימנים מובהקים
בתיאטרון האמנותי של מוסקבה מושפלות למדר-
גת זיוף ואחיות-עיינים. מלבד ההר שגבה בין
הסידי סטאניסלבסקי ובין בני חסותו של נמירור-
ביץ/דאנצ'יקו (בין האחרונים בולגאקוב עצמו),
פעורה תהום גם בין דור השחקנים הצעיר והשו-
אף לעלות ובין השחקנים הותיקים המחזיקים
בשיניהם את כל התפקידים החשובים. ככל שמו-
סיף בולגאקוב ממשכות-מכחולו לתמונה הקומית
המרירה של החיים מאחורי הקלעים, אתה תמה
איך בכל זאת הצליח ביבר זה של בריות נפוחות-
אנוכיות להעלות הצגה ערב-ערב. לפנינו כמוזן
קריקטורה ולא צילום, אך ככל בעלי האירוניה
הגדולים הוא מגזים ומסלף לתכלית מסויימת.

המעשה העיקרי שמבקש "רומן תיאטרוני"
לתאר — המחזת "הגוארדיה הלבנה" והצגתו —
לא היה כלל במציאות פארסה מרגיזה כמתואר.
לאמיתו של דבר עבד בולגאקוב בתואם עם במאי
המחזה, איליה סודאקוב (הוא תומאס סטריו)

ובין "רומן תיאטרוני", המספר במסווה רומאניסטי
איך עתונאי אביון, בעל יאבה וכשרון שלא זכה
להכרה, הגיע לכתוב רומן על מלחמת-האזרחים;
איך נתפרסם הרומן בכתב-עת ספרותי מבריק
אך קצר-ימים ששבק חיים לאחר שפירסם רק
מחצית הרומן; איך קרא אותו העורך הספרותי
של תיאטרון מוסקבאי מפורסם, ואיך נהפך, מתוך
יסורים מרובים למחבר, למחזה; איך התאהב
המחבר בתיאטרון, אף על פי שהתאכזב מרה מן
האיש השתלטן שעמד בראשו... ביסודו של דבר
זהו סיפור על התהוותו של הרומן "הגוארדיה
הלבנה" וגירסתו הבימתית "ימי הטורבינות",
ועל התודעותו של בולגאקוב אל סטאניסלבסקי
ואל התיאטרון האמנותי של מוסקבה, שבו עתיד
היה לעבוד עשר שנים. ל"רומן תיאטרוני" כצו-
רתו שני חלקים (הספר אינו גמור, ולכן שני
החלקים אינם מאוזנים כל-כך). החלק הראשון,
"הספרותי", מתאר את סבלו ולבטיו של מאקסור-
דוב, סופר צעיר תמים ובעל שאיפות, המנסה
לכתוב את הרומן הראשון שלו "לאור הירח"
כשהוא עוסק ביום במלאכת כתב-עתון שנואה,
ובאותה שעה הוא חותר להתקבל לעולם הספרות
של מוסקבה בשנות העשרים הראשונות, עולם
משונה של בוהימה מזוייפת, מפוצל לכיתי-כיתות.
כמו על פי מעשה נסים יוצא הרומן לאור, ו"התי-
אטרון העצמאי" (כלומר "התיאטרון האמנותי של
מוסקבה") מזמין אצל מאקסודוב את עיבודו
למחזה. כך נפתח החלק השני, "התיאטרוני", של
הרומן, ואנחנו עוברים אל עולם-התיאטרון המסו-
גר, עולם של כשפים רוזים טמירים.

כאן מתגלות סגולותיו המופלאות של בולגא-
קוב, השנינות, האירוניה וההומור התם, בעוצמה
שכמעט אין דומה לה בספרות המאה העשרים.
בספרות הרוסית אפשר לדמותו רק אל אילף ופט-
רוב מצד ההומור; אל סאלטיקוב-שצ'דרין מצד
כוח הסאטירה הבקורתית; ואל גוגול מצד ההנאה
העצבנית, ואף הנברוטית, בגרוטסקה. אם נתעלם
מהבדלי האקלים התרבותי, הרי בספרות האנ-
גלית-אמריקנית אפשר אולי להקביל כנגדו מעין
מזיגה של אדגאר אלן פו ואיוולין וו (אם אפשר

"ברו נוצץ ותוכו כוזב", שמיד ענו אחריה אמן כל שאר העתונים, הורד "מולייר" מן הבימה לאחר שהוצג שבעה ערבים בלבד. הפרשה שברה את סטאניסלבסקי ומילאה מרירות את בולגאקוב, שניתק בחמתו את קשריו עם התיאטרון האמנותי. הרי שב"רומן תיאטרוני" הקדים בולגאקוב את המעשה כעשר שנים, והרומן הוא נקמת בולגאקוב בסטאניסלבסקי על כשלון "מולייר". זו מן הסתם אחת מיצירותיו האחרונות של בולגאקוב, ונכתבה בין 1937 ל-1940. הוא ידע שלא תתפרסם בחייו; באירוניה מרה קרא לה בתחילה "רשימותיו של מת" והקדים לרומן פתח-דבר קומי שבו הוא מעמיד פנים כאילו נכתב הספר בידי אחר, אדם אשר "לא היה לו שום מגע עם המחזאות או עם התיאטרון בחייו". אף על פי שפעולת הסאטירה היא קטלנית, וחלק גדול מן הספר נכתב בתנאים איומים — בולגאקוב הכתיב את רובו לאשתו בומן שהיה חולה חשוד-מרפא מהסתידות הכליות, עיוור, ושרוי בכאבים בלתי פוסקים — אף על פי כן הוא כתוב בקלילות מלבבת, בדייקנות ובלשון עזה, הדורה, שלעומת רוב הפרווה הסוביטית, הרגשנית והרכרוכית, הנפוחה והגדושה צביעות מוסרית, הריהו כגמיעת מי-מעייני צוננים למי ששתה לימונדה פושרת כל ימיו. אמנם על-פי הורתה זוהי יצירה של קאתארסיס מר המיוסד על אוטוביו-גרפיה, אבל בזכות המטען החשמלי העצום של כוח-המדמה ועושר הדמיון עומד "רומן תיאטרוני-ני" הרבה למעלה ממקורו וסוגו; במזיגה המיוחדת במינה של ריאליזם דק, הומור נעווה ותחושת מסתורין עצבנית ולא-נוחה, צפן הרומן הזה לעולם-הספרות ברוסיה הבטחה, שהנה מתגלה אחד מגדולי אמני הפרווה הרוסית של המאה. את התגשמות ההבטחה הזאת אפשר למצוא ברוב מן ארוך, שאמנם נתפרסם שנה וחצי לאחר "רומן תיאטרוני", אבל כתיבתו הושלמה לפניו. זהו "מרן ומרגריטה", שנתפרסם בחוברות נובמבר 1966 וינואר 1967 של כתב-העת "מוסקבה", והציבור קיבלו בהתרגשות שנתחדדה עד כה לערבי קריאה בשיר של יבטושנקו או וונזנסקי.

ב"רומן תיאטרוני", ואף על פי שיחסו אל סטאניסלבסקי היה רחוק מ"עבודה זרה", קיים יחסים מצויינים עמו כמה וכמה שנים. אכזבתו של בולגאקוב מסטאניסלבסקי, שהיתה קשה כאה-בה שהבאישה, ראשיתה במעשה שהיה עשר שנים לאחר הצגת-הבכורה רבת-ההצלחה של מחזהו הראשון.

ב-1932 כתב בולגאקוב טרגדיה בשם "מולייר". מתוארים בו בחריפות רבה החדשים האחרונים בחיי מולייר, כשהשחקן-המחזאי הגדול, שזכה סוף-סוף להצלחה אחרי חיים של מאבק מתיש, נרדף עד מוות על-ידי כת הצבועים צרי-עין הסובבים את לואי הארבע-עשר (מכאן שם-המשנה של המחזה — "כנופיית הצבועים"). ההקבלה לסבלו של בולגאקוב תחת ידי סטאלין (המחזה נכתב בימים שכל מחזותיו וסיפוריו הקצרים נאסרו לפרסום בברית-המועצות, ובקשתו מסטאלין שירשה לו להגר מן הארץ נדחתה כש-טלפן לו "קאליגולה המחוטט" בכבודו ובעצמו), הקבלה זו היתה מכוונת וגלויה לכל מי שידע לקרוא בין השורות (כלומר, לכל אדם). סטאניסלבסקי, שלחצו עליו להציג מחזות חדשים מאת סופרים סוביטיים, קיבל את המחזה ואמר לביים אותו בעצמו, אבל הוא חלה בזמן שעמדו להתחיל בחזרות ומסר את המלאכה לבמאי אחר של התיאטרון, גורצ'אקוב. העבודה במחזה נמשכה ארבע שנים (פרק זמן ארוך אפילו לפי תאורת-השלימות של התיאטרון האמנותי של מוסקבה) וסופה שהיתה חווייה קשה לכל הנוגעים בדבר. גורצ'אקוב ניסה להסוות את ההתקפה השקופה מדי על המפלגה הקומוניסטית וסטאלין, ועשה את המחזה למלודרמה היסטורית קונוונציונאלית. בולגאקוב התקצף ודחה לחלוטין את דרישותיו החוזרות של סטניסלבסקי לכתוב את המחזה מחדש. החזרות נשתרכו מתוך מריבות, תרעומות וזעזועות בלי סוף. בפברואר 1936 היתה סוף-סוף הצגת הבכורה, כשבולגאקוב עדיין רותח מכעס וסטאניסלבסקי תשוש מרוב חרדה. העתונות הסובייטית הבינה את כוונת המחזה יפה-יפה. ולאחר בקורת קטלנית ב"פראבדה" בכותרת:

עורך ברוב-עם שבת-של-מכשפות שבה נשים מתפשטות ומורחות עצמן במשחת-קסמים ומעוררות פנות עירומות על גבי מטאטאים באויר. לבסוף, השטן יוצא את מוסקבה שבע-רצון מן הביקור ומניח אחריו בתי-חולים מלאים וגדושים, חולי-נפש, תוהו-ובוהו בקרב כוחות החוק והסדר, ו-אוכלוסיה רדופה רגשי בושה ואשמה לא מובנים. יש מתעלוליו של השטן שהם על טהרת השעשוע המשתולל, אבל לרוב הם באים כדי לחשוף את הרע הטמון בכל אדם. הבריות מתגלים בכל חול-שתי, חמדנותם, פחדנותם ופתייתם. לעג בלי רחם נשפך על מוסדות אשר בולגאקוב הכיר היטב ותיעב ביותר — הרפואה, הביורוקרטיה, ה-תיאטרון ועולם הספרות, הסנובי, השורץ כיתות.

ובתוך פנטומימה משונה ומצחיקה זו של חוב-לים ונחבלים והשתלטות כוחות על-טבעיים, נשאר רים איכשהו שני אנשים מחוסנים שלא נגרע משיעור-קומתם למרות כל תחבולותיו המרושעות של השטן. שני אלה הם המרן ומרגריטה ש-בשם הספר. סיפור אהבתם הלא-חוקית (מרגריטה נשואה לאיש אחר), האומללה והסוערת, מעמיד את המישור השני בספר רב-רבדים זה, מיישור שכולו רציני ונוגע ללב. המרן הוא סופר, אדם המסור בכל לבו לבקשת האמת, שיצק את כל חכמת חייו בספר שבו הוא נפתל עם בעיית הטוב והרע. זאת הוא עושה בצורת פירוש חדש למשפטו, הוצאתו להורג ומותו של ישו. אין זו ההשקפה הנוצרית. בישו של בולגאקוב אין מן האלוהות ואין לו תלמידים חוץ ממתי, שאף הוא אולי גורם לו רק מבוכה. זהו משל על מה שיקרה לאדם שכולו טוב העומד נוכח אורתודוקסיה תיאוקרטית צרת-מוחין — היהדות של המאה ה-ראשונה — והיא מוחצת אותו, משום שאורתודוקסיה זו עומדת לצורך צידוק קיומה על ההנחה שיצר לבו של כל אדם רע וחלש ולכן יש לכפות על בני האדם צורה ממוסדת של התנהגות טובה. פונטיוס פילאטוס, טיפוס אהוד, המתואר בדקות, שהוא הדמות המרכזית במשל הזה, מבקש את האמת; פילטוס, עומד מחוץ ליהדות וסולד ממנה בשל חשכותה הקנאית, משוכנע מבחינה

בולגאקוב התחיל לכתוב את ספרו ב-1928; עברו עשר שנים עד שהושלם, ועוד שלושים שנה עד שנתפרסם. שלא כמו "הגוארדיה הלבנה" ו"רומן תיאטרוני", שצמחו כמתוך גירוש רוחות רפאים עקב מאורעות טראומאטיים בחיי בולגאקוב, הרי "מרן ומרגריטה" הוא רומן של רעיונות שהוחזו במסוה של דמיון. הטכניקה שבחר בולגאקוב היא בעלת מסורת ארוכה ונכבדה. המלומד הסובייטי א. ווליס מצא את מחצבתה בסאטירות של מאַנְיפּוּס, דמות מעורפלת בספרות היוונית העתיקה, שחיבוריו לא נשארו, אך שמו נודע מפני סופרים אחרים שלמדו מדרכיו והחשוב בהם הוא אַסּוּפּוּס. אבל גם בלי להרחיק כל כך אל העבר, ידוע כי בולגאקוב הושפע מן הסאטירה הפיקארסקית של לסאז' *Le Diable Boiteux*, ובספרות האנגלית "מסעי גוליבר" הוא אולי המקבילה המאלפת ביותר, הספר שבו משתמש סויפט בתחבולה של סדרת מסעות אַסּוּטְיִים כדי להביע את דעותיו הארסיות על רעיות-הרוח האנושית. יש כאן גם הרבה מגוגול — גוגול ה"אוקראיני" של מכשפות ואשפים ושדים, וגם גוגול "הפטרבורגי", בעל "החוטם" ו"יומנו של משוגע". גם הדים מדוסטויבסקי, ביחוד מאיוואן קאראמאזוב מצויים כאן, והחוב לגטה מפורש גם בשם הספר וגם במזוטו שלו, שהוא פסקה מדו-שיח בין פאוסט למפיסטו. ועל כל אלה זה מרחפת תחושה רוטטת של העל-טבעי האימאגנטי, שבה שותף בולגאקוב (אמנם כתחבולה מדעת) לא.

ת.א. הופמן.

הימים הם ימי שנות העשרים והשטן בכבודו ובעצמו בא אל מוסקבה. פמליית-תופת שלו כוללת שני דימונים בצורת אנש פחות או יותר, נערת-ערפד עירומה ששערה אדמוני, עיניה זר-חניות ושדיה מרקיבים, וחתול שחור ענקי המדבר ומהלך על שתיים, מעשן סיגרים וקולע אל חוט השערה באקדה בראונינג אוטומטי. בהשתמשו בכל להטי הכשפים ומעשי-אוב יוצא השטן לזרוע תוהו ואי-סדרים במוסקבה. הוא הורג אנשים, מוציא אחדים מדעתם, מגלה אחרים למקומות גידחים, מעלה על הבמה מופע מיוזיקהול,

כעין קידה לפני מידות האהבה והצדק והנאמנות והאמונה, אבל עם ישו המחזיק תמיד בתורתו הוא כמו גוהג מנהג שווה מן הבחינה הרוחנית. ראיית הספר הזה כמשל סכימאטי על עולות הסטאליניזם יש בה פשטנות יתרה מוטעית. קרוב יותר לומר שזהו נסיון להעמיד פארא-דוכס — מטאפיסיקה הומאניסטית, או אולי משל הבא להצדיק את המוסר שמקורו יהודי-נוצרי, אבל בלי אלוהים: האדם הוא בעת אחת האלוה של עצמו והשטן של עצמו.

החידה תלויה ועומדת. אבל אין שום תעלומה בנוגע לשיעור הקומה של "מרן ומרגריטה" כיצירת אמנות. בלשוננו של הרומן מצויות כל מעלות הכתיבה של בולגאקוב בשיא כשרו, וכמו בפעולת מטה-קסמים, אף שהחלקים אינם מתדבקים זה בזה כליל מבחינה אינטלקטואלית, מצטרפת היצירה בכללה לכלל חווייה אסתטית בעלת שלמות מהנה מאד. כרכים רבים של בקורת ופירוש עוד ייכתבו עליה ברבות השנים. לפי שעה חובתנו הנעימה היא לשמוח על מה שיייתכן מאוד כי הוא פאר היצירה בספרות הרוסית של המאה העשרים.

קשה לקבוע מקום לבולגאקוב הרומניסטן בחוג מסויים בספרות הסובייטית. בעיני הרבים היה שייך לתיאטרון. כסאטיריקן בודאי יש צדדים שווים בינו ובין אילף ופטרוב, אף כי הוא עצמו אולי היה כופר בכך. כל הלך-מחשבתו נראה שונה לחלוטין מן המיניאטוריות של זושצ'נקו; והוא לא היה טבוע בחותם מוצאו כפי שהיה באבל, אף כי כסופר חסר הוא את המשמעת העצמית החמורה של באבל — מן הבחינה האמנותית לוקה בולגאקוב בכתיבה מתפרצת ומסולסלת לשם הנאה, ולכן אולי יימצאו אנשים שיראו בבאבל סופר מושלם יותר. מצד המזג והאמנות אולי קרוב בולגאקוב יותר מכל אל זאמיאטין, והוא דומה לו מכמה בחינות: אין לו ענין בריאליזם לשמו; הוא נותן את הבכורה לפאנטאסיה שאין לכבשה, ועל הכל, אומץ-לבו נוכח מכות הגורל ואמונתו בחזונו, שלפי אמונתו — ויכולים אנו להוסיף, בצדק — כוח גדול מ"שררות וגבורות".

אינטלקטואלית שישו חף מפשע, ומבקש להמתיק את דין-המוות שלו. בסופו של דבר נכשל רצונו של פילאטוס להציל את ישו, כי הוא חסר אותו ניצוץ חיוני, גואל, של אהבה וחמלה, העשוי לפרוץ גדרה של התבונה ולעמוד בפני האור-תודוכסיה היהודית והרומאית כאחת; הוא נכשל כי גם הוא שבוי בידי מערכת-מחשבה מקיפה וכוללת — החוק הרומאי, שלפיו ישו אשם באור-פן טכני.

בוה, ברובד השלישי של הספר, עושה בולגאקוב מעשה רב: זהו רומן בתוך רומן ממש, כתוב בפרוזה מנופה ומוזקקת בעלת עוצמה מופלאה, וסגנונה שונה לחלוטין מן ההומור הקודר והמת-הולל שבפרקי "השטן במוסקבה".

ברוב יאושו על ששום מוציא לאור אינו מוכן לקבל את ספרו על ישו ופילאטוס, שורף המרן את כתב-היד ונכנס מרצונו לבית חולי-רוח. מרגריטה מוכיחה לשטן שהיא מוכנה ומזומנה לעבור מדורי גיהנום כדי להציל את המרן ממצוקת-נפשו, שכך יוכל לכתוב מחדש את כתב-היד שלו. השטן מודה שאפילו הוא אינו יכול לעמוד בפני הכוח הרוחני שבמסירותו העזה של המרן לחזון-האמת שלו ושבהבתה חסרת-הפניות של מרגריטה למרן, והוא מסכים להחזיר את כתב-היד לדורות הבאים ולאחד שוב את המרן ומרגריטה — במוות אך לנצח.

אי אפשר בשום פנים למסור כראוי דרך תמצית את טיבו של הספר המופלא הזה. כדיון פילוסופי בכלי ספרותי הריהו מעורר מחשבות, אבל הוא מניח הרגשה כי משהו חסר; נדמה כאילו לא הצליח בולגאקוב להציב את אבן-הראשה בבנין הפילוסופי שלו. הקושי טמון ביחסו אל השטן שלו. במחצית הראשונה של הספר נדמה כאילו השטן, המצוייד בכל כלי-המשחית השטניים השגורים, ממלא את התפקיד של נסיך-החושך — בורא-הפגעים הקוסמי ומקור הרע. אי-לא שכל האנשים שהוא מבהיל ומעניש הם עצמם חלשים, פחדנים או מושחתים, ובסופו של דבר נראה טיפולו של השטן בהם כמין צדק אלוהי. לעומת זה משתמעת ממנהגו של השטן

שתי רשויות

א. פריימן

אסיפת השמאל

נרגנותו של קראוויץ דבקה גם בשאר שליחי הועד של האגודה המקצועית, שחצו כמותו בזלזול את הצפיפות שבחנות ה"ענייה", כמוהו עלו ברגש במדרגות הקרשים המוליכות אל החדר הקדמי והמרווח שבבית הימלשטיין, תופשים אגב כך הברות בודדות מדיבורו הנרתת, והעויה של מאיסה מדממה גם על פניהם. השאון שמילא את האולם ושנתלוה בצלילי הפעמון של היושב-ראש, גור-אריה, תקף והלך. רעשו חברים רשמיים ומקורבי-הועד, אורחים קבועים כמעט בכל ישיבותיו, שראו חובתם ותעודתם בכך, וגם פנים חדשות מגמושות הקבצנים ובעלי-המלאכות ששמעו של קראוויץ הביאם לכאן, הוא שההריב עוז בנפשם והתיר את לשונותיהם, ובעוד שפניהם של הראשונים הפיקו קלות-ראש ואלו מהם שתפסו מקום לעצמם על הדרגש הרך, — משארית רהיטיו של הימל-שטיין באולם, — הפקירו את גוום לקפיצי הנחושת שינופפום קלות, היו פניהם של האחרונים קשים וממוררים. הופעתו של קראוויץ החלישה קצת את המתיחות. לשלש חביטותיו הנמרצות של הרשיל "בלילה" על השולחן — "דבר נא, דבר אלינו קראוויץ!..." — איפשרו לשמוע את המשך דיבורו הנרתח של זה במלואו "... עם גדולי הענקים שרו הסוביטים ויוכלו להם, ולחבילה זו לא יוכלו? מי גדול לנו מהאוסטרו-גרמנים וגם הם נמלטו בבושת-פנים, וכשראה הגנרל שלהם, הגבור והנורא, באודסה שידו על התחתונה שלח כדור אל עצמו, וגם הצרפתים שרק כחודש מזה הבטיחו לאודסה את קירות השמים והררי זהב נשאו רגליהם פתאום — — — " ושוב נתרעש הפעמון. גור-אריה, אגב הרמת כתפים וכיווי-פנים דרך תמיהה וביטול-חלומות, העויה שסיגל לעצמו למראשית הופעת שמשו של קראוויץ בחוגי האגודה המקצועית, הקפיד על מתן אפשרות לדון על כל שאלה ושאלה כסדרן... הועד עומד כעת בסכסוך שבין המדפיס דוקלסקי ופועלי בית-הדפוס ויש לו איפוא הזכות... "דבר, דבר לייזר!..." שיסעוהו בקוצר-רוח אלו מהעומדים על רגליהם בהפנותם כלפי קראוויץ. לא הועילו קריאותיהם של גור-אריה וסגנו גרינשפון לסדר ולמשמעת ורק צניחתו על הכסא של לייזר קראוויץ עצמו כמו נתנה להם אות להידום. גור-אריה המשיך את דבריו וקראוויץ התמסר לרתיחתו הפנימית. הו! כמה הרעישו הדברים את לבו בהבקיעו לו דרך מאודסה לבאלטה ומבאלטה, אגב גלגולים שונים, לכאן... הצרפתים... ה"אנטנטה"... שלטון הסוביטים... הרבולוציה בוערת במלוא כל העולם והסוף בא על ראשם של ספסרים וקונטר-רבולוציונרים... רק שתי "קרנסקאות" היו לו בצלחתו ושני קטעים מעתון הפועלים בבית-מגפו הימני... וכשבא לבאלטה לא ראה עוד מה שראה באודסה וכשבא לאיוואנופול לא ראה עוד מה שראה בבאלטה... הרבולוציה כמו הולכת תמס ממש בפנות נדחות אלה... וכשבא לכאן חשכו

¹ בעלות הברית. הכוונה לצבאות צרפת ובריטניה שנחתו אז בחופי אודיסה.

אברהם פריימן, מאחרוני הסופרים העברים בברית-המועצות, נולד ב־1886 בעיירה טרוסטיאנץ באוקראינה, שם עברו עליו ימי האימים של פרעות 1919. בסוף שנות העשרים החל לשלוח לארץ ישראל פרקים מספרו "1919", מחמשת חלקי הספר הגיעו ארצה שלושה שנים מהם יצאו לאור ב־1930 ו־1935 בהוצאת שטיבל וזיכו את המחבר בפרס ביאליק. בשנת 1935 גורש פריימן לחבל אוראל בעזון קשריו עם התנועה הציונית. שוחרר בשנת 1946 ונפטר ב־1953 בעיר אוסיפינקה (ברדיאנסק).

הפרק "שתי רשויות" המופיע בחוברת זו לקוח מן החלק השלישי של הרומן "1919". שלושת החלקים עתידים לצאת בהוצאת עם עובד.

עיניו לגמרי... מאני מילגרם, ה"סטארוסטה"², עדיין מולך בכיפה... ובביתו הוא עניות... מין דלות מנוולת...

—... אמנם, חבר גור-אריה — נכוה פתאם מקול הסברו-בנחת של גור אריה — ידען באותיות הקטנות... היסטוריה, גיאוגרפיה... ואולם כשמסיחים על התנגשות בין פועלים ונותני-עבודה כאן נשאלת השאלה: "מי שמך?... הוראות מדימוב אתה דורש... למסור לקומיסיה שתטפל בדבר אתה מייצע... אי-אתה יודע בצערו של האביון כשהוא ובני-ביתו רעבים לחם ממש... האביב הולך, חג הפסח הולך וגם הם הולכים... תמס הם הולכים כנר דלוק זה ההולך תמס... ללא חמץ וללא מצה... ולעסנים ולעסניות שבביתם תובעים: "אוכל" — "הוראות מדימוב" יענה המנהל גור-אריה למנהליו.

העויות פניו של גור-אריה לא עשו כל רושם והאסמכות על הנחיצות בסדר ובמסגרת, כמו גם צלצולי-הפעמון, הרגיו. "דבר, דבר, לייזר!" הוא היה מקבל לו משכורתו כל החורף ופטור... "ללא חמץ וללא מצה... וקראוץ ריכו את מבטי עיניו כלפי שני עברי חטמו: "גור-אריה נוקט בטכסיסי ה"סטארוסטה" מאני מילגרם. אומרים לו: נעשה, "ארטל"³ לאפות מצות לפסח בשביל בעלי-מלאכות ואביוני-אדם והוא: הבה נמסור את השאלה לועדה להתייעץ... אומרים לו: דוקלסקי המדפיס מנצל את הפועלים, והוא: הבה נמסור את השאלה לועדה להתייעץ... ואולם כשנמצא אחד שהטיל ספק בטיבו של התקנון לאגודות המקצועיות הישן, כאן שוב אינו רוצה גור-אריה למסור את השאלה לועדה להתייעץ, אלא קורא במפורש: שלחוני לדימוב ואביא הוראות ותקנון חדש... וכאן נשאלת השאלה: מה לנו דימוב ולמה לנו הוראות ותקנון בכלל?... הרבולוציה אינה זקוקה לתקנון... "שולחן-ערוך" אחד במוסקבה ובאודסה ובדימוב ובפריגונובקה... "מי שהיה אפס ולא כלום הוא יהיה הכל"... הלא הם טכסיסיו של מאני מילגרם... זקוק הוא לתקנון בשביל הקאופרטיב החדש והמזויף... הוא שהיה נוסע לדימוב עם הפריסטאב⁴ גדולסקי למען קנות את לב ה"איספראוויניק" בשוחד...⁵

— בקלוב אשר ליד בית-החרושת... ה, לייזר?... הייתי בשעת מעשה...

— וגם אני הייתי, חה חה חוה... הוכרחת לעזוב את האספה...

בעומק החדר נדרש הרשיל "בלילה" לשואליו: זה היה בראשית המהפכה של קרנסקי. היתה אסיפה בקלוב "אחדות והתקדמות" בדבר הבחירות ל"הנהלה העצמית". מאני מילגרם ברשימת המועמדים. הבית מלא נוצרים ויהודים עד אפס מקום. וקראוץ, חניך אצל פסח החייט, היה ניכר כבר על-פי מעלליו. והוא מוחה: מאני מילגרם כאחד ה"בארבוסיים"⁶ יחשב, זקן-העדה ונושא כליה של המשטרה ה"פריסטאב" וה"איספראוויניק" ושאר העלוקות העדויות בבגדי-שרד וכתפות... מהומה ומבוכה ומאני מילגרם עומד ומודיע: לקראוץ אין כאן זכות ההצבעה שכן פושע הוא... "סכנת נפשות"... ברח מעצם החזית... עריק... ולייזר אמנם נתבלבל, אבל תיכף התעשת וענהו בקול: ראשית, הוא נס מחזית-האש בסרובו להלחם לניקוליי קיסר שהעליל עלילת-דם על בייליס; ושנית קרנסקי בכבודו ובעצמו נתן חופשה לכל העריקים עד חצי חודש מאי ויש לו עוד איפוא פנאי; ושלישית, באילו פנים יוכיחו כאן ה"סטארוסטה" והוא עצמו השתמש מלהשתתף במלחמה על-ידי איזו תעודה מזויפת שהגיש לדימוב כי ראש לחברת כבאים הוא, מין קצין-כבאים

² "זקן-העדה", תואר מימי שלטון הצאר.

³ קבוצת-עבודה, קבוצה קאופרטיבית.

⁴ קצין משטרה נמוך.

⁵ קצין משטרת המחוז.

⁶ כינוי גנאי לאנשי המשטרה.

בפרגונובקה שלא היה ולא נברא... הדברים יצאו מפיו וחסידיו מאני מילגרם — אש להבה! ... גם הזאב בורח מפני הכלבים, אם רבים הם... והוא עקר לאודסה... עכשיו שב לכאן דרך באלטה, דרך עקלתון... וגם הלך ברגליו כמה פרסאות... אשתו וילדיו נשארו לאנחות... נחום המלמד תמך בהם כל החורף... —

... אבל, חבר קראוץ! ...

— ... וכאן נשאלת השאלה: באודסה ישנה רבולוציה, ובפרגונובקה איננה? ... אם זרחה השמש על הארץ היתואר שחלקה האחד יואר וחלקה השני יהיה שרוי בחשכה? ... גור-אריה טוען: האגודה נקראה להגן על הפועלים ולא לנצלם... וכי היכן כאן ניצול? ... בזה שנסייע אחד לחברו לאפות מצות לפסח? יכול אתה, חבר גור-אריה, לצלצל בפעמון כמה שתמצה... וגם נפשך את, חברה מלכה שטיין, נצרמת? ... הנני זוכר עדיין, חברה שטיין, את הצנע-דברך על ה"בונד"... ואלם באודסה כבר עטרוהו בתואר נאה: מנשביקים... ועליך לדעת...

דרך הדלת הפנימית שנפרצה פתאם בכוח נטפלו שני סבלים והתחילו מבקיעים במפתיע דרך לעצמם בין הנאספים, "את הדרגש הזה, ר' פיני?"... הפנו את פניהם כלפי פני הימלשטיין שנשרך מאחריהם והזיזו את הדרגש בידיהם החסונות ממקומו. אלו מהיושבים על הדרגש קופצים על רגליהם ואלו מתמהמהים מלקום... "אחרת לא הורגתם בבית-אבא, מרוחי אשך, רק להשתתח על גבי ספה רכה?"... ונזכרו רבים שאחד הסבלים הוא יואל'ק, יואל'ק "פה קדוש", וקיררו דעתו "מעט בוש, יואל'ק... בפני עלמות"... — "עלמות?"... והפליט דברי ניוול-פה שלשמעם חשכו העינים, וסייעו לו ליואל'ק לטלטל חיש את הדרגש כדי לסתום מתוך כך מפרצי נזיפותיו, ופיני הימלשטיין לבש עוז: "אינני מתירא, חלילה, שמא תקפחו את שכר הדירה... יש לי תעודה... כתובה וחתומה ע"י גור-אריה... לשלם מדי חודש בחדשו... בן-אבות הוא, גור-אריה"... אז התחילו פתאם עינו של לייזר קראוץ לפזול והימלשטיין הרגיש תיכף בכך והחווה לו קידה חנפנית: "וגם את-אביך, לייזר, ידעתי... יהודי כשר היה... לאלהים ולאנשים"... —

בינתים והיום כבר רפה לערוב. גור-אריה ניגש אל החלון הפתוח והחליף אויר. שום תקוה להמשיך את הישיבה לא היתה עוד. הקהל הלך ורב. צורך דוחק הטרידו לברר לעצמו כמה שאלות פרטיות שניקרו במוחו בעת הישיבה. מלכה שטיין הפריעה: "תתחדש הישיבה ותזרוק מעט צוננים על ראשו של קראוץ... לדבר בטון כזה על ה'בונד', זאת היא לכל הפחות עם-ארצות"... אגב, סח לה משה אפשטיין שבמערכות ה"בונד" בעיר אומאן — תסיסה... פשטה שמועה שבקיוב הופיע "בונד" קומוניסטי... —

קומוניסטי? ...

נענה למקוטעין. אפלולית בין-השמשות עטתה את הקהל שזמזם נחילים נחילים ברחבי החדר. אזניו של גור-אריה תפסו גם מן המדובר בקרבת מקום. קשרו תשבחות לכשרונו הדברני של קראוץ... "של הזוור"? — הרהר הוא בכעס. "לגבי התפילה הוא הדיוט גמור ודוקא לגבי האלמימר... מין לשונות!"... "מי ישור עתידו? ... יוזרוב חדש... שיינקין... נשא כאן דיבורו אמש — שבוק מספרים ומגף!"... —

— ומה סח לך עוד, משה אפשטיין? באומאן? ... כן כן, חברת שטיין... —

ולעצמו הרהר בכעס: "לזוור" שכזה הם גם צריכים... כורך מצות ורבולוציה, "בונד" וסבוטז'ה ביחד ומאכילם להנאתם... בחינת חזן חדש עם מקהלה... כל המרבה להתגרגר ולזייף את קולו הרי זה משובח... —

⁷ חיה רעה.

"מין מתיקות!... מין קולוראטורה!"... איי! איי!"...

— קומיסאר לעניני כספים? ... גם כן יהודי? ...

ושב לעצמו: וכמה השעור להתבזות באגודה? ... מה־מה? ...

"... והקיע לו קראוויץ לגור־אריה מרפקי ידיו ורגליו... הושיבו על גחלי אש" הם אינם מרגישים בי... את כוונתי בקשר עם הנסיעה לדימוב הסביר לו בודאי גרינשפון... הוא גם סיפר לו על שיחתי טלפונית עם שמולנסון בדימוב... לעזאזל!... הופיע לו פתאם מתוך מהלך הרהוריו דבר־מה נאה ושובה שלא היה יכול להלמו בשל מלכה שטיין — לעזאזל!... לגמרי שכחתי... — תפס שכלו תוך כדי כך שהדבר אמנם נאה ומחזיק־ברכה בשבילו והפקיע את שעונו מכיס־חזיתו — לגמרי שכחתי!... עלי עוד לשוחח היום בטלפון... — קרא בקרירות דוחה־מה, כמי שמעמיד רגלו על מטבע בת־ערך שהופיעה לו על דרכו ורוצה לפטור את איש־שיחו במהירות האפשרית — היום עלי עוד לדבר טלפונית...

וכשנפתחה הימנו שטיין, ישב במגרעת החלון ובירר לעצמו: לשמולנסון? ... ראשית, תעודה שאני נושא משרת־נשיא באגודה המקצועית... לא הא! היא כבר מונחת בכיס... הנסיעה לדימוב מובטחת... בעגלה מבית החרושת יחד עם וולקא ואיוואנוב... ואם כן... קפץ על רגליו — כל הטורח שטרח בישיבה זו למה בא? ... אחרי שהוחלט בינו ובין וולקא ואיוואנוב בבוקר שיסעו במרכבת בית־החרושת לדימוב בחבורה ממילא נפלה כבר השאלה אודות הוצאות הדרך... ובכלל, כשנפתח לפניו כר נרחב בבית־החרושת... בדימוב...

שוב ישב במגרעת החלון. המבטים שהטיל לתוך האפלולית הרעושה כבר היו מפויסים־מה, מרוצים. עוד שלשום כשחזר מבית החרושת כבר החליט בנפשו לשנות את הליכותיו עם חברי הועד בכלל ועם קראוויץ בפרט... ושוב נסחף בזוהמה זו... כלום עומד קראוויץ על דרכו? ... במה? ... בשפתו הרוסית המסורסת והעילגת? ... וכי יש לחלום על יציאה למרחב אם אין שפתך הרוסית עמך? ... בזה שהוא מתקיף בכל שנים־שלושה רגעים את ה"סטארוסטה" מילגרם ודכותיה? ... הלואי וירבו כמותו! ... —

— חברה שטיין! — קרא פתאום כלפי מלכה שטיין שאת קולה הרועד ועצור־הלהב שמע מתוכח בקרבת מקום — שטיין! ... הנני יושב עדיין ומהרהר על החבר קראוויץ... צריך להיות גלוי־לב: גופי־הדברים שהוא משמיע כאן הם חדשים לגמרי... הוא חזר מעצם הבערה הגדולה... "אבל כל זה, חבר גור־אריה, אינו נותן לו עדיין רשות להתקלס ב'בונד'... זה כעשרים שנה שהוא לוחם את מלחמת הפרוליטריון היהודי... הראשון שהרים את הדגל הסוציאליסטי ברחוב היהודים... שלא ידע מהי נסיגה לאחור גם בימי הריאקציה השחורים ביותר"..."כן, אבל ההסתגרות בד' אמות של הסימטה היהודית... כל מיני ההתבדלויות מהאוכלוסים הרוסיים... 'בונד' קומוניסטי..." בגובה החדר ליד העששית התלויה מן הסיפון הוצת גפרור. גור־אריה עמד שוב על רגליו. התכונן לצאת מן הבית. תפס לאור השלהבת החטופה שמספר הנאספים גדל במידה כזו, שהמשכת הישיבה נעשית מן הנמנעות בהחלט. הגפרור דעך, השאון שנחלש רגע שב לאיתנו והוא לא יכול למנוע מעצמו את העונג להמשיך את שילוב הרהוריו. חידושם כמו חיבב עליו את המקום, מקום לידתם. הוא, ששפתו הרוסית עמו וכשרונו הדברני הוכר בעיר הפלך... אלמלי השכיל להישאר שם, כפי שהציעו לו אז, בימי הועידה הפלכית, לא היה בא לידי עניות כזו... היה יכול להסתדר שם בכבוד... מה־מה? ... — תפס מן המדובר בקרבת מקום... "אילו הייתי בשעת מעשה לא הייתי נותן להחזיר לו את הדרגש, לקמצן רע שכמותו, בשום אופן... ולו גם התפקע, הספסר, בו במקום"..."... שתי מאות רובל בקרנסקאות ושתי מאות — בקרובונצים"..." הרי לך רוחב השגתם, מעוף דמיונם... ובקיתון מזוהם זה הוא משתכשך זה יותר משנתיים... מרגלא בפי אביו:

"חכמת המסכן בזויה" פירושו — הביזוי העצמי זו חכמת המסכן... אמת עמוקה... יש להצטער על שבנך שיקע את עצמו בביצת העיירה — אמר זה לא כבר רוונצווייג לאמו — שכלו השגון נוצר לגדולות... הוא זוכרו עדיין כשהיה לומד, בן י"ד שנה, "נדרים" עם פירוש הר"ן... נתפעל אז... מה שהוא חסר זהו — העזה... הוא מחושב, וולקא מעז — ומי מצליח יותר?... חירות ומהפכה — הכה בתוף הידחק קדימה... באיזה רומן של ויקטור הוגו, כמדומה, קרא במפורש שמי שמתנגף לפני רגליה של הרבולוציה מתמעך ונספה ראשון... וגם את החיצוניות צריך להתקין מעט... כשדיבר שלשום עם אורלוב נפל פתאום מבטו של זה על פוזמקאותיו הקרועים... וגם לקשט את דש המעיל בעניבה אדומה כמו וולקא ואיוואנוב... הוא ישאל את שמולנסון בטלפון בדבר רוניצ'נקו: נשימה לזה... מבטא יפה הפליט זה רק לפני מלכה שטיין: נשימתה הלוהטת של המהפכה...

הבקיץ לו דרך אגב הדיפות קלות ומגעים שהיו דומים יותר ללטיפות. שוב הוצת גפרור וכבה. קולות קראו "הורידו את העששית לכאן", מתוך ההמולה התרומם יותר ויותר קול אחד... "וכאן נשאלת השאלה"... קראוץ... ומעל ספסל... משך כתפיו וכיווץ פניו דרך תמיהה וביטול חלומות. וכשהאור המודלק אישר את השערותיו, החליף תיכף את העויתו זו בעויה אחרת של נחת והטית חסד.

— "שקט!..."

עשה פומבי לנואם ויצא מן האולם.

— — —

אור העששית הדלוקה בגלותו פנים שונים ומשונים, גילה גם סוגים שונים של שמיעה. הנה במבוא האולם אלו בעלי־מלאכות ממתנגדי האגודה המקצועית וסתם יהודים שנכנסו לכאן מתוך סקרנות, לשם כיוון הרוחות, לשם לגלוג של ביטול וקנטור. הבעת פניהם קרירה, פקחנית, בוחנת. אחריהם פרחי בעלי־מלאכות, שוליות, אלו בחורים נוצרים — מקצתם שומעים יהודית — מדפיסים וגם בדדים מבתי־הבד לשמן המקומיים, תופרות לבושות בטעם ולפי האפנה וסתם עלמות, רובן מהסימטאות הקיצוניות — חבורה פשטנית ושמחה זו הבאה כיתות כיתות וצחוקה הפרצני והמלא עמה תמיד... —

היחס אל הנואם כאן מגוון, בלתי־מרוכז ובלתי־קבוע, מתנועע בין התרגשות ובין קלות־ראש, קראוץ טפל הוא לאיזה עיקר העומד לבוא, לכל היותר פתיחה לאיזה עיקר... לא כן חבורת חסידיו מנמושות בעלי־המלאכה ומזאטוטי־הקבצנים, זו שהתקוששה במחיצתו, כי נכנעו האנשים תחתיו ממש. הנה אחד, פיו פער ללא נייע כל שהוא, כקפוא, כחטוב באופן שזכוב היה יכול להיטפל לתוכו בשלום, לעשות בחללו סיבובים אחדים ולצאת בשלום. והנה עוד אחד, עיניו הקורנות מהתפעלות טבועות בקראוץ ולשונו המשובבת לחוץ בין שיניו כאומרת: מצאתיך, עילג ולא יוצלח שכמותך, כאן תתענה בבשתך!... והנה שלישי המטלטל פעם בפעם מבטים נלהבים ומזמינים כלפי כל אורח חדש: הסכת להנאתך, כלום לא אמרתי לך — פה שורף שרפות!... והנה רביעי... קיצורו של דבר: שלל העויות והבעות שכולן עצם ההתפעלות וההשתוממות. אבל הנה נהיתה חדשה, קראוץ הפשיט את דיבורו המרותה, הכניס בו מרוח הליצנות והסגי־נהור ופניהם לבשו נחת ובדיחות יותר ויותר. ודירבן הדיבר את הנואם להפיג מעט את מרירות לבם, לבדח את דעתם המדוכאה והפליג לספר על אלפי מחוסרי־העבודה שהתאספו בתיאטרון הדראמטי שבאודסה והחליטו פה אחד להניח חרדלית על צדה הימני של ה"בורז'ואזיה" בדמות קונטריבוציה של עשרת מיליון רובל, והאיך טרחה זו והכניסה במחילה מכבודה עליידי ראש הבנקאים, אנטרה, את הסכום האמור בחיפזון כי פחדה להחמיץ, פן יבואו ויניחו עוד חרדליות על צדה השמאלי, על מיליונרים

שנלקחו בידי מלחים בעלי-זרוע אל האניה "אלמאז" והאיך האכילום שם דגים שלויים מן הים השחור, ממולאים ומפולפלים עם תוספת של חזרת חריפה: אכול כמה שתרצה להנאתך! על הגווארדיה האדומה שנלחמה עם ההיידמקים והאיך תפשה לידיה את התחנה הטלפונית ולאחר מכן את מטה היונקרים⁸ והגישה לפנייהם לבונה להריח...

— "שקט!..."

ההמולה שהתרגשה באחת הזויות תקפה, איזה קול חנוק שהיה מתבלע וצף חליפות נצטלל: יספר-נא קראוץ על יחסם של הבולשביקים אל היהודים... יש אומרים שאילו מחילותיהם כמוהם כפטליראים... "היעמוד במבחן?"... החליפו חסידיו של קראוץ מבטים של מבוכה, ועד שהם בכך וגם שקולניק, ראש הועד של "פועלי-ציון" בשאלתו: "הנתן החבר קראוץ את דעתו על הבעיות המיוחדות שבקימו של הפרולטריון היהודי?... בעיות מיוחדות המצריכות גם פתרון מיוחד... למשל שאלת ההגירה היהודית... שאלה קשה עד מאד... "אם ינסו אליו בלשון לימודים ופילוהו לארץ"... החליפה במבטים של אי-מנוחה חבורת חסידיו של קראוץ, ואולם תיכף לכך נתעודדה, כי מהעויה של מאיסה שנצטיירה על פניו ניכר היה שהתעשת להשיב כהלכה: "ראשית ידוע לו שהשואל הראשון, ברילי דגן, הוא אחיו של שמואל... ציוני... והציונים, ידוע לו, מאמינים באלהים"... מיד קפץ ברילי ועמד על כסא לפניו! "יפוז פזמונותיו להירשיל 'בלילה'... שחור על גבי לבן — יש עמו כאן ז'ורנאל ושם מסופר במפורש... רציחות גדולות נעשו על-ידי חילותיהם בנובוגרוד-סוורסק... יד הרוצחים השיגה גם את הסופר היהודי איסי הבבלי"... "שקט!" "הלאה!"... "הוא מנקר את העינים בשחור על גבי לבן"... "הלאה!"... "הוא בא לכאן מהציונים כמרגל"... "אם קראוץ נתבדה ואמר במפורש: נתבדיתי"... "גרשוהו מכאן, את היקטן החצוף!"... מהומה ומבוכה ורעש, על יד שני היריבים הזדקר פתאם שלישי, משה אפשטיין — מי יפנה מקום למי?... או אולי יתנגחו שלשתם אהדי?... ונתכופף קצת קראוץ והתלחש עם גרינשפון, וברילי — עם שקולניק, ולא היה רגע ואפשטיין נשאר מזוקר לבדו.

זכרו לו לאפשטיין את הופעותיו הפומביות ספוגות הרגשיות הצנועה והתמימה "מימי קרנסקי" וגם קיוו לשמוע מפיו חדשות מפתיעות מאומאן העיר הגדולה, ויעשו אזניהם קשובות. בקשוהו שיתכבד להרים קצת קול, כדי שיישמע יותר, והוא נבוך והיטיב פעמים את משקפיו שצנחו על גבי חטמו — יסלחו-נא לו הנאספים, לא דרשן הוא ולא נואם מעצם ברייתו, קולו חלוש וכל עצמו לא עמד כאן אלא כדי לזרוע מעט אור לפני המון העם על אלו עובדות. הוא חזר זה לא כבר מאומאן... ה"אדומים" תפסו שם את השלטון וראו ראשית להם להמית כמה מהבנדיטים והליסטים המקומיים... והיתה נבלתם מונחת ב"בית-העם" לראוה... אחר כך פשטה שמועה שאחת סיעה מזוינת הדוגלת בשם פטלורה מתקרבת אל העיר וה"אדומים" עזבוה... אימה ופחד... אז יצאה משלחת, עם הרב קונטורשצ'יק בראש, לקראת הסיעה והכניסותה בכבוד רב העירה וגם משתה נעשה והיטיבו את לבם יחד ונאומים נאמו משני הצדדים... שלום ואחוה... וכשהודיעו אחר-כך לראש הסיעה ששנים מאנשיו התנפלו בלילה על בתי יהודים, ציוה לתלותם ולהוקיעם קבלי-עם במרכז העיר... והיתה נבלתם תלויה לראוה ומתחת לרגליהם כתובת: "על גזל וחמס"... הנה לפניכם שתי עובדות... לכאורה, שני שלטונות שדרך אחת להם — מלחמה כנגד גזל וחמס... ואולם כלום אפשר, לאמיתו של דבר, למתוח קו מקביל ביניהם?... לאמור שניהם שווים. לא!... הראשונים, הבולשביקים, עשו מה שעשו מפני שמעשי גזל וחמס עומדים בסתירה עמוקה אל עצם תורתם והללו... והללו... שנאת היהודים היא רוח-אפם... רק לשם גנבת הדעת —

⁸ כינוי של הסופר הציוני א. י. סלוצקי, שנהרג בפרעות שערכו גייסות בולשביסטיים בסוף 1917.

⁸ צוערים, תלמידי בית-ספר לקצינים.

... "בן חיל!"... "מקום גראמאטיקה שם גם שכל"... "אך אלה הם דברי-טעם!..." "אפשטיין יודע היכן מלעיל והיכן מלרע"..." "שקט!"... — ואפשטיין היטיב את משקפיו שצנחו על גבי חטמו: — "יורשה-נא לי להביע כאן עוד אילו רעיונות"..." "בבקשה"..." "בכבוד גדול"..." "דבר אלינו, דבר משה"..."

ואז הושקע ראשו מעט בין כתפיו, גבו נכפף, כאילו התגולל עליו משא למעמסה פתאם, קולו שנתנמך קיבל נעימה תנונה ורוגשה: איננו רוצה חלילה להאפיל את פני הדברים. הרדיפות המתחדשות על היהודים באומאן אין לתאר. משטמה עיוורת ושנאה שמקורה בפרובוקציות ועלילות נעשתה לרוח-אפם של המאה השחורה והשוביניסטים האוקראינים ואפילו של הס"רים השמאליים. כחמשים אלף יהודים באומאן, והם שוקעים בצרת האנטישמיות. כל שכן עיירות השדה. השליכו אותם לבור של שופכין ואחר-כך קוראים להם "מזוהמים"! והאמת צריכה להאמר בקול רם: גם ביהודים דבקו מידות מגונות. מגונות מאד. כל הארץ שטופה בספסרות, ולרבים מן היהודים נעשה הדבר למין בולמוס, למין תאות שכרון. מי ינהל את עבודת ההסברה הגדולה? הכפר פרוע, שתוי "סאמוגון" ומצויד בכלי נשק, טינה ומשטמה; מי יפקח את עיניו ומי יכניס לשם את אור ההשכלה? מפלגת הבולשביקים זו שחרתה על דגלה אמת ושלוש ושויון היא תעשה זאת! הארץ שהיתה לגיהינום תיהפך לגן-עדן. לאור הרעיון הזה לא יבין כלל וכלל את שמחתו של קראוויץ לרגל המע- שים האכזריים באודסה מצד הבולשביקים. מאונס נעשו ולא מרצון. אל יכניס רעל בלב האנשים המורעלים גם בלאו הכי. מעשי רצח מתועבים הם לפי עצם מהותם, בלי הבדל אם יעשה אותם הקומיסר דיבנקו או האטאמאן סאמוסנקו... הוא יהודי. לא מפני שנימול, וגם לא מפני ששמו משה. הוא יהודי במובן העמוק של מושג זה. מה יאמר ומה ידבר. בדרך עקלקלה ממפלגה אל מפלגה, בדרך של יסורים קשים, הוא בא אל הבולשביקים. ספקות עינו את נפשו: הקפיטל!... כמה פעמים היתה שנתו נודדת בלילות-גוואלד! המלחמה העולמית!... על מה רגזה הארץ? דמים בדמים נגעו. וכמה פעמים היה רוצה להשתער החוצה ולזעוק זעקה גדולה: שקר הדבר. הקפיטל מקדש את המלחמה, מעמיד כוהנים על ההרג ומגלגל עיניו כלפי רקיע — שקר! אין אלהים בלבו! "ואלהים יבקש את נרדף"... ועוד ספק אחד עינה את נפשו: הבגרה כבר רוסיה לרבולוציה סוציאלית?...

— שקט!...

הסיר את משקפיו והתעיה את ראיתו הקצרה על פני הקהל תעיה עששה-עלובה. נקל לאמור: תעיה עששה-עלובה. זאת היתה העויה שנטלה ממנו את כוחו, ששמה כמעט לאל את אפשטיין הגבר, שהחזירה לדיוקנו בכת-אחת אותה נעלבות למדנית-אכסטרינית שהיתה ידועה לו כל כך בפרגונובקה, הפיגה את ההתפעלות, קיררה את הרוחות. אלו בעלי-מלאכה בשנות-העמידה הביטו אליו באי-מנוחה, כמעט בפחד, כאילו התכוון להושיבם כאן על ספסל הלמודים... אלו מבני הגויער כוננו מבטים זה דרך שאלה, דרך תמיהה ודרך זלזול. ואחת מן התופרות הפליטה איזו הלצה כלפי חברותיה שנצטופפו על ידה והתחילה פורצת לה מעבר אל הדלת. מיד נמשכו אחריה גם השאר בהחניקן את צחוקן בקרבן בכל מאמצי כוח.

"בבקשה דבר, דבר משה!"... השמיעו דברי עידוד מעברים שונים, ואפשטיין בהרכיבו את משקפיו על חטמו הודיע פתאום בטון של התנצלות כי עומד הוא כבר לגמור. רק על ספק אחד שהיה מענה את לבו הוא רוצה להגיד כמה מלים. הבגרה כבר רוסיה למהפכה סוציאלית? והיה מהפך בלבו ומבקש זכות למהפכת אוקטובר... אבל הנה פרצה המהפכה בגרמניה... ארץ מפותחת זו בעלת התעשייה הגדולה, מקום שם הפרוליטריון האמתי, התעשיתי, הוא רוב מנינה ובנינה של האומה, מחייבת להאמין בכוחה של מהפכה אינטרנציונלית... להציג את השאלה אודות היסול

מהיר של המשטר הרכושני... ומכאן תשובה להחבר שקולניק... השאלה בדבר הגירה קשורה בוויכוח חריף על תהליך הפרוליטריוזאציה של ההמונים היהודים, פרוליטריוזאציה, לומפנפרולי-טריזאציה ופאופוריזאציה (התרוששות)...

כמין בולמוס של תנועה אחז את כל הנאספים. דיחקו את עצמם ללא מעצור לצד הדלת. עלמות ובחורים שנכנסו לכאן לשם מה-בכך ושנוכרו פתאם בדרכים ובמשעולים צעודים ונבדקים יפה המחזירים מתוך האפלולית הפושרה-תוססה והנוחים להמתקת סודות כל כך, אבות-משפחה שתפטו את עצמם כי התאחרו כאן ביותר וחטאו לביתם הנם כבר שנתו, לא נכנסו בעובי הקורה של הדברים והזיעו לבטלה. התדחקו בכתף ובמרפק גם חברי הועד שביקשו להקדים את הזרם, לעצור בעדו ולהפיח בו רוח חדשה... אפשטיין, המשקפים המוסרים בידו, התעה את מבטיו מתוך מבוכה עצומה "... שאלת האכרים... כידוע, האכר הוא היסוד השמרני ביותר...".

— וולקא...

התנועה שנשברה בדלת נתנגפה ונסוגה אחרנית. מעל מדרגות הכבש נשמעו שעטות צעדים עולים, חוזרים. ניסו שתיים שלש עלמות עם רבקה, אחותו של וולקא בראש, לפנות מעבר לפני הפנים החדשות ונדחפו ונסחפו בעוד שעניניהן מכוונות אל כלפי הדלת — וולקא, איוואנוב, סאולוב, דמיטרנקו... אנשים הצטמצמו מפניהם, מי מתוך התבלבלות, מי בתוך התבטלות, — תמהון, נחת-רוח, סקרנות. וזה מי? ליסיצקי? ... בנו של אותו שר-גדוד מפטרוגראד? ... עלמות, מדי הידחקו בצותא, לא גרעו עין ממנו... התלחשו... מיטיא... זהו. שנתאהב בשרה'קי הורנשטיין התופרת... הגה יחפש בעיניו אחריה... נתעננו קצת פניהן כשעיניו שוטטו באי-מנוחה באולם ואורו כשמצא אותה ולחץ אגב חיוך סימפטי ובישני את ידה... "מיטיה ליסיצקי"... והנה עוד שנים שלשה בחורים נוצרים מהקארפובקה והמזוריווקה... אינם מעיזים להידחק, חיוב תהו-מהומם על פניהם. הדחק מוסיף כוח, המעברים משתבשים, אין מעמד מרוב התרגשות, מתמתחים על בהונות הרגלים... וולקא, איוואנוב, סאולוב ודמיטרנקו מבקיעים להם דרך אל שולחן הנשיאות... קומה זקופה, קשיות בוטחה, זהורית ענובה וחוגגה מעל דשי סגינים ו"גימנסטור" קות"¹⁰, לחיצות ידיים חמות... כמבשרי-ישועה... כמחותנים שסרו מחתונה רחוקה ושמחה כדי להזמין לשם כל זר וכל נידח... כצירים שלוחים משבט עזו-משטמות וקשה אחרי אספו את דגלו... כל מה שנפל בין שבטנו ושבטכם היה אך פרי משגה אכזרי, תעתועי-סיוטים לא יאומנו... לעצם עצמו של דבר כל בני אדם חברים, משפחה אחת כולנו, משפחת-האדם הענפה ונהדרה וגדולה...

— שקט!...

שמעו באזנים שאינן שומעות. צרידות קולו של וולקא, העניבה האדומה שבדש סגיניו ועקבות העיפות שעל פניו שיוו לו חן, הרחיפו מסביב לו משהו מהסודיות המגרה שבאסיפה בבית-החרושת שאף אחד מהנוכחים לא השתתף בה, מהשייכות הסגורות הראשונות של ועד הפועלים, מליל הנדודים בקשר עם מאסרו של אנדזינקו. חידשו קצת את פניו הזעפים זרועי האבעבועות הירוקות, רכרכו אותם. אך הגה נתקל מבטו המעורפל באחד מאנשי-חרמו ונתפכה... התחיל צועה כלפי כאן וכלפי כאן ועיניו בוחנות וקשות, הקול מתעזז, הקמט הרע בין הגבות שהורדו ונתעבו אינו סובל שום רכרוכית והיד המאוגרפה קובעת כוחה יתדות — ציונים על פרשות דרכים.

"... ותחתוכנה נא שפתיכם ברורות: הלנו אתם או להקונטר-רבלוציה? "בונד", "פועלי ציוון", ושאר מיני "קלויזליך" — או חזית פרוליטרית אחידה? ... פוגרומים, עניות וספסרות, או הלאמת

¹⁰ חולצות מבד עבה וצוארוננו זקוף.

כל הרכוש שבעולם ומלכות העבודה? ... ואל ידמו בלבם אלו מבני-העניים ובעלי-המלאכות: השלטון "שלנו" הוא ונוכל לחיות בשלום זה בצד זה — נספסר, נוביל קמח וסוכר מהתם להכא ומהכא להתם... כנהוג... עליכם לקחת את כלי הנשק לידכם... מערכה...

— לשכמותכם, וולקא, אין תרופה אחרת?

— סובין... וגם על סובין... מפקיעים את המחיר מיום ליום...

— בזהב תשלם לו... במיטב שטרותיו של ניקוליי קיסר... מטמוניה של קמח... גרועים

מהיידמאקים...

— מצות!...

— שקט!

— אחד "יולד" צלוי שכמותך!... טול עיניך לידיך... מה יאמרו הערלים?...

— עולם-גולם...

— העולם אינו גולם!... מצות!... פסח!...

— שקט!...

— וזאת לחברים: אל תזכו את הרבולוציה במצוות ובמעשים טובים... מעות-חטין, מצות... ..

אור חדש האיר את העולם ומי שהיה סומא אתמול יפקח את עיניו היום ומי שהלך עדיין חשכים היום יפקח את עיניו מחר! או יוכח כל העם כי "יד אחת" בין תעשיינים וספסרים 'כלי קדש' וחנונים מה"אחדות"¹¹, וציונים ו"סמוסטיניקים"¹² מהאוניוורסאל הרביעי¹³ —

— שקט!...

— ברילי?...

— איוואנוב!...

— ש ש ש...

— חברים! — התחיל איוואנוב מתוך מבוכה — אינני שומע יהודית והרשוני נא איפוא לברך אתכם לחגנו הגדול ברוסית. כלומר, בשפה שאני רגיל בה. חג גדול, חברים! כלומר, הפרולטריון באוקראינה נטל את השלטון לידו. כלומר בעוד ימים מספר יאורגן כאן שלטון מהפכני שיהיה מכלכל את העניינים באופן חדש... כלומר בעוד שעה-שעתיים יצאו לדימוב וולקא, דמיטרנקו וגור-אריה... וגם אנכי... כלומר כדי לכונן קשר מהפכני עם עיר המחוז... כלומר עם דימוב. דיבורו שנתגמגם משך לו חסד ושיבת ראשו שלא הלמה לגמרי לפניו, פני איש באמצע שנותיו ששמרו משהו בחרותי, עסיסי ונוח, נגעה פתאם עד אלו לבבות. "דיבורי גמור, חברים"... כמו התנצלו במבוכה לפני הנאספים הצפופים ותלויים עיניו — שתי אוכמניות צעירות ורעננות: "כלומר, הפצתי חברים"... וכאן נעשה מעשה משונה: הדממה כבדה והלכה, מבטים מכוננים גלפפו אל הנואם ולא רפו, נפשות אמולות ומטולטלות בין תקוה ויאוש נכרכו עליו: "דבר, דבר, איוואנוב!... דבריהם של אלה שקדמו לך אינם מעלים לגבינו ואינם מורידים, לדברייך צמאים אנו בעיקר, אליהם נכסוף נכספנו זה עידן ועידנים"...

— ... חברים! — פתח איוואנוב שני הכפתורים העליונים של צוארון ה"גימנסטורקה" שלו ונתבדר פתאם — אינני שומע יהודית ולכן תרשוני לברך אותכם רוסית לחג הפרולטריו הנהדר! הפרולטריון נטל את השלטון לידו וחג לנו איפוא ליהודים ולנוצרים גם יחד. עד הנה היינו

¹¹ סיעה יהודית-דתית שנתארגנה עם המהפכה בשנת 1917.

¹² חסידי עצמאותה המדינית של אוקראינה.

¹³ האוניברסאל — ההצהרה הרביעית, שבה הודיעה ה"מועצה" האוקראינית בינואר 1918 על עצמאותה של אוקראינה.

מרוחקים זה מזה בחזקת היד, כלומר, המשטר הצאריסטי והמשטר שלאחריו, זה של פטליורה, חרחרו אש השנאה בינינו, אבל העם הרוסי אינו נושא שום שנאה בלבבו אליכם. אנחנו הפועלים היינו תמיד עמכם בצרותיכם. ידענו את מצוקותיכם, כאבנו את עלבונכם ולא יכולנו להושיע לכם, כי גם חיינו היו מרים. עוולות גדולות נעשו לכם. יסורים קשים נגרמו לכם. הקונטר-רבולוציה ביקשה את נפשכם להמית וגם את נפשנו להמית חברים! ..

נתקטעו נשימות, נפתחו פיות וקפאו. והנה שונו גם פני האנשים העומדים במבוא ושכשעת נאומו של וולקא הפיקו מבוכה, התמרמרות, תמהון וגם אירוניה פקחנית ודקה, והנה נוצצו באי-אלה עינים גם דמעות... ואין תימה! כי הרעישו הדברים את נימי הנפש עד מאד, וגם עצם העובדה שגוי יפנה אל היהודים בלשון כזו ובפומבי היתה חדשה ולא פלולה ולא נודע דוגמתה בקורות פרגונובקה מיום היותה לעיירה.

כמועדון הציוני

ברילי פרץ בכל כוחו מעבר לעצמו אל הדלת וירד ביעף במדרגות הכבש. שערוריה! שערוריה! שומו שמים!... פניו היו משולהבים, כובעו משומט לאחורי ראשו ויד ימינו מאוגרפת. כגון מקרה זה קרה את העם גם בימי יציאת-מצרים — רץ קל-רגלים לצד הקלוב הציוני — האיך יסופר שם ב"חומש"? "אלה אלהיך ישראל". ששים רבואות יהודים מוצאים מעבדות לחרות... מולכים דרך מדבר שממה לארץ הצבי, וכאן עגל-מסכה... דור המדבר... טפו! — נטפל פתאם למהמורת רפש וקפץ תוך כדי כך אינסטינקטיבית הצדה, והואיל וקפיצה זו תקעתו דוקא בעבי-עביה של המהמורה — אחת מהמהמורות, או "דיותות" בלשון בעלי-העגלות שטרם נתייבשו בעיירה — נתיאש והשליך את עצמו בלי הבחנה הלאה, בפעם אחרת בודאי שכדאי היה לעמוד רגע ולהתנקות קמעה, לנער את הזוהמה שחדרה לתוך הנעלים — ישקול למטרפסו לאמא: "בן-פקועה!... וכי שכור היית?" — אבל לא עכשיו... צריך היה להבהיל במהירות האפשרית אנשים שפויים מבחירי הציונים אל בית האגודה המקצועית על מנת שיפסיקו את השערוריה בעוד מועד. "טרם התחילו המחולות במחנה"... ואיך זה שכחו בן לילה הכל?... איוואנוב... את קולו של מי הוא משמיע?... של יחידי סגולה... בא ורמו להם באצבע קטנה והרי הם קופצים כבר מעורם... הה, אומתי הפותה!... הה בת עמי תועת הלב, האומללה!... ופועלי-ציון... גם הם משתדכים אל וולקא... מה להם חורבן האומה ואידיאל שנקדש בדמי טהורים ושוממות ירושלים. ירושלים... עיר שלי היקרה... שם שלי המתוק... וגם אפשטיין!... בגידה! בגידה!... "לאור הרעיון הזה"... כלום לא מפיו קיבל ראשית לימודי הציוניות?... לא הוא, אפשטיין, ביאר לו ראשונה "ציון הלא תשאלו לשלום אסיריך" לר' יהודה הלוי ובהסירו את משקפיו והנה עיניו מכוסות דוק של דמע...

המולת הקולות שקידמתו חידשה בו בבת אחת את הטירדה שמתוכה עזב לפני שעה את הקלוב ושחתקשרה עם אותו שינוי פתאומי שבא בהשקפותיו של אחיו בענין "עליה המונית", שינוי שהובע ברור בתחלת הרצאתו ושכפי שאפשר היה לראות על-פי התנועות והעויות של תמהון ומחאה מצד האגף שכנגדו היה עומד להיות לסלע המחלוקת באספה זו. עמד על מפתן האולם שהיה מלא מפה לפה והזדקף על בהונות רגליו. העפת עין ראשונה קדחתנית אישרה לו את השערתו. ההתרגשות התרכזה לפי כל הסימנים מסביב למלצר ואחיו. פני אחיו מפיקים קושי. מסמלים את המעוז והמרכז שבציונות, ופניו של מלצר — את הותרנות, הבעל-בתיות. הנה הוא מחליק להם בקולו, לפני חנונים, אברכי-משי, חתנים וכלות... כל פינות שהוא פונה מכוונות

אליהם... "בדבר אורינטציה פוליטית... המועצה המחוזית צריכה לטפל בהכשרת ועידה ציונית גדולה, כל-רוסית, ועידת-הלסינגפורס¹⁴ חדשה... המהפכה מצריכה לעבד פרוגרמה חדשה ברוסיה... על שאלות הטקטיקה, על שאלת ההגירה ההמונית לארץ ישראל... הצלחת המהפכה היא שאלת החיים ליהדות רוסית... שולגין¹⁵, פטלורה וסמסקו דוחפים אותנו לצד הבולשביים... אי-אפשר להמשיך לחיות במצב כזה... של כלבי הפקר"... ובה בשעה וולקא דורש להגדר מעלינו... עכשיו רגע-הכושר להכריז על הנעשה באגודה המקצועית... משליך שיקוצים על הציגונות... אלו בעלי-מלאכות שהצביעו בימי הבחירות אל האספה המכוננת הרוסית בעד רשימת-הציגונים, רשימה מספר 6, נוהים אחריו... מי זה משעז?... היושב-ראש, איש-הורוויץ... מצלצל בפעמון... "ממי וממי וממלצר לא ציפה לשמוע דברים כאלה... בידוע המהפכה הצרפתית גררה אחריה טמיעת היהודים בצרפת..."

שכטר... עומד ליד אחיו... וגם משה לוויט וחיים בריל... חייקה שרפמן... יד ימינה אוזנת במוט הדגל... לא במקרה התקושש אליו כל הנוער... החלוץ עובר לפני המחנה... וגם זיידיל ציביליובסקי ונחמיה נרכשו על ידו להסתדרות... כשתיגמר האסיפה ימסור לו בטוב טעם כל הפרטים, אחד לא נעדר, ממה שאירע הערב בבית האגודה המקצועית... צלצולי פעמונו של היושב-ראש מוסיפים כוח... הקולות מתנמכים, מתמעטים... איש-הורוויץ חושב לנכון להביע את השקפתו בשאלת ההגירה... כאן הוא תמים-דעות עם מלצר... בנעריו ובזקניו נלך... ברבבותינו ובמיליונינו נעלה... כמו בימי כורש צריך שתישמע הקריאה הגדולה "מי בכם מכל עמו ויעל"... אל להפריע! מה? נאום החתימה לשמואל?... שמואל!... התליפו מבטי עידוד אלו מהחברים שהצטופפו על יד אחיו, וברילי כבש בכל מאמצי-כוחו דרך לעצמו עוד כשעור שנים-שלשה צעדים בכיוון אליהם. הצפיפות תקפה. השם "דוקטור ברם" שנפלט מפי היושב-ראש עיכב אותו תחתיו. "דוקטור ברם"... לשמעו התנערו אנשים, חזרו עליו מתוך הכרת כבודו... דוקטור צבאי... עשה במלחמה... על צדו של מי הוא, של אחיו או מלצר?... סיפר אתמול לאחיו שמקמה מבלהות החורבן בגליציה זה חזר קודר ומדוכא... אל להפריע!... הוא, איש-הורוויץ, עמד בראש האגודה "למען ציון לא אחשה" כעשר שנים ויודע פרק בנשיאות... תחילה נתן לדבר לדוקטור ברם ואחר כך לאיסק טייטלמן ולבארו... לפי סדר הרשימה... — חורבן-גליציה... ביתס ליהודים לא היו לא דין ולא רחמים... ניקוליי ניקולייביץ המצביא הראשי והגרף בוברינסקי הנציב... ימח שמם... ולבסוף נאום החתימה למרצה שמואל... דוקטור ברם! אופן הגבתו של אחיו, שאת חליפות פניו כה היטיב לדעת, לא השאיר שום מקום לאילוזה; הדוקטור אינו מאנשי שלומנו... פניהם של אלו מחסידי מלצר נתחיו... מיד התחיל מחפש בנואם, מבלי להכנס בתוכי דבריו, אחרי צדי דופי. דוקטור ומכנסיו מטולאים... עצם עמידתו משונה עד מאד... מבטלת, גאה, אין בה אף סימן של "חברות"...

מכנסיו מטולאים, "הפילירינה"¹⁶ שלו משומשה ומין עמידה— דל גאה!... התכנס בה, "בירוית-השרוולים", כיהודי ירא שמים בטליתו בהתפללו תפילת יחיד... וגם חיתוך דיבורו אינו ברור ביותר... מטושטש, כאילו תפחו לו חניכיו והדיבור מסב לו כאב... "על איזו אורינטציה ידבר מלצר בשעה טרופה זו?"... הוא מתקיף את מלצר!... העיף עין לצד אחיו, אפס הצפיפות הסתירה כמעט את דיוקנו... בעד הגלאי המצומצם הבלוחה רק רקתו האחת שהתמשכה זעפה למעלה והקפידה בכל חומרת הרצינות של הקשבה מרוכזה.

¹⁴ בוועידת ציוני רוסיה בהלסינגפורס (פינלנד) ב-1906 נקבעת תכנית חדשה לתנועה הציונית.

¹⁵ מראשי דבריו של "הצבא הלבן", שערך פרעות דמים ביהודים בשנים ההן.

¹⁶ שכמיה.

... "אוריינטאציה" שביטולה בולט באופן מצחיק כל כך... שזוית-הראות שלה היא פרגונובקה... וכלום ישנה בכלל זוית-ראות ברוסיה המסוערה והמרותחה של עכשיו? לדימוב גונבו שמועות ערפיליות כי בסיביר, כמדומני, או בחבל אוראל, — לא יכולתי להציל דברים ברורים — רעם ורעש וסערת-מלחמה... מי הוא הלוחם שם עם ה"אדומים"? אם רוסיה הישנה היא הלוחמת שם, אז אוי ואבוי לנו... הנשברו כבר רגליו וכנפיו של הנשר הדור-ראשי הקיסרי?... אלא מי?... הקאדטים?¹⁷ המפלגות השמאליות? האנטאנטה? מה טיבה של זו? האין עיפה גם היא להורגים ולא תתנווד שיכורת-דם?... התקבל רוסיה המהפכנית את טובותיה ולא תבוא במחתרת או תערוך עמה מלחמה גלויה?... מה יהיה בסופה של המלחמה המרירה שהתלקחה בין רוסיה ואוקראינה?... לאן הלכו צבאות הדירקטוריה? לגליציה? לרומניה? היאומן כי כבר הניחו מידם את כלי-חמס ההידאמקים?... מה תקותנו מתנועה, שחמלניצקי וגונטה וז'ליניאק מסמלים מעוזי-רוחה?... מה טיבם של האדומים?... נצרות חדשה שבאה להרוס את התרבות האירופית המנוונה?... שבאה לפתח חרצובות רשע ולחרצב עלינו בה בעת רשעות חדשה? מי מנהיג את מי — קבוצת אוטופיסטים את ההמונים המנושלים ותלושים ופרועים לאור מטרה דמיונית, או הללו הכניעו לעצמם את הקבוצה זה-כבר וגוררים אותה וגם אותנו לתהום של אנארכיה?... מה נעשה בחוץ-לארץ?... מי מאתנו קרא עתון או מכתב או שוחח עם מי-שהוא שנתגלגל לכאן ממרחקים?... מה נעשה בפלך הסמוך? במחוז הסמוך? על איזו "אוריינטאציה" ידבר מר מלצר?... ומהי אוריינטאציה שאינה נתמכת על כוח ריאלי, ממלכתי?... החלפנו רוח רגע... אביב... אנו הולכים חשכים בעצם היום... נאות חמס מסביב ואין מאתנו יודע עד מה... המבול בא לשחת את הארץ?... כי היה כל העולם כולו בלהות... על איזו פרוגרמה פוליטית דבר מלצר?... הדברים מעידים על צרות מבטו... יש לקרא לפיכחון בשעה זו... לפיכחון, לפיכחון... דבריו אינם עומדים בפני שום ביקורת...

"ממעך את צלעותיך כדבעי"... נתנפחו נחיריו של ברילי מנחת-רוח למראה מבוכתו של מלצר. ויותר על הזרות החדשה שנתגלתה בינתים בהתנהגותו של הדוקטור ברם. בבטאו "לפיכחון לפיכחון" עצם פתאם את עיניו ושאף, אגב הרעדת כנפי חטמו הדקות, הרחות בדקניות אחדות, כאלו הפיכחון היה קלוט כאן באויר. —

... פרגונובקה ודימוב, כמו שאר ערי-השדה והעיירות, רק נקודות בודדות הן וחלושות...
 כמויות מבוטלות...
 — שקט!...
 — פזמונות ישנים!...

... המאורעות מתפתחים במהירות מדהימה ומה שנחשב אתמול למלה אחרונה שבריאליות נראה היום כבטלנות נוֹאֵלָה... הנה בוזבו במערכות ישראל מסביב לבחירות אל האספה הרוסית המיסדת, אל האוקראינית והיהודית וסתם מועצות וועידות שפע דיבורי שהיה מספיק בודאי לעשרה דורות בני-אדם, חבטים והרפתקאות שהיו מספיקים למיליוני יהודים, והברכה שהביאו לנו הלא ידועה לכולנו... מי יתן ויוחק בספר שמץ-מה ממלחמות הדברים והמריבות והקטטות שנפלו ברחובנו מימי קרנסקי ועד הנה — כתעודת עניות למפלגותינו וכעדות נאמנה על הפסיכוזה הפושה בנו... ("כלפי לייא?... אינו מדבר כלל אל הענין"...). מהנרגנות וההתרגשות וחרדת-הקודש שמתוכם היו נקראים ומתגשמים, כביכול, בערי השדה כל אותם המכתבים-החוזרים ורבות הכרוזים והמגילות העפות שניתכו על ראשו מועדי-המפלגות שבכרכי ה"מרכז" ושכל תמימותם

¹⁷ אנשי המפלגה הרוסית הליברלית.

הפרוגרמטית. כל אי-התאמתם האכזרית אל המציאות המקומית התבלטו רק לאחר ימים... תמיד אחרו את המועד, תמיד הודיעו על קוצר-ידם של ה"מנהיגים" בפני אלה שכוחם במתניהם... כי כזו היתה מנת-חלקם, לזייף את נפשם, להתחבט בהשתדלויות משפילות בין משרדי הממשלה האוקראיניים, להגיש מחאות על פוגרומים שכבר נעשו, להיגרר, אם רצו או לא רצו, אחרי ה"אוניברסל" הראשון והשני והשלישי והרביעי וכמו כן להיכנע לגזרות ה"אדומים" שבתפסם את השלטון בפעם ראשונה בקיוב ראו חובה לעצמם לנשל את המיניסטריון היהודי ולהכריז על-ידי אחד מראשיהם על חוקת האבטוגומיה הלאומית-פרסונלית כעל המצאה של הבורגנות... הדרך פאטאלית! העם היהודי יודע ומרגיש זאת ואינו מוצא תרופה יותר נאמנה מהצטמצם בתוך עצמו עד יעבור זעם... מלהגיב על חזיונות-חלום אלה על פי נטיותיו המיוחדות... לא ידיו חוללו את המלחמה וממילא גם את המאורעות שבאו כרוכים בה, חמס ורצח וגזל והעמדת הרובים אל רקות הגלגלות והתרת כל האינסטינקטים החשכים... ורוצה הוא להשמר לנפשו גם להבא... ולמה זה תבלבלו את ראשו? למה זה תחדירוהו מרוח הטירוף? ...

הרצועה שהותרה כלפי מלצר היתה ארוכה וצלפנית יותר מכפי ששיער בלבו. כלפי לייא? ... מי התריס כנגדו "פזמונות ישנים!?"... משה גיבל... הוא צודק... דבריו מוסבים כלפי שני הצדדים. הודקף באי-מנוחה על בהונות רגליו. פני אחיו הסתמרו... — שקט! ...

— היחס ההיסטורי האומלל שנתהווה בינינו ובין האוקראינים זוהי טרגדיה עמוקה המחייבת עיון... פטיש אחד הממנו... הנשר הדור-ראשי הקיסרי נעץ את צפרניו בבשרנו... יש מכאוב אחד נוקב בשירתו של טאראס שבצ'נקו ושל אדם מיצקביץ ושל המשורר הלאומי שלנו... יש... "הם עוללו ברפש את דגלם"... "מתחלה באו עלינו במעשי חמלניצקי וגונטה!" "באילו פנים ידבר אלינו הדוקטור את דבריו אחרי השחיטות בברדיצ'ב בז'יטומיר ובפרוסקורוב?"... "שקט! ... "בבקשה!" "בן-פקועה!"... "אנא!" "דרך ארץ, שגץ!"... —

"שקט!"... צלצולי הפעמון גזרו בעקשנות את ההמולה שהוסיפה כוח, לבו הלם בחוקה, לא יכול בשום אופן להבקיע דרך אל סיעת הצעירים שעל יד אחיו, להפך, הצפיפות הדפתו קצת אחורנית והחזירה לעצמה מן המקום שכבש לו, אבל שם, בתוך הסיעה רעשו ביותר, הוא החסיר, כפי הנראה, אלו דברים בהרצאתו של הדוקטור ובכל זאת התעשת וקרא בקול: "כאן הכריז אחד מהסטניקים¹⁸ שצריך להושיב את היהודים על יתדות ברזל מלובנים"... שמע פתאם את קול אחיו "חברים, על הכל אענה!... על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון"... הוא יענה!... — התרפק ברילי על אחיו מתוך פרץ געגועים רבים — יש חצים באשפתו!... והדוקטור פקח את עיניו שהיו עצומות כמעט במשך כל השיסועים.

— יש צד משותף ביחסנו אל העולם החיצוני ועד מדה ידועה אנו הולכים יחדיו... "עד מדה ידועה" — והעולם הוא אך ורק מדיני, החשבון בין האוקראינים והעולם הוא אך ורק מדיני, וכשיתמלא מבוקשם המדיני יתהווה יחס נורמלי ביניהם ושירת הנכאים הלאומית תיפסק, בעוד שהקונפליקט בינינו ובין העולם עמוק הרבה יותר, מימות-עולם הוא עומד ובודאי שיימשך עד אחרון דור... אנחנו... —

תפס בת-צחוק של אירוניה על פניו של משה גיבל, ותיכף לכך רמיזות-עין זלזלנית כלפי הקהל השקוע בהקשבה ותיקה... תפס מבטו של דניאל שכטר והחליף עם זה כויצת-שפתים ומשיכת כתף שהביעו: זהו עסק לכל הערב... הבה נתחכמה!... פתאם וקוצר-רוח עד לבלתי שאת תקפו.

¹⁸ קצין בצבא האוקראיני.

למה יבלבל דוקטור זה את הראש בדברי תפל לעת אשר כואת? ... מרקיע לשחקים ואיננו רואה דברים כהויתם... רגלו האחת שהיתה טופחת כבושות ברצפה תחתיו השריקה חרש את מי הרפש הפושרים שהביא לכאן בתוך פוזמקאותיו ונעליו ויד ימינו נתאגרפה שוב... מומנט היסטורי... אם לא עכשיו אימתי? ... אש חורכת... "האידיאה הבוקעת מהרצאתו של שמואל" ... הזכרת שמו של אחיו בפיוור הברות ארסי כמעט שהבהילה אותו.

— שמואל מציאה מצא... בשנת 1881 בפרוע פרעות בישראל הראו היהודים התנגדות בזרוע... חיטט ומצא קורספונדנציה ב"המליץ" מאותה שנה: "ביום ההוא התאזרו עוד היהודים חיל לעמוד על נפשם"... הנני מצטט על-פי הרצאתו... ושאלו היהודים כבר הרהיבו עוז לירות מקני-רובים ושכמה מאות עברים מבוגרפול בפודוליה הקרובה לבאלטה ביקשו לעבור את הנהר להגן על אחיהם, אך לא נתנום לבלי תרבינה השערוריות... והואיל ושנת 1881 היא גם ראשית דמדומי התחיה בישראל נמצא: תחיה והרהבת עוז הולכים שלובי-זרוע... התחיה והסיף ניתנו כרוכים מן השמים... וכאן מתחילה הטרימינולוגיה האבירית שלו... תחית השרירים, כבוד לאומי, לבאים וארנבות, מכבי... בקיצור — ככל הגויים בית ישראל!... ובודאי שלא היה כדאי לטפל בפטופוטי-דרדק אלה, אילו לא היה הדבר למין מחלה מתדבקת, למין "דיבוק" שנכנס בדור הציוני הצעיר... כל הבא למוד את כבשונה של אומה זו בקנה המדה הרגיל, את רוחו עצמו הוא מודד לפניו ומגלה את כל גמדיותו... ככל הגויים בית-ישראל ואנחנו דורות ודורות, מאו ומעולם הן צועקים אנחנו בספרותנו, בתפלותינו, בסגנון חיינו ותכנם, בכל ישותנו אנו צועקים, לא ככל הגויים בית-ישראל! לא ולא!... ספרי העתים פתוחים לפניכם, לכו וקראו את מאורעות חייהם של עמים זקנים וצעירים גדולים וקטנים... עצם מהותם אחת... איך זה אביע את רעיוני... גושפנקה אחת טבועה בהם... במצאי את עצמי באותו לילה... באחד מלילות הזועה שבמלחמה כשמצאתי את עצמי לפני בית-הכנסת בטרנופול¹⁹... זה שגוייס לאורו... לבית-חולים וטרינארי... ניקוליי ניקולייביץ²⁰ בנתי את הדבר עמוק כל כך... עצם מהותם... מאור-עות חיהם ניתנו כולם מרועה אחד... דם ואש ותמרות עשן... רצח ועושק מאחורי צלבים לשעבר ומאחורי תרבות עכשיו... זיוף ותככים לשם הסגת גבולין, רדיה ושעבוד, ביצור תמידי, חרדה לקרקעות, שלי שלי ושליך שלי... דאגה תמידית לצבור נכסים דניידי ונכסים דלא נייד, קניניות עלובה, לכל הפחות: שלי שלי ושליך שליך... בעלי-ביתיות צמאה וזוללנית שלא תדע שבעה... וכמה בודד העם הזה בתוכם!... כמה נשגבה דמותו ההיסטורית!... וגם עצם ההגדרה "היסטוריה" לא יסכון כאן... מין אפופיאה מקורית שאין דוגמתה... קריאתו הנדהמה של אחד מנביאי אומות העולם בפתחי ההיסטוריה, "כי מראש צורים אראנו ומגבעות אשורנו, הן עם לבדד ישכון ובגויים לא יתחשב" קיבלה תוקף להפלאה ביחוד בשנות האלפים... בודד הוא ישראל בין אומות העולם, אידיאליו עומדים בניגוד גמור לכל מערכת עולמם, לא יד לו ביניהם ולא חלק ונחלה ופתחון פה... שמואל מדבר על תשלומים בעד הקרבנות שהבאנו במלחמה, על התביעות שלנו בנוגע לארץ ישראל, ואני חושב שאנו צריכים להדיר הנאה משולחן העמים ומפיגולי שילומים... "על בקעם הרות הגלעד למען הרחיב את גבולם"... ואני חושב שועידה עולמית מנבחרת העם, משלומי אמוני ישראל, היתה מונעת את עצמה מלקבל פלשתניה מידי העולם הארי המגואלות בדם, מלחלק עמו שלל, מפני שיש בכך משום כוח הסאנקציה לשערוריות המלחמה ונתינת תוקף לזעזויותיה המשגעות... "כבוד לאומי" לבאים וארנבות, זקיפת קומה, אגרוף מזוין... שמואל מתלסטים עלינו הערב... הדברים מעידים על דלות השגתו... בעברי אתמול ברחוב בית-הנתיבות שבעיי-

¹⁹ עיר בגליציה שהצבא הרוסי כבש אותה ב-1915.

²⁰ מפקד צבא רוסיה בשנים הראשונות למלחמת העולם הראשונה, דודו של הצאר.

רתכם פגשתי ילדים משחקים במלחמה ואחד מהם היה מצליף דרך מה־כך במורביה שבידו על כתפו של חברו כשקולו מלא תוכחות: "יוסילי, מדוע לא תפול לארץ חלל והלא הרגתיך" ... כאלה הן גם הרגשותיו של שמואל ...

המולת הצחוק בידרתו מהימומו, הפנה את מבטיו אל הפנים לעשרות שבהיותם שרויים בהבעה קופאת של התבטלות, סקרנות והתרכזות לא הגיבו אפילו על השניגה הקולעת, הרגישה, מבלי להיכנס בעבי־הקורה של הדברים, שהם הורסים בלי חמלה את כל טיפוחי־הנחתיו של אחיו ונמנע מלהביט לצדו שלא לראותו בתקלתו ומה שהיה קשה ביותר הוא ששום שיסועים לא באו, קולו של הדוקטור נצטלל, לא נכאב שוב הכאב בחניכיו, העינים לא נעצמו, ההרחות הבדקניות לא נשאפו ומצלפתו עדיין היתה גטויה להצליף כהנה וכהנה ...

"... מהי גבורה? ... היהודים כבר חיו את דעתם בשאלה זו לא פעם ... להלכה ולמעשה" ... החליף מבט עם בריל. הבינו זה לזה: יותר משמכניעים דבריו כשהם לעצמם, מכניע התואר "דוקטור צבאי" ... דוקטור צבאי — ובר־אורין ... ועוד עם אחד מסיעת הצעירים: "אל להר־תע!" ... — "בשום אופן ואופן!" ... ותיכף לכך העיף מבט אל אחיו ונחיריו נתנפחו בו בכהרף עין מעוצר התרגשות. כמה מרירות וארס בשפתיו המשורבבות! ... כמה זעף ודרוך מבטו! ... יתמודד עמו ויפילהו! ... יכהו בשבט לשונו עד שעשן יהיה מיתמר ועולה! ... הן לשם כך הוא מקשיב בכובד־ראש כזה ... הסב את עיניו אל הנואם ועשה את לבו הנגרש לשמוע ... שמע בדילו־גים ... שמע כמו אזניו של אחיו וסקר כמו עיניו של זה.

— ... לעם היהודי יש מושג אחר אודות גבורה ... גזרת גירוש כי תתרגש בספרד והדת ניתנת לעזוב את הארץ ולצאת בגולה או להעביר על הראש "מים קדושים" ולהשאר בה, ושלוש מאות אלף יהודים רגלי, עם נשיהם וטפיהם, עוזבים את הארץ והולכים בלא כוח אי־לאן?! ... מה נקרא לזה, גבורה או פחדנות? ... ו"קידוש־השם"? ... יושם נא־לב: שיגרא דלישנא זו היתה בשעתה מלאה תוכן יקוד ואיום ... עדיין אש שורפת סביבה ואין לגשת ... קידוש השם ... הקרבה עצמית על קידושו של רעיון ... המראה נשגבה שאינה אלא לפי כוחם של יחידי־סגולה נקלטת ברוחה של אומה שלמה ... נעשית למצוה, לחובה ... "וכל איש ישראל חייב בקידוש השם" ... קהילות למאות ... חריגת־טירוף מאזיקי האינסטינקטים, מאזיקי הבר־והדמיות ... על אף היום־יומיות, על אף חוק הברזל של שמירה עצמית ... מי הגיבור? ... זה הבונה ערי חומה, מבצר על מבצר, המזוין תמיד בכלי הריגה ומציץ במתיחות מבעד חרכי מצודותיו החוצה או העם היושב פרזות, ההולך בלתי־מזוין וגלוי־חזה בין אומות טורפניות כמטרה לאכזריותו וכמזכיר־עוון תמידי.

— ובכן, יעוד לאומי? ... — נודעוץ ברילי פתאם מקריאתו הממותחה של אחיו שהיה בה משהו משל צוח־יעוד לאומי ... "והוא חטא רבים נשא" ... משיחת אופני המהפכות בדמו של ישראל, א. אדוני הדוקטור? ...

כמו זרם חשמלי חלף את גופו, היכה בצפיפות שמסביב והיא הזדקפה על בהונות רגליה, נפתע מדמות דיוקנו של הדוקטור ברם המכווצה וצוקת מחאה.

— לא יעוד! ... לא יעוד! ... — ולברילי נדמה משום מה שהוא עומד, להצטוות בקולו של ר' ניסן דין ובאותה עקמת־פנים שלו ממש: אי! אי! אי! ... — לא יעוד אלא טבע שנטבע בנו! ... אלא טבע שנטבע בנו ... לא לחזק את רוח העם באתם אלא לתחות אותו ... העם השתחרר מאזיקי הזיון זה מאות בשנים ... ודוקא עכשיו כשהתרכות שלהם פשטה את הרגל ... כשהמנצחים והמנוצחים יחדיו עומדים לפנינו מסואבי־דם ככלבים נשוכים בכל געלם המבחיל ... כשהמלחמה העולמית הביאה באופן פאטאלי אל נצחונו של המוסר היהודי ... אל מהפכה ...

לא למקרא על יבנה וחכמיה, על אבי־הציימנים²² ר' צדקו²³, אלא על מערכות הקרב עם רומא הוצתו אשים בעיני תלמידיהם של בית רבם בכל דור ודור... מדברי ימי מסעי הצלב מבצבצות פה ושם התנגשויות נסערות בין היהודים והצלבנים... האוכלוסים ההרריים מדי רוצם אל משיחם וגואלם דוד אלרואי בעמאדיה מביאים כלי־מלחמה מתחת לבגדיהם... בתנועות המשיחיות מעורות טנדנציות מדיניות... שאיפה ל"יד ולחלק ונחלה ופתחון פה" דוקא... בנימירוב ובטולצ'ין כרתו היהודים ברית מלחמה עם הפולנים נגד ההידאמאקים וכשהפרו הפולנים ברית בגדו בהם נתעוררו להנקם...

— והתנקמו? ...

— "והתנקמו?"... אתה חרד מאד להפרסטיז'ה של ר' אהרון ראש־הישיבה, אדוני הדוקטור!... הוא העיר למוסר אונם... לא קצב, לא בעל־עגלה, לא אחד העם, אלא רב וקדוש בישראל הוא ששיכך בפושרין של מתינות וסברה את אש המשטמה הקדושה... ומי יודע כמה התפרצויות כוחניות נחנקו על ידיהם... ומי יודע כמה מעשי־גבורה יפים, אנושיים, טבעיים, נגנזו ונפסלו ונמסרו לנשיה על ידיהם בהיותם לא רק רועי העם ופטישיו החזקים אלא גם ההיסטוריונים שלו היחידים... קינות, תפילות, סליחות ויוצרות... יש עדות נאמנה שבימי חמלניצקי התאחדו יהודים בלגיון מיוחד וביכרו מות גבורים על מות קדושים ליד ברסטצ'קו... מה אנו יודעים עליהם?... יד ההיפנוזה הדתית והמיסטית עדיין נטויה עלינו... אין מפלט מהפטופטים על אומה־אפטריך²⁴, על זוהר טרגי ומשיחי ועל משיחיות טרגית ועל טרגיות משיחית... מרימים על נס את הנפש, "כעפר לכל"... מפני מה?... מפני שיפה הוא לחזור על הפתחים?... מפני שעשויה היא לעורר רחמים עלינו?... מפני שלשונאינו נוח בסמרטוטיונו, ביהודים שקועי־חזה והווי־הזיות?... מפני שיש בכך להלהיב אלו אנשי רוח מקרב בני־יפת עד כדי שיכתירו אותנו בהערצה וישימו עטרה של קוצים על ראשינו? ...

הקהל הוכפל, הושלש, מילא את הרחבה שלפני הקלוב, את השוק והרחובות עד למרחוק... בתוכו, מלאי יסורי חרטה, גם היהודים ששיחתו הערב בבית האגודה המקצועית... עם אחד... הדגל היה עובר מדור לדור... כשיכלה לדבר יתפוס את הדגל לידי ויניפהו גבוה... יפתח בהימנון "התקה"...

— על קטון ה"רביים", על כל חסיד שוטה אנו יודעים לספר מעשיות ואגדות ואין מאתנו יודע עד־מה על בעלי־העגלות מהרובע התורכי בבאלטה שהראו התנגדות מוגברת לפורעי הפרעות בשנת 1881... על היהודים הפשוטים "עמי־הארץ" שחישלו אז בכמה עיירות מאוחר בלילה את כלי־זינם הפרימיטיבי, חידודי מקלות מפורזלים, והתוו דרך להגנות העצמיות שלאחריהם... מדוע לא יספר הדוקטור על פגישתו את שני היהודים מגולובאניוסק²⁵, כמדומני, בדרכם לאודסה לרכוש כלי־זין בשביל ההגנה המקומית?... וגם אפשטיין יודע על הגנה בסביבות אומאן שקראה לעצמה "עמרי"... מתי יסופר על הפועל הארץ־ישראלי שבידו השלח וגם המקבת, הוא הלוחם, הוא הבונה... וגם שמענו על איזה גדוד עברי הלוחם תחת דגל התחיה אי־שם ליד הדרנדנלים... האדמה כאן טמאה ואולם אם תבוא לדינו הודמנות לקבל שטח קרקע בשביל הכשרת חקלאים יהודים בודאי ובודאי שנקבל... ההגנות העצמיות שלנו מעוטות, חלושות וגם עלובות, ואולם

²² המסתפקים.

²³ "רבי צדק ישוב ארבעים שנה בתענית שלא תחרב ירושלים" (גטין, ג'ו').

²⁴ הסרת־מולדת.

²⁵ עיירה בפודוליה שהתפרסמה בימים ההם בארגון הגנתה העצמית.

ערכן גדול בשבילנו עד לאין ערוך... כי בסגרנו את עינינו שמש רחוקה מופיעה לנו ועולה ומאירה את שדמות — —

הנחשול הסוער שגלגל מני רחבי רוסיה לכאן אוכלוסייה יהודים השליכו פתאם ליד השולחן. "ברילי"... תלתלי ראשה השחורים מתנוצצים של חייקה שרפמן נגעו בסנטרו בשפתיו. ריח שמן-בושם היכה בחוטמו, הפקיע פתאם את הדגל מידה, אצבעותיה הקרות עוד אחזו רגע את אצבעותיו נבעות, גיחוריו נתנפחו ומבלי הכיר לגמרי את אשר יעשה לאחרי רגע הרימו ככל האפשר ובידרו בחלל האויר, קריאה פתאומית "ההולכים בחושך ראו אור גדול" התפוצצה ממעל לו כבת-קול נעלמה, התמתח, הפשיל קצת ראשו ויאסור את דהרות לבו ברתמה של רוניות כבושה, קצובה, רועדה, "שם ב—א—א—רץ חמדת-אבות"... —

הקול שבא במפתיע הדהים, שמואל הפסיק את דיבורו הנלהב, התבקעו עוד שנים שלוש קולות, אחד ספרנו של עלמה בהיסוס, בלי ביטחה, אך הנה זנק מאיזה פינה הבאריטון המאוהב על הקהל — מעתות הנשפים הציוניים של המורה העברי משה סוקולובסקי — והשירה נתעזזה, מי שהוא קרא פתאם כמפקד: "קומו ממקומותיכם!". .. וכל היושבים קמו, צלילים פעמו חגיגית כהימנון מתנדבים, כשבועה, שיר של מה בכך נעשה פתאם שיר-לכת בקרב —

שם נפריח ושם ניצור

חיי זוהר, חיי דרוור

הערב כבר היה מאוחר כששני האולמות התחילו מתרוקנים מאנשיהם. יהודים משנות העמידה נתפזרו עד מהרה ונחפזו לבתיהם. פסעו נמהרות, בלי רעש צעדים וחילופי-דבור, מעין פיוס וריצוי לעיירה, שבהמשיכה את סדר חייה המורגל כבר נשתקעה בשינה, קיבלו בהכנעה כעליפי דין, את ריטוני נשיהם, שירדו, מיוחפות ועירומות למחצה, לפתוח להם את הדלת המוגפה... הנוער עוד המה ברחובות, הוליך איזה גרגשות נמלצה ורבת-דיבר אל קצוות העיירה הסמויות — — מסכת העננים שנתלתה נמוכות ממעל לעיירה היתה עלולה להיחצות בכל רגע ורגע ולהחשיף פלאי-נגוהות, מראות וגונים שכמוהם עדיין לא ראה העולם מיום היבראו, והדומיה המתוחה — להשמיע נצורות וגדולות. ימי הרת-עולם באים! הה, מי יקרע את הלוט מעל פני הבאות?

ירושלים בצהריה

עזרא זוסמן

נתנה ארכה. מבעד צעיף האבן
אמרה דברה. מקמטי גלימות תאיר
מלכות מבטחת – מלכות נחרבת –
מחנות אויבים אורכים.
פקדם נצורה העיר.

צפית חיים כלים. ארגישנה
כפרידה בכיה מן הצורות
שנחצו ממועקה ושנק
והפרידה למדו לראות.

בדידות קדומה פסלי נשים יוצקת.
זה כליונה. נתלה באויר כחלחל.
לא, כליוני בלבד.

ומה עצבות אין-שקט
בפני גלוי צהרי גורל.

ארכה נתנה. לי בלבד נתנה היא:
עמד על רמתך, לסקר יפני.
הו לו גמן לנפל קרוע עין
בקוע חנה בצהרי אורך.

נתנה ארכה. שמעמיה ראיתה
תלויה עליך כמתלמת גורל
בתכלת חורירית שלרקיע
בצפית גבעות במעגל.

נתנה ארכה. לחיות לראות לשמע
זו דומיה אין בעולם כמותה,
ירדה אלינו בסלם גבוה
וכלום מן הנבחות היא לא שמטה.

חונה כאן מראש. בצלם סלע
היא נחמה עוד בעיני עליון,
לכן בנשות האבן היא מספלת
צופות מעל רמת המחיאון.

המלך ומלכה בדומית השנים
הביטו חלולים אל עמק מצלכה,
אחרון מלכים נקור עינים
גפרוד מן המלכות. והפרידה-שלנה.

אף היא נצבת כאן אל מול רודסיה
חובקת בעצבות מרחב אהוב –
בהבקע חנה של אורסיאוס
שיר ועקה אל הסלעים לשוב.

רבי משה בן נחמן: איש בסבכי תקופתו

חיים הלל בן-ששון

הרמב"ן יצא להתריס בחריפות נגד ראית הטב"עיות והחוקיות בעיקר; הוא שולל ערך זה ורואה כפירה בהחשבתה של אותה מערכת, שעל-פי ההתבוננות המתמדת בה ובשכליותה מכיר האדם לדעת הרמב"ם את בוראו: "היאך היא הדרך לאהבתו ויראתו [של ד']? בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים והגדולים ויראה מהם חכמתו שאין לה ערך ולא קץ, מיד הוא אוהב... השם הגדול" (הלכות יסודי התורה, פרק ב', הל' א'; וראה שם, בפרקים א-ד', את המרכ"זיות של מושג הטבע והחוקיות במחשבת הרמב"ם). והנה לדעת הרמב"ן הכל ניסים בעולם. התופעות שאנו, בלשוננו, קוראים להן ניסים, נבדלות מן התופעות המכונות בפינו טבעיות רק במידת עצמתן ופתאומיותן בלבד. לפי השקפתו, "מן הניסים הגדולים, המפורסמים, אדם מודה בניסים הנסתרים, שהם יסוד התורה כולה: שאין לאדם חלק בתורת משה רבנו עד שנאמין בכל דבריו ומקרינו שכולם ניסים — אין בהם טבע ומנהגו של עולם, בין ברבים בין ביחיד". (פירושו לתורה, לשמות י"ג, ט"ו).

המקביל דברים אלו כנגד תורת משה בן מימון במכלולה ובפרטיה, שהרמב"ן הכירה יפה יפה, על-כרחו שייסק מסקנה שלפי דברי הרמב"ן כאן היה הרמב"ם 'אדם שאין לו חלק בתורת משה'.

ואולם המתח בין המסתורין ובין השכל קיים גם בנפש הרמב"ן. דומה שראה שני רבדים ביחס שבין הבורא לבריאתו — להלן נמצא אותו מייחס שני רבדים כיוצא באלו לתורה — של 'פשט', זה השטחי והבלתי חשוב, המסוכן בעצם לאמונה, זה הנראה במבט ראשון, ושל 'ניסים נסתרים', זה הנראה בהעמקה, והוא ואין בלתו לאמונה. שכן אנו מוצאים אותו גם מתייחס אל סדר בבריאה שאין להפר אותו, אך ההפרה אסורה משום שהיא מעין זלזול בכוח הפועל המתמיד של האל בעל 'הניסים הנסתרים' הנדמים כמערכת טבעית. העולם כולו, ביסודם של דברים, מתקיים ונישא תמיד

רוב ימיו של הרמב"ן (1195 בקירוב — 1270) עברו בשלווה חמרית ובסערה רוחנית. המצב בא-ראגוניה, שבה גדל ופעל, האוירה בברצלונה עיר הויכוח המפורסם שלו (1263), גרמו שתחושת הגלות שלו היתה בעיקרה רוחנית ולא גשמית. וכך, בימי שבתו בספרד, תפס את חומרת הקללות שבתורה לעומת מצב הגלות:

"הנכון — שהוא רמו לדורות ההם, שהיו בומן חור" בן הבית השני... אבל אחרי היותנו בגלות בארצות אויבינו לא נתקלנו מעשי ידינו ולא אלפינו ועשתרות צאננו ולא כרמינו וזיתינו ואשר נזרע בשדה. אבל אנחנו בארצות כשאר העמים יושבי הארץ היא או בטוב מהם, שרחמי עלינו. נו" (פירושו לתורה, דברים כ"ח, מ"ב).

אולם לא הביאו התנאים הנוחים לידי שאננות. הגלות אינה פחות חמורה לדידו גם כשאינו פגיע-תה קשה ביותר.

לחוגים רבים בעת החדשה נראה הרמב"ן 'רא-שון' ומנהיג מקובל על הכל. לא כן היה בדורותיו. הוא המנהיג הגדול ורב ההשפעה של ההתמרדות המיסטית נגד שלטון הראציונאליזם בהגות הדתית היהודית, אלא שאין הוא יכול להרשות לעצמו להיות מורד עד הסוף. אף כאן התנאים החברתיים, הרוחניים והחמריים של דורו משפיעים על סגנון מרידתו ומעכבים את מסקנותיה המעשיות הקיצור-ניות. רבי משה בן נחמן כתב את פירושו לתורה בכונת מכוון כפירוש שכנגד, כדי להוציא מן הלבבות את פירושיהם של הראציונאליסטים, ב-חוד של הרמב"ם ושל רבי אברהם אבן עזרא. ההתנגדות היא כוללנית וקיצונית. האיש דומה היה יודע ומכיר כי פירושו ופירושי הראציונאליסטים עושים את התורה שתי תורות, שאין פשרה ביניהן. ההתבוננות במשנתו מלמדת שגם ראיית הטבע, טיב סדריו ואופן התייחסות האדם אליו וגם תמונת העולם הבא ואחרית הימים, כל אלה שונים במשנתו של רבי משה בן נחמן תכלית השוני מהצגתם במשנת רבי משה בן מימון.

המשתדלים "להבין בחכמת רפואות, לשער כל מידה ולדעת כל תבנית, ויתר החכמות ותחבולותם — להחיות נפשם בחצרות המלכים ובטירותם" — הם "מלאו כרסם מהבלי היוונים... בדרכי תורתנו לא יעמיקו ובלדי נכרים הספיקו". הרמב"ן מציג את הרמב"ם כאילו כתב את חיבוריו הראצינא-ליסטים רק מתוך ההכרח ולא מן ההכרה: "הלכם גאוני התלמוד הטריח עצמו? והוא (הרמב"ם) כ-מוכרח ואנוס לבנות ספר, מפני פילוסופי יוון שמה לנוס, לרחוק מעל אריסטו וגלינוס". הוא, הרמב"ם, היה אנוס, והחברה היהודית בספרד היא חברה אומללה. ואילו אתם, הצרפתים המאושרים: "הש-מעטם דבריהם, אם טעיתם אחרי ראיותיהם? לא עליכם רבותינו, הביטו וראו היש מכאוב כמכאוב-בנו". (שם, עמ' של"ט). דומה שהרמב"ן מגן על הרמב"ם לא כמות שראה אותו בפירושו לתורה. הוא מודה בעצם ששוני התרבות היהודית של ספרד, שוני לרעה ולפגם לדעתו, אינו מאפשר את המלחמה הגלויה והקיצונית בספרי הרמב"ם. המקביל את רוח פירושו לתורה כנגד הדברים הא-מורים באיגרת לחכמי צרפת מחוייב להגיע למס-קנה זו.

הרמב"ן היה בן השכבה העליונה בספרד, תורת הסוד עדיין היתה בימיו נחלת חוגים מצומצמים. יש דמיון מעניין של מבנה רוחני-חברתי בין הרמב"ם, האומר ב"מורה נבוכים" שלו דברים שניסוחם הגלוי יוליך את המבין, החכם הנבחר, לתפוס את האמת הראצינאליסטית השמורה בסוד בשבילו בתוך הנגלה שבחיבור, לבין דברי הרמ-ב"ן המפורשים על שני רבדים שבפירושו ועל שני חוגים שונים בחברה היהודית, שכל אחד מן הר-בדים הללו מכוון לאחד מהם בלבד:

"בכתיבת פירוש התורה... אתנהג כמנהג הראשו-נים, להניח דעת התלמידים יגיעי הגלות והצרות, הקוראים בסדרים בשבתות ובמועדים ולמשוך לבם בפשטים ובקצב דברים נעימים לשומעים וליודעים חן... ואני הנני מביא בברית נאמנה, והיא הנו-תנת עצה הוגנת, לכל מסתכל בספר הזה, לבל יסבור סברה ואל יחשוב מחשבות בדבר מכל הרמ-זים אשר אני כותב בסתרי התורה. כי אני מודיעו נאמנה, שלא יושגו דברי ולא יודעו כל בשום

כמות שהוא, הווה ומשתנה כמות שהוא משתנה, בכל רגע ובכל נמצא, מכוח הרצון האלהי העושה חפצו בלי הרף. אסור לו איפוא לרצון האנושי לנסות לשתף עצמו במשהו עם שינוי בהויה. הרי זו מעין תחרות של אישיות באישיות, 'חרש את יוצרו' במעשי יצירה. זהו ההגיון המביא אותו לנסח בפירושו לתורה איסור על החדשנות הממ-ציאה, להכריז על התנגדות לתמורה בידי אדם בהויה הניסית המתמדת או משתנית מרצון יוצרה תמיד. מכאן מתן הטעם לאיסורי כלאים: "המרכיב שני מינים משנה ומכחיש במעשה בראשית — כאילו יחשוב שלא השלים הקב"ה בעולמו כל הצורך, ויחפוץ הוא לעזור בבריאתו של עולם" (לויקרא י"ט, י"ט). צירוף זה של בריאה מושלמת, שאין להתערב בתוכה, עם ניסיות מתמדת שהיא היא ההויה לאמיתה, הוא היחיד כמדומה שהיה בכוחו לאפשר לו לרמב"ן לחיות את חייו. סוף-סוף רופא היה על-פי אומנותו. הוא למד את חוקי הטבע כפי שהיו זוכים לניסים נסתרים! מצירוף זה נמצא החכם היהודי מקדים במאות שנים את האימרה המפורסמת המיוחסת למלך ספרד פיליפ השני נגד החדשנות והתמורה בידי האדם.

כוח החברה שממנה צמח ועצמת מגמותיה השיגוהו בדרכים ובצורות שונות תוך כדי התמר-דותו בה ומלחמתו נגדה. כשיצאו חכמי צרפת בסערת מלחמה נגד ספרי הרמב"ם, פנה דוקא הוא לבקש מהם ליטול עוקצה של ההסתערות ויצא 'להגן' על הספרים שונאסרו. באגרתו המפורסמת 'טרם אענה אני שוגג' (על שם משפט הפתיחה שלה: כתביו, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים, תשכ"ג, כרך א, עמ' של"ו-שנ"א) כותב הוא מתוך הערצה גלויה לחכמי צרפת שנידו את כל הקורא ב'מורה נבוכים' וב'ספר המדע' שבראש 'היד החז-קה' ומתוך קנאה במצבם הרוחני-הדתי. "אתם בחיק אמונה אמונים, שתולים בחברות הקבלה דשנים ורעננים" (שם, עמ' של"ט). אלא שעליהם להבין את חוסר האפשרות להחרים את ספרי ה-רמב"ם בספרד, משום שהמצב הרוחני-הדתי בה היה פגום עוד לפני הרמב"ם. אנשי ספרד היהודית, ביחוד בני החוג העליון שלה, אלה 'קרובי מלכות'

התפלל על תחיית הגוף של הצדיק: "רבוץ כל העולמים, בעמדך בדין עמים ליום הדין הגדול... זכיהו בדינו, צדקהו במשפטו. תנער מאדמה לזו שדרתו. ותצבור אליו [אל הלוו, סביב לו] עפרו ורקיבתו. בנחת ולא בצער תוליכהו אדמתו. יקיץ ויעמוד לחיי עולם חדש, לחיות בו החיים הטובים הנעימים והנאהבים, אהבה בתענוגים". רישומים אלה במילים מעלים לא רק את מה שצפה וחזה בעולם של מעלה ובאחרית הימים; הם מלמדים על נשמתו הפיזית של האיש, הנוטה ליפה ולרו-חני החוש.

'פנימיות התורה', זו שדיבר עליה בהקדמתו לפירוש התורה, נתפרשה על ידו (אני מקבל דעתם של הרואים ב'מאמר על פנימיות התורה'—כתביו כנ"ל, כרך ב', ירושלים תשכ"ד, עמודים תס"ה-תס"ט—חיבור אותנטי שלו; מכל מקום ניאחות הדעות שבו להשקפת הרמב"ן בעניינים אלה בחי-בורים אחרים שלו) לתלמיד שביקש ממנו "למסור לך דרך השגה". הוא מוסר לו לתלמיד שהדרך הזאת נסללת לו לאדם מחשיפת שני יסודות, יסוד הלשון של התורה ויסוד רובד הסודות שבה. והוא מקדים לתיאור היסוד הראשון את ההערה המתו-דית, שבענייני הרוח גילוי היסוד הוא מציאת תרשים לבניין ופריצת התווי. "ודרך ההשגה הא-מיתית היא לדעת תחלת היסוד שהאדם בונה עליו בניינו—וכשיעור שיראה ביסוד ובנה עליו הבנ-יין". יסוד ראשון הוא ההכרה שלשון התורה ואותיותיה משמים הן, 'מכתב אלהים', פשוטו כמשמעו.

"ומה שתצטרך שאין (התורה) הסכמית בלשוניתה, כאשר חשבו קצת גאוני הדורות העוברים. שאילו תאמר כי לשון התורה מוסכם כשאר הלשונית נמצינו כופרים במתן תורה, שהרי כולה נתנה מפי הגבורה... ואם היתה התורה הסכמית בלשוניתה כשאר הלשונית... אז היתה כשאר הלשונית. ו-נמצאו האותיות, שהן אבני קדש, נשפכות בראש כל חוצות, נתונות בהרות בהרות, כהות לבנות; ונמצאת התורה נקנית מאין נשמה".

כאן מצויירת בחריפות יתרה הקונונציונאליות של לשונות האנושות וההתמיות הציוריות של שחור ולבן של הכתב לצורותיו. ומתוך ראייה

שכל ובינה, זולתי מפי מקובל חכם לאוזן מקובל מבין. והסברה בהם עיוולת, מחשבה מועלת, רבת הנזקקים, מונעת התועלת. אל יאמן בשוא נתעה, כי לא תבואתו בסברותיו רק רעה... בגדול ממך אל תדרוש; בחזק ממך בל תחקור; במופלא ממך בל תדע; במכוסה ממך בל תשאל—במה שהורי-שית התבונן, שאין לך עסק בנסתרות" (דברי הפתיחה לפירוש התורה).

האמת לאמתה, הזוטריית, שמורה איפוא מטבע כרייתה למתי-מעט, לחוגים מצומצמים של חכמים. בתוכם היא נמסרת מדור לדור מפי מקובל חכם לאוזן מקובל מבין. ואילו כל מי שלא זכה להכלל באריסטוקרטיה רוחנית זו חייב לקבל את הכתוב והנגלה, אף על פי שאינם כל אמיתה של תורה, וכפי שנראה להלן אף לא החלק החשוב שבה.

ב.

משנת הרמב"ן היתה ערוכה מוקד רוחני של חזון, הגות וציור. סקירה חטופה דיה להראות חדות קוויה ותוקף תביעותיה הן בנוגע לענייני שכר ועונש והן בדעותיו על אודות התורה, לשונה וסודותיה, פשט וסוד שבה.

תמונת עולם הבא שלו עומדת לפנינו, תמצית שבתמצית שלה, בדברי אזכרה שלו. 'על קבר רבי אברהם החזן' אמר הרמב"ן 'ניחות נפשא' (כתביו כנ"ל, עמודים שפ"ז-שפ"ח) ומנה בה את המלא-כים השולטים באש הפוגעת בנשמות—'קושיאל, להטיל, שפטיאל, מכתיל, חוטיאל, פוסיאל, דלקיאל ושריו'—וביקש על הצלת נפש הצדיק מהם בזכות 'מעשיו הנעימים—כמה הפילות, מילות, טבילות, שעסק בהם לשמו'. כנגד האימה העולה מצויר "נהר דינור... טעם אור וגחלי אש כרובים ואופנים... דומה ומלאכי להט החרב ה-מתהפכת" עומדת תמונת גן העדן, תמונה שופעת עדינות ורוך, צבעים, אורות, צלילי נגינה וריחות נועם. הצדיק "תהיה נפשו שם מתענגת בכל מיני התענוג והעידון אשר שם לפשות... בשמיעת הקולות הקדושות שמלאכי השרת אשר בו [בגן העדן] משבחים לך יוצרם ומזמרין לשמך מתוך ענפי אילנותיו וערוגות בשמיו. ותזכה נפשו לדעת מדורי הגן ולבוא בחדריו, שהם כנגד גנוי מרום וחדרי רקיע". ולאחר שביקש על תגמולי הנפש

מורה דבר כי אם כינוי שמות של מקומות ידועים, לא דבר אחר" (שם, עמ' תס"ח).
אלא שטעות בידו של הסובר כך. אפילו לגבי רשימת שמות 'יבשה' מעין זו — והבאתה באה בכוננת מכוון להעמידנו על מידת העקיבות והקיי-צוניות של מביא ההדגמה — יש להניח קיום סר-דות המיוחדים לה לאותה פרשה ולחפש אחריהם. לפנינו ספיריטואליזאציה מיסטית נועזת של התורה כולה. בעיני בעל תפיסה מעין זו של לשון התורה מאמר חז"ל 'דברה תורה כלשון בני אדם', צריך הוא ללשונות הרבה של דרש — אולי במג-מה זו שהלשון והכתב האלהיים ניתנו בצלילים ונרשמו ב'בהרות' הדומים בכל לאלה של הלשור-נות 'ההסכמיות' — עד שאפשר יהא להלמו. מי שסבור כך בעניין המרגלית שבתורה, אצלו המא-מר 'אין מקרא יוצא מידי פשוטו' יהא נזקק להרבה הוצאה מידי פשוטו כדי שלא יפריע לידיעה על כוחה של המרגלית ולחיפוש המתמיד אחרי הסוד דווקא, 'נשמת התורה', בכל כתוב ובכל אות. שהרי התורה ברובד הפשט היא 'פנויה וריקנית ואין בה נשמה פנימית'.

ג.

האויב והיריב הרוחני הגדול של היהדות על כל זרמיה היתה בסביבתו של הרמב"ן הנצרות, זו אמונת המסתורין, דת הסאקראמנטים, הכנסייה ש-נשענה אל פרשנות ספיריטואלית קיצונית משלה לדברי תורה ונביאים, זו שדמות האל שלה ותפיס-תה בתגמולי הנפש הצטיינו בתמוניות יתרה. ה-רמב"ן יצא להתמודד עמה בויכוח הגדול בברצלור-נה בשנת 1263. שם עמד 'מוכרח ואנוס מפני המסתורין הנוצרי שמה לנוס', אם ננקוט לגביו לשון שנקט הוא לגבי הרמב"ם, ותפס בידו את כלי הנשק של ניסוחי הראציונאליזם היהודי והלכי רוחו, אלה שבהם נלחם מרה בתוך מחנה ישראל. למשל, בדברים שרשם בעצמו מויכוחו הגדול הזה עם המומר פאבלו כריסטיאני (כתביו כנ"ל, כרך א', עמודים רצ"ט-ש"כ), נאלץ להבחין, כנראה לצורך הפולמוס הבחנה שלא קיבל אותה לגבי עצמו בין חלקים שונים של הספרות המקודשת היהודית:

ראציונאלית זו בטבע הכתב והמבטא, בחילוניותם המהותית, מתנסחת הנחה מיסטית מרכזית, שב-הכרח אין שפת התורה ואותיותיה יכולות להיות כאלה, אף על פי ש'חשבו קצת גאוני הדורות העוברים' דוקא כך. "התורה נקנית מאין נשמה" אם משייכים אותה למערכת הלשונות האנושיות. יש לה לתורה 'נשמה' אם היא כל כולה מסתורין וחצובה מעולם של מעלה, לרבות צליליה וכתמי כתבה. בשעת לימוד התורה מתמלאים בית המד-רש והבית היהודיים קולות ותמונות מעולם של מעלה.

הרמב"ן מקדים לחשיפת היסוד השני, של סודות התורה, משל שיביא את השואל לידי הבנה, כי ההכרה במציאות עולם של סוד בתורה היא הכרח, כדי שידע הלומד לחפש אחריו:

"כי זהו היסוד לאמונה ולחכמה. דע, כי אילו תא-מין על מרגלית... שיש לה סגולה לפעול פעולה נפלאה בטבעה ובכחה, ואינך יודע מהות אותה הפעולה, לעולם תהיה דואג ונאנח עד שתשיג... ואם אינך מאמין שיש באותה המרגלית כח וסגולה... לא תחפש אחריה ולא תשיג לבך אליה" (שם, עמ' תס"ז).

משלו לקוח ממושגי תרופות הפלא והסגולות הרפואיות של עולם ימי הביניים, שהרופא הרמב"ן היה ודאי בקי בהם. הנמשל הוא שאדם מישראל הרוצה לעלות במעלות 'דרך ההשגה האמיתית' חייב לדעת ולהאמין.

"שהתורה עמוקה עד מאד ופנימית בחדרי משכיו-תיה — לעולם תהיה משתוקק... אחריה; ותהיה נפשך חושקת ונמשכת... לגלות דבר מסתריה וכי-די להשיג מתעלמותיה. ועל זה נאמר 'יהיה אם שמוע תשמע': כלומר, אם אתה שומע ומאמין שיש בה סתרים גדולים ותעלומות שראויים לכל שלם לשמען תזכה ותשמע. 'אם יפנה לבבך ולא תשמע' — כלומר, אם תאמין בלבבך שהתורה פנויה וריק-נית ואין בה נשמה פנימית, לעולם לא תחוש לה ולא תזכה לעד... להשיג דבר מסתריה... תורת-נו התמימה ידענו כי כולה מלאה מטמונים... ואין לך מקום בכל התורה שאין לו מטמון מעין אותה הפרשה, ואפילו במקום שנראה מפשטו שאין דבר, כענין 'עשרות ודיבון ויעזר ונמרה וחשבון ואלעלה ושבם ונבו ובעון', לפי הנראה מן הפשט שאין בו דבר פנימי ולא סוד ולא תעלומה, שאינו

שקשה יהיה לו לחוג החברתי הנוצרי העליון בלעדיה:

"הנוצרים שופכים דמים יותר משאר האומות... וכמה יהיה קשה לך אדוני המלך ולפרשך [אביריך] אם לא ילמדו עוד מלחמה". (שם, עמ' ש"א)

ההגדרה של מלך המשיח שהבאנו אמורה אצל הרמב"ן אגב טענה עקרונית שענין המשיח אינו דוגמה מרכזית ביהדות:

"אין הדין והאמת והמשפט שלנו עיקרו במשיח, כי אתה שוה לי יותר ממשיח — אתה מלך והוא מלך, אתה מלך גוי והוא מלך ישראל... וכשאני עובד את בוראי ברשותך בגלות ובעיניו ושיעבודו וחרפת העמים אשר יחרפנו תמיד, שכרי מרובה; אני עושה עולה לאלהים מגופי... אבל כשיהיה מלך ישראל מתורתי מושל בכל העמים ועל כרחי יש לי לעמוד בתורת היהודים, אין שכרי מרובה כל כך". (שם, עמ' ש"י)

השקפה זו, שאפשר לו לאדם להוסיף ולהאמין בתורת ישראל גם אם יתייבש אולי מן הגאולה אמורה אצל הרמב"ן במקום אחר ב"ספר הגאולה" שלו (כתביו כנ"ל, עמודים רס"א-רצ"ה), גם כלפי פנים.

"כי אם נסכים בלבנו שפשעינו וחטאת אבותינו איבדו ממנו כל הנחמות; ושיאריך ויתמיד עלינו הגלות מאין קץ וסוף. וכן אם נאמר שרצה האלהים לענותנו בעולם הזה בשעבוד המלכיות, לרצון או לתועלת — כל זה לא יזיק בעיקר התורה. כי אנחנו אין תכלית גמולנו ימות המשיח, ואכול פירות הארץ ההיא, והתרחץ בחמי טבריה וכיוצא בהן מן התענוגים, גם לא הקרבות ועבודת בית המקדש תכלית רצוננו. רק גמולנו ומבטנו העולם הבא, והתענג הנפש בתענוג הנקרא גן עדן, והנצל מעונש גיהנם. אבל אנחנו עם זה מחזיקים דבר הגאולה, מפני שהיא אמת מפורסם אצל בעלי התורה והנבואה ואנחנו מעידים בה... ואמנם נפשו המתאוה מתעוררת גם כן לימים ההם ונכספה אליהם להראות לבעלי דינה, רצוני לומר שכ"נ היה... הרעים, אנשי הדתות הזרות, כי רוח זרעו וסופתה יקצורו. וזה טבע האדם להתגבר על אנשי מחלקתו, להראות כי האמת אתו. ונכלל לנו ברצון הזה שורש מצוה גדולה, כי אנחנו חפצים בקדוש השם לעיני העמים". (שם, עמ' רע"ט-פ)

כבר ראינו שמבחינה חמרית לא ראה את תנאי החיים של היהודים בימיו כחמורים ביותר. אף-

"יש לנו שלושה מינין של ספרים — האחד הוא הביבליה, וכולנו מאמינים בו אמונה שלמה. והשני הוא נקרא תלמוד, והוא פירוש למצוות התורה, כי בתורה יש תרי"ג מצוות ואין בה אחת שלא נתפרש שה בתלמוד, ואנחנו מאמינים בו בפירוש המצוות. עוד יש לנו ספר שלישי הנקרא מדרש, רוצה לומר שרמו"ניש (sermones) כמו שאם יעמוד ההגמון ויעשה שרמון, ואחד מן השומעין היה טוב בעיניו וכתבו. וזה הספר מי שיאמין בו טוב, ומי שלא יאמין בו לא יזיק". (שם, עמ' ש"ח)

כאשר תבע ממנו המומר לראות במשיחיות עיקר ענה לו הרמב"ן שהמשיח "אינו אלא מלך בשר ודם... מלך ישראל מתורתי, מושל בכל העמים" (שם, עמ' ש"י). זו הגדרת המשיח שהיתה זוכה בהסכמתו המלאה של הרמב"ם הראציונאליסטי, שפסק כאמורה שמואל ש"אין בין העולם הזה ליימות המשיח אלא שעבוד מלכיות בלבד", והזהיר והגדיר: "אל יעלה על הלב שבימות המשיח בטל דבר ממנהגו של עולם". "אל יעלה על דעתך שהמלך המשיח צריך לעשות אותות ומופתים"; "אם יעמוד מלך מבית דוד הוגה בתורה — כפי תורה שבכתב ושבעל-פה ויכוף כל ישראל לילך בה וייחם מלחמתו'... עשה והצליח ובנה מקדש במ"קומו וקבץ גידחי ישראל הרי זה משיח בודאי" (הרמב"ם, הלכות מלכים, פרק י"ב, הל"ב, שם, הל' א'; שם פרק י"א, הל' ג' וד'). אך כלום מציתה הגדרה זו כל מה שבלבו של הרמב"ן על המשיח וימיו — ספק רב הוא. אף טענתו כנגד תפיסת האלהות של הנצרות היא, ש"עיקר אמונתכם לא יקבל אותו השכל, והטבע אינו גותן... לא יסבול דעת יהודי ושום אדם" (שם, עמ' ש"א) והרי אלו אמות-מידה של ראציונאליסטים.

דברי הויכוח הזה מלמדים עד כמה היה הרמב"ן מעורה בתרבות ובחברה של הסביבה הנוצרית. כדי להכחיש שהמשיח עוד לא בא, מוכיר הוא כי המוסלמים שולטים ביותר ארצות מן הנוצרים, וכן שלא נתקיימו לאחר הופעת ישו דברי הנביא כי "לא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה". ומוסיף הוא לכך את ההכרה שהמלחמה היא חלק מהותי מן התרבות האבירית הנוצרית,

מקבלת את אויבינו, וגם זו ראייה גדולה והבטחה לנו. כי לא תמצא בכל הישוב ארץ אשר היא טובה ורחבה ואשר היתה נושבת מעולם והיא חרבה כמוה. כי מאז יצאנו ממנה לא קבלה אומה ולשון; וכלם משתדלים להושיבה ואין לאל ידם". (פירושו לתורה לויקרא כ"ו, ל"ג)

אלא שבירושלים ראה כי היהודים מעטים מאוד ויש ישוב מוסלמי ונוצרי האוכל מפרי הארץ. וכך הסביר את הדבר לעצמו ולישראל:

"דימיתך הורתי ליולדת שמת בנה בחיקה, / והח- לב בשדיה למכאובים, ותיניק את גורי הכלבים. / ... ושממו עליך אויבים, / ובמרחקים יזכרך; / ויתפארו בעיר הקדושה לאמר — לנו ניתנה למור- שה. / וכאשר יבוא אליך ומצאו כל מחמדי עין, / יברחו כמפני אויב ורודף אין. / ורבה העזובה בקרב הארץ השמנה והרחבה. / כי הם אינם הגו- נים לך; וגם את אינך ראויה להם".

(אגרתו מא"י כנ"ל עמ' תכ"ח)

זהו ויכוח אירוני עם עולי הרגל הנוצרים, של- דבריהם הארץ היא "נחלת האדון" שלהם. זהו הסבר לעצמו, על שום מה אין הארץ חרבה לגמ- רי, כפי שראה ישובה על ידי זרים בבואו אליה. הארץ הקדושה כה מלאה שפע מטבעה שמוכרחה היא להוציא מעט ממנו; אך הרוב שמור בחובה. המתחרים מגלות אדום אינם מתמידים לשבת עליה. היא מחכה לאלה שהם הגונים לה, לעם שהיא ראויה לו.

אל פני היאוש והשכול העלה הרמב"ן את סמל תחיית הגוף כמבשר את תחיית האומה. ממעמקי הצרה באה תמיד ישועה. אמת נכון, מעל אדמת ארץ ישראל ומנסיגונו החדש נראית הגלות במלוא היקפה איומה מכל הבחינות. לא זו בלבד שיש ישראל החייבים לקדש את השם במותם ובה- ריגת בניהם אף —

"הדבקים בה' חיים / נתתם נבזים ושפלים בגוים / ואותם לוחמים כל עמים רבים / עורם מעליהם הפשיטו / זה עובד וזה גוזז / זה שולל וזה בזוז / והוא מכרכר ומפזז. / מכת אויב הכיתם בכל מכה מאד קשה וארכה / ובכל מוסר אכזרי / מזי רעב ולחומי רשף וקטב מירי". (שם, עמ' ת"ל)

אלא שאימה זו של הגלות, כשממה של הארץ, ממנה הבטחת הישועה:

על-פי-כן גרם לו הויכוח שיעזוב את ספרד ויעלה לארץ ישראל (ב'1267 — או כפי שהוא מוסר את התאריך באגרתו-שירו על בואו לירושלים — "ביום תשיעי לירח אלול שנת חמשת אלפים ועשרים ושבע").

ד

כשהגיע הרמב"ן לארץ ונשמ אוירה, כשהתבונן במצב העיר הקדושה וכתב אגרת אידיאולוגית לספרד (כתביו, כנ"ל, עמודים תכ"ד-תל"ב) עלו על דעתו התופעות החריפות ביותר של גלות אדום והציע אותן לפני אלוהיו ולפני עמו. בירו- שלים נתמזגו יסודות שונים של השקפותיו וציר- ריו לתמונה מחודשת. בכתבו מירושלים מבקש הוא מאלוהי ישראל:

"תדרוש דמים, / דם נפשות אביונים עגומים, צדי- קים ותמימים, / אשר לשמך הערו למוות נפשם, ותחת החרב נתנו ראשם. / ... יקריבו לפניך עולה וזבחים, וזבחי-אדם / ... זה יאמר לה' אני, ... אקריב את עצמי. / ואתו בכורי פשעי, פרי בטני חטאת נפשי. / ונפשם מתעלסת, בדמיה מתבוס- סת, / מאבות לבנים מורשה מסיני — לעשות נפשם שלמי גדבה לרצון להם לפני ה'".

(שם, עמ' ת"ל)

הרי זה תיאור של קידוש השם, על מורא ההוד שבאיבוד לדעת ואיבוד נפשות הילדים. קידוש השם היה נוהג באשכנז ונדיר בספרד. ודאי עשתה הערצתו של הרמב"ן לתרבות היהודית של צרפת ואשכנז להעלאת תופעה זאת אך לא מקרה הוא שנתעורר לכך בעמדו נוכח ירושלים החרבה. בעמדו כאן ניסח מחדש את התורה הגדולה של רבי יהודה הלוי על קדושת הארץ, פשוטה כמש- מעה. במונחים של תורת הסוד הוסיף על תפארתה שבעבר את התפארת הנצחית של "בית גובה למעלה מן השמיים / ומשם יתגדל ויתקדש מקום לבית ומקדש למקדש" (שם, עמ' תכ"ה). בעמדו בירושלים חידש ושינה נוסח השקפתו שהארץ מחכה בשממתה לבניה. השממה היא הבטחה וע- רובה שנשמר המקום לבנים שגלו ממנו.

"מה שאמר בכאן 'שממו עליה אויביכם' היא בשורה טובה מבשרת בכל הגליות — שאין ארצנו

עם כל אבן שהיא משבצת בנפש והם האמת. בעו-
למו הרוחני, בלבטיו הפנימיים, בויכוחיו ומאבקיו
נתקפלו בעיות הדור, שאלותיו ומשאלותיו, מו-
רשתו והתמורות שחלו בה ונצטרפו לעצב את
משנתו. בין הסוד שרצה בו בכל נפשו לבין השכל
שדחה אותו בהכרתו נקלעה נשמת צדיק זה, שכן
היתה התפיסה הראציונאליסטית מאשיות החוג
שממנו יצא ולמען תורת חסוד נפתל בעל-כרחו
לא רק עם אחרים אלא גם עם יסודות שבהגותו
שלו.

בין ספרד שחי בה חיי גופו ורוחו גם יחד לבין
צרפת ואשכנז שהעריצו מרחוק נבנו תכניו התר-
בותיים של בעל הלכה, הוגה דעות ופייטן זה;
בין היהדות שרצה לעוררה בלהט המסתורין לבין
הנצרות שמפני מסתורין שלה התגונן בנשק של
ראציונאליסטים ובאירוניה שלהם נפרש הרקע
ליצירתו ולמגמותיה. ממכלול משנתו אנו למדים
שהנאבק מושפע מדעות יריבו ונדבק מהן תוך
כדי המלחמה. בגלות חי, יצר ופירש, ובארץ-יש-
ראל נתעורר להתבונן אל הזוועות החמריות של
הגלות; בתוכה צייר מחדש את תפיסת הארץ
המצפה לבניה, חידוש מכוח המציאות שלה. מירר-
שלים עיר הקודש תיאר את מלחמתם ועזו רוחם
של מקדשי השם. מן הבירה הגיש לאלוהיו ושטח
לפני עמו "שטרות חתומות" המחייבות פרעון
של גאולה קרובה.

"כי זאת לפנינו בישראל / שבשפלנו זכר לנו. /
לא מאסנו ולא געלנו. / וכי אשב בחשך בבל /
וידי זרובבל יסדו הבית לבנות, ליום קטנות. /
כך מעולם ועד עולם, / כאשר יבשו עצמותינו /
פותח את קברות מתינו. / מבטן שאול אליו יק-
ראו / ושלה רוחו ונבראו. / מן המכוסים תולעה
ותחתם יוצע רימה, וחדש פני אדמה. / לא אבדה
תקותנו באבד הגויה / ולא נגורנו לנו בשוב העפר
אל הארץ כשהיה". (שם, עמ' תל"א)

מן החושך ומן הקבר, מן השפל ומן הרקבון
יקום עם ה'. הגאולה כאן בירושלים ודאית היא,
כי לאומה —

"שטרות חתומות עדים נאמנים / ושבועות קיימות
בשמך המיוחד, / דברי הנביאים פה אחד / כולם
נתנו לנו קץ וזמן / ועד בשחק נאמן, / כי לא
לנצח ישכח ציון / ... עינינו תראינה ירושלים
נוה שאנן / וערי יהודה בתקונן . . . וזה עבדך ישב
בסתרון / ובצל שדי יתלונן / ברוך אתה ה' שומע
תפלה / אמן ואמן סלה ועד זמן".
(שם, עמ' תל"א-תל"ב)

*

לפנינו שיעור קומה של אדם בתנועתו הרוח-
נית. הגדולה נבנית מן המאבק, התיצוני והפנימי
כאחד. לא פסל העשוי מקשה אחת הניצב חצוב
ודומם אלא קוי תמונה ופסיפס וכתמיהם המצטר-
פים ומשתנים עם כל מגע של מכחול ההיסטוריה,

ציונים ותמרורים

אהבת ציון כתיאטרון-בובות

מאה שנה למותו של מאפו

ישורון קשת

בנו למרות רצוננו והא חלק מצירוף-העולם שלנו, שהוא תמיד אישי וקיבוצי כאחד. כוח-הזכרון כפוף לשלטון הזמן ודבק בחלוקת הזמן ומרוי-צתו; וזכרונותינו הולכים ונחלשים ברבות הימים, הם מעלים חלודה בכסות עליהם משא הימים ומשאונם ורבים מהם מיטשטשים ונמחים במידה שאנו מרבים ימים. לא כן מה שחי בנו כוכר: זה דבר העומד בעינו ואינו מיטשטש מחמת הזמן, הוא הזהב החבוי במעמקינו, אשר לא יועם ולא יעלה חלודה.

זכר ילדותה של האומה הישראלית חי היה ב-נפשו של אברהם מאפו, הבחור התמים והרגיש, שהתנ"ך היה עיקר יניקתו, וזכר זה פעל בו כד-בר הקודם לתודעתו והקובע את צביון הכרתו: כמציאות חזיונית שמחוץ למציאות הגשמית ול-מעלה ממנה. אשרי מי שזוכה למציאות פנימית, מנת חלקו האישית (מציאות עילית שאינה כפ-תה למציאות הגשמית-התתאית) אשר תתאים להאני העליון שלו. מציאות-זכר אוטונומית כזו נחל מאפו מעולם-התנ"ך שנשא בקרב.

מאפו נולד בין נהר גנימ ונהר ויליה, כלומר—בתוך גולת ליטא האפורה, בתקופה שלפני ההש-כלה ולפני התעוררות התשובה אל התנ"ך כהת-קוממות נגד שלטון התלמוד והקבלה. מכורבלים באדרות ההלכה והדינים בוססו יהודים תמימי קנאות בלב הסגריר של חולין ועוני, עמוסי הזכרונות של טבח המלניצקי ועגמת-המבוכה של שבת צבי ויעקב פראנק, אך בלי כל זכר, או כמעט בלי זכר ממש, של הוד נעורי האומה ו-תפארתה בציון הנשכחה, שכבר נהפכה לצליל ריק, שהפה האומר "והשיבנו לציון עירך" אינו משמיע אותו ללב, כמו בשעה שאנו אומרים "ברוך השם" בתשובה לשאלת "מה שלומך?".

יצירתו של מאפו היא נצחון על הזמן. היא רו-אה את העבר כראות הווה. מאפו, נשמה מעולמם של רות, שיר השירים ותהילים, העלה מגשית-העבר את הילדות של האומה ושייה אותה לנגדו תמיד—ולא זו בלבד, אלא שחי היה בעצמו בראי זה של חיי האומה, כאילו היה שייך לפי עצם מהותו לילדותה של האומה: הילד הנצחי שבקרבנו הוא שכתב את "אהבת ציון". ולא רו-מאן היסטורי (הדורש הרחק ניתחוני) ביקש מאפו לכתוב כאן, אלא פואימה רגשית של עולמו הק-מאי, שקדם לעולם הגלותי אשר בשביו התענה.

הכוח היוצר, סבור היה בודלר, הריהו היכולת להעלות את הילדות מגניזתה בנפשנו ולשוותה לנגדנו לרצוננו. במלים אחרות נאמר אנחנו: זוהי יכולתו של היוצר להחיות את העבר בנפ-שו ולהגשימו (לצור אותו בצרור חיי ההווה) בשכלו. ושימור זה של העבר, של ילדות ה-פרט והכלל, אינו עניינו של הזכרון, שאנו מפעילים במידה שאנו מחוננים בו, אלא עניינו של הזכר, של אותו יסוד חי ואצור בחביון הנפש, הפועל בה בזו ממילא ועל כרחה כמין משקע-ראשית ושכוח תפעולו בנפשנו הוא נע-שה חלק אינהרנטי בה, המעורב ברחשיה.— יורשה-נא לי איפוא לגרוס כאן, לצורך הבחנה זו, "זכר" כדבר שונה ונבדל מן הזכרון. בכוח-הזכרון אדם "נזכר" בדבר שאירע לו או שנודע לו לפני כך וכך ימים או שנים, כגון שבתאריך פלוני עלה לארץ-ישראל, או שביום-הכיפורים של תשכ"ח תנקופנה מאה שנה לפטירתו של אברהם מאפו; ואילו זכרם של דברים רחוקים, כגון חוויית-ילדות מופלאה, או יציאת מצרים, חי כל המובאות במאמר זה הגן לפי כל כתיבי מאפו בכרך אחד, בהוצאת דביר, תרצ"ט (הדפסת תשכ"ד).

לה מבראשית, תחילתה ילדות, ובמהלך התפתחותה וקיומה היא מתבגרת, מגיעה לגיל עמי-דה — ולבסוף, כפי שגורסת המודרנה, מזדקנת ובלה ונאספת בכלח אל ההיסטוריה.

לקרוא ב"אהבת ציון", וכן בעצם גם ב"אש-מת שומרון", הרי זה כמו שיגרושיח עם ילד — אך אין זו שיחה פדגוגית, כי לא את הילד אנו מלמדים כאן, אלא ממנו אנו לומדים: ממנו אנו למדים כאן מה ואיזה היה העם בילדותו, כפי שהוא משתקף בתפיסתו של ילד זה, אשר ככל הילדים הוא אידיאליזאטור וריאליסטן כאחד. ילד אחד (שבמבוגר) מספר כאן לילדים אחרים (ש-במבוגרים), ל"המשכילים" של תחילת המאה ה-19 תשע-עשרה, סיפורי-מעשיות בלשון של אגדות-ילדים, מאויירים בציורי שפר של גוזמה שירית ופליאה נאיבית.

הנה יוצא מבין סבכי הקנים אי-שם ביהודה "אריה משחית, איום ונורא מראהו, שערותיו כ-מסמרים נטויות על כתפותיו וזנבו כארז, עיניו מזרות זיקות-אש, גרונו כקבר פתוח ולשונו כל-שון אש אדומה, יבשה וצמאה לדם חללים, והנה הוא מזנק בהשקט ובביטחה, קפוז ודהור וכונן צעדי אוננו אל העדר" — והרועה הנאמן, בן-הגדיבים הנידח והגולה מאצילי יהודה, מציל ממל-תעות הטורף את העלמה העדינה, היפה בבנות ציון, שנקלעה לנאות הרועים בגזרת המחבר, וכך הוא זוכה להילקח אחר כבוד, אבל גם להסתבך ברשת של ערמת נבלים מרושעת, להתקפח שנית מכל המגיע לו על פי יושר, ולבסוף, בבוא מפנה בלתי-צפוי, לשוב ולזכות בכל הטובה היעודה לו, כי האמת שהיתה נעדרת זמן רב שבה וצפה למעלה כשמן על המים. בלי כל מעבר הגיוני שבהשתלשלות דברים מושכלת עוברות כאן ה-נפשות-העושות מאהבה ואמון בלי-מצרים לשנ-אה ולתיעוב לאין-שיעור עקב אשר נתגלתה להם כבמטה-קסמים המזימה שבלב האיש אשר בו בטחו ועל פיו נדחפו למעשי סכלות אשר עשו. כי לא נימוקי שכל קובעים כאן ולא התבונה מכריעה. האגדי והאייראציונאלי — זהו הגורם ה-מושך כאן בחוטי הפעולה הסמויים מן העין. אי-

והנה נתמלט ניצוץ של זכר קדום מתוך האו-דים העשנים של חורבות הגטו — זה הניצוץ ה-קדום והאייראציונאלי, שנשמר באורח פלא ב-נפשו הזכה וההוזה של אברהם העברי בן יקותי-אל המלמד מסלובודקה — ניצוץ מאותה האש של עולם-הנבואה שבימי עזייהו, יותם, אחז, יחזקיהו מלכי יהודה, אשר בבואת נוגהה האירה את חדרי לבו של אותו ילד-פלאים הוזה מן "החדר", שתחילה טעה בפשרו של אותו נוגה מוזר וביקש להיות רואה ואינו נראה כדרך המקובלים, ואחר-כך — דוקא בכגרותו — גילה לאור הבהובו הר-פה את הנהרה הגנוזה של ישעיהו הנביא, אוהב ה' ושונא רע, את ריח-השדה שבספר רות ואת בשימת האושר של שיר השירים, שסחיש מאוחר ממנו נתגלגל ממרחק הדורות לתוך האידיליה של "אהבת ציון", אידיליה שתוכה רצוף מלחמת ה-טוב והרע ונצחון האור על החושך ושעבי-חן לב-נות עוברות בה מעל לתחתית אנוש אורבים למ-טה. אידיליה זו, שנולדה בדור רומאנטי שכבלי השכלתנות עוד נגררים אחריו, אינה תמימה עד כדי לעצום עיניה מראות את יסוד הרע שבמצ-יות ואינה מוכת אכזבה עד כדי לכפור בטוב כיסוד-עולם, אלא טובלת עד פלג-הגוף במאפליה של מטה ומפלג גופה ומעלה נמשכת באומן דרוך כלפי אור של מעלה. והרי זאת מתכונת התנ"ך בימי הנבואה! מי יודע? אילו נוצר ספר "אהבת ציון" בימים קדמונים, כי אז אולי נכנס לתנ"ך כמו רות ושיר-השירים, או לספרים החיצונים, כמו טוביה, או שושנה ושלושת הזקנים (אלא ש-אז היה זה סיפור הרבה יותר קצר, ללא כל ארי-כות יתרה, כי הקדמונים ידעו את סוד הצמצום).

ב

ספר "אהבת ציון" לא זו בלבד שנבע מנפש הילדות של האומה, אלא גם הנהו, מבחינה מסו-ימת, ספר בשביל ילדים: בשביל ילדים גדולים, כי גם הקוראים העבריים מלפני מאה וחמישים שנה ילדים היו מבחינת פרשת-החיים התרבותית החדשה שלנו בדור ההוא. הם היו בני התחיה העברית בילדותה. הלא כל פרשת תרבות מתחי-

ברם, ההזייה של מאפו — ברית כרותה היתה בינה ובין האהבה, ומשום-כך היתה זאת הזייה חיובית, ולא בת שלילת החיים. הזייה רוחנית זו מסוגלת היתה לצייר את העבר בצורת אידיליה. אבל היתה זאת אידיליה ביי-קורתית, כלומר העלאת אידיליה באמצעים ריי-אליסטיים ובעין-שופט פקוחה, אם כי מתוך או-מן-תום ומתוך אהבת הטוב.

רואה אני את "אהבת ציון" כראות מחזה-בובות גאוני, עשיר המצאות ומלא תנועה וחליפות מצבים, חגיגי ונעלם לעינים ביפעת צב-עיו כלפי חוץ, ועם זה מהורהר בסתר ומחושב מבפנים בכובד-ראש חרישי וחסוד שבהכרת ה-דור-פרצופיות הקשה של סבך החיים ומתוך ציי-דוק-הדין. מתחת לעליצות המעוג הילדותית של קומדיה כמו-לאטינית, אמנותית-נאיבית, מסול-אה בתעתועי טעויות ושלשלת ממושכת של מצ-בי "קוי פרו קוו", מוצנעת כאן עצבות קלה, כ-עצבות הבהירה והשקופה של שמי התכלת ביהו-דה ככלות בציר. מאריונטין של איפיון קיצוני וחד-משמעי אלה, מסכות ריאליסטיות מדומות, מופרזות או מפלצתיות, שנועדו לשובב רוח יל-דים קטנים וגדולים, תמימי נפש אבל טובי שכל, גוצרו כאן בידי אמן קוסם-המושך בחוטי הכו-נה המחוכמת כבמטרה כפולה: לשעשע את הצו-פים שוחרי הדמיונות — ולעורר בהם יחס שבלב וגעגועים אל אותה ארץ-הפלאות הרחוקה, מכו-רת הנשמה הישראלית הקיבוצית, אל חוף הע-בר הקדוש, שמצולה סוערת וזעומת-שיבה מפרי-דה בינו ובין מישור המציאות הגלותי, גלוי ה-חתחתיים.

בהמולה נגרשת של תהלוכת תחפשות רבת-פנים ורבת מלל נגולה ועוברת על פנינו שפעת דמויות מגולפות ומצובעות בלב תפאורה של חגיגות תיאטרונת. כמין אופרה מוצגת כאן לפנינו, אופרה שבכתב, שמיטב רושמה החיצו-ני — כובה, ומיטב זכות קיומה — אמיתה המסו-רתת, האמת שבשירה. איני יודע למה זה עד היום לא עלתה במחשבה מלפני שום אדם לחבר אופרה עברית מקורית לפי "אהבת ציון" —

אפשר לדון בנפשות העושות כאן לפי השכל הי-שר, שאם באספקלריה זו נאמר לראותן הלא נמ-צא שיש לנו עסק עם פתאים גמורים, כי לא רק ידידיה הנדיב, המרוצה מעצמו והמאמין למולי-כים אותו שולל, אלא גם תמר בתו המעוגנה, שה-אהבה לבדה היא המניע בחייה, עושים מעשי פתי מאמין לכל דבר. יש לדון עליהם רק כעל יצורי רוח-ילדות, אשר בה לא השכל אלא הסמל הרגשי הוא הגורם העיקרי, הקובע את המעשים. כוח-דמיון תמים הוא המניע כאן את גרמי המ-משות ואת פעלי אנוש.

ג

אם יש מי שביקש לראות ב"אהבת ציון" רו-מאן היסטורי, הרי זה שגה ברואה וטעה בהבנת הענין, במחילה מכבודו. לא, סמי מכאן רומאן היסטורי. כי סוג ספרותי זה הריהו נחלת הד-מ-יון היוצר בלבד. הרומאן ההיסטורי מתדפק על שערי העבר הסתומים, החסומים בעיי מפו-לת, ומבקש לחדור לתחומו של העבר באשר הוא עבר, ולא הווה, ואילו מאפו הרגשי, בעל הנפש הפיוטית, היה חי בעבר כמי שחי בהווה: העבר שבתנ"ך — זה היה ההווה של נפשו. מאפו לא היה מסוגל כלל לכתוב רומאן היסטורי, יען כי תפעול הכוח-המדמה באיש תמים-לב זה קרוב היה, לפי מהותו, יותר להזייה מאשר לדמיון היוצר — ואפילו אם נגרוס שהוא נמצא בחצי-הדרך בין הדמיון היוצר ובין ההזייה (ואמנם מצויים שלבים כאלה), הרי עדיין אין בזה מה שדרוש בשביל רומאן היסטורי לאמיתו. אבל זאת לזכור ולהדגיש, שההזייה, בתם של התמימות ו-של הריחוק מהוויית-העולם, לא היתה בו במא-פו בילוי-עולם גרידא או בריחה מן המציאות בלבד. הרי אחר-יכן חזר מאפו לתהות על מערכי המציאות של סביבתו, לדון בה ולהוקיע את מו-מיה, בכתבו את "עיש צבוע" רב-הכמות, והן גם ב"אשמת שומרון" גלויים לעין כל נפתוליו עם המציאות — ולא זו אף זו: גם ב"אהבת ציון" גופא אין אידיאליזאציה גמורה שבהעלמת-עין מן המציאות, כי אם מלחמת הטוב והרע יש כאן.

(ספרותית) אחרת מלבד לשון התנ"ך, אשר בה התבצרו במלחמתם נגד שלטון התלמוד, ואפילו בעברית מקראית זו הן לא הגיעו לכלל תנופה של שימוש אקטיבי או ארטיקולאציה חפשית, והיו כפותים לגושי-מלים מפולמים שנגררו אחרים כמיני סדים כל אימת שביקשו לבטא מושג הקשור לאחת המלים, ולכן השתמשו בפראזות תחת מושגים ובמלל במקום מלים, כלומר — ב"מלי-צות", כידוע. וגם מאפו לא נבדל בזה מבני דורו. ואף על פי כן, לנוכח הידיעה העמוקה והשרשית שהיתה לו למאפו בלשון העברית מוכרחים לקבוע שמוכשר היה, ללא כל ספק, להשתמש באוצר לשון-המקרא בצורה יותר חפשית, והמוסייביות שלו לא על כרחו באה לו אלא מרצון הייתה. הוא אימץ לה אותה בכונת-מכוון כלבוש ריקמה אורגאמנטי מתאים לחפצו הסצינארי. אכן בשפה כבודת עדיים ואפודית כזו של שילובי מחוות-שפר הנעות בכבודות חגיגית תחת עטרות זהב צריכים לדבר הגיבורים העבריים, שרי אפרים וחורי יהודה, העולים מן המדבר ציונה או הכרמלה והנקלעים מאגרא רמא לבירא עמיקתא וחזרה, הם ובניהם ובנותיהם ובני משק ביתם, לרגל גפתולי תפקידיהם הדקלומיים ותהפוכות הגורל של איש איש מהם. אף על פי שאין כאן שום סמליות, והנפשות העושות אינן לא אליגוריות ולא דיאקטיות אלא לכאורה דמויות לצורך עצמן, שתוכן כבדן וברן כתוכן (אף יתר על המידה), הרי בכל זאת הגן יותר מדי סכיימתיות משאפשר יהיה לראות בהן טיפוסים שיש להם ביסוס פסיכולוגי וצידוק רוחני, ולא כל שכן גיבוש היסטורי. דמויות אלה — איפיון פרימיטיבי למדי וניתן לא בעקיפין ולא במרומז אלא בפשטות נאיבית ולא-מורכבת; דמויות דרמטיות הן, ללא עומק, גזרות לפי קוים כלליים בלבד ומוכלבות בחוטים לבנים. ולכן ובהתאם לכך גם הדיבורים שהמחבר שם בפיהן הריהם דיבורים מסוגננים וכמעט בלתי-אישיים, כמתאים אמנם לתפקידן התיאטראלי, ערוכים כמין מורזאיקה צבעונית לפי תבניות נתונות מראש, כייאות למחזה-שעשועים פומבוני לעם, המעלה

והרי ספר זה ממש "מתבקש" לזאת! עצם הפאתוס הפסיבדו-תנכי שבעברית-שיראין רכה-מת-גוונת ורקומת-מליצה זו — פאתוס של תיאטרון הנהו, וגלימת הזהורית הצונחת מעל כתפיו של המאהב הראשי, הוא גם בעל האופרה, מגלה מתחת לאדר-היקר, התפור אד הוק, את העור השחום של גזיר יהודי הוזה ואומר תהילים, היושב בתענית במערב ורואה חלום במזרח.

חזון העבר הביבלי הרחוק ביצירת מאפו זו הריהו מין féerie שעשועית, מתלהמת בעוז כלפי חוץ וענוגה עד לרוך אין-מגן מבפנים, מחמירה להבחין בין טוב ורע, בין צדיק ורשע, מוסרית-חדמשמעית בנקיטת-עמדה שלה ובהבעת יחס-ומשפט שלה במונולוגים הנמלצים שבהצגה, ועם זה נאיבית ואף ילדותית במניעה החלומיים שגולדו מן האתוס, שלא תמיד הם מגיעים לכלל הכרה במחבר בעצמו.

המון אדם רב, ציבור עצום של דמויות, שרובן אינן אלא סכימתיות גרידא, מגוים את ריקמת סיפוריו. הם מצטופפים ונדחקים, נתקלים ונכשלים זה בזה, מסתבכים ביחסי חיבה ושנאה, אמונים ומרמה, ולמעשה אינם כאמור אלא בוות-ישחק ביד האוחז בחוטים של במת-חזיון צבעונית ומזהירה זו, השובה לב בזיקתה הנלבבת לטוב ולצדק ובהאבת האדם ובהאבת האומה שביסוד כל כוונותיה — שובת-לב בהישגיה ובכשלונותיה גם יחד, כמו ששובים את לבנו מעשי הילד במשחקיו "הרציניים", הסוחפים את גפשו והחשובים בעיניו הוא יותר מכל מוסר-אב ויקתתאם, ואין צורך לומר הרבה יותר ממנהגי הבריות שמסביבו.

ד

הבחנה נכונה בסגנונו של מאפו תשמך ראייה נוספת לכך, שאת שני סיפוריו התנכיים יש לראות לא כריאליזם היסטורי אלא כיצירות מסוג-גנות של דמיון וראווה. יש כאן סטיליזאציה על דרך המותנה, הדוחקת הצדה לכתחילה ומעיקרו כל "פשוטו כמשמעו". אמת נכון, "המשכילים" בתחילת המאה התשע-עשרה לא היתה להם שפה

עיים ולא-תמיד כפותים כליל למקורם במקרא. מובן מאליו שהמוסיביות, השלטת בתקופה, של-טת גם כאן, כגון בפתחה של חלק א' (אגב: הקצב השקט והאיטי והאופי הדסקריפטיבי-הגותי של פתיחה זו מזכיר במקצת את אדאלברט שטיפטר, בן זמנו של מאפו, שבודאי לא ידע ולא שמע כלל על סופר-אמן מערבי גדול זה). ואף על פי כן, הסגנון של "אשמת שומרון" הריהו קצת פחות משועבד לשלטון "הפסוק" כנתינתו מהתנ"ך — כי כאן נראה הניב המקראי מפורד במידה ניכרת ליסודות הרכבו לצורך שיוורם בתוך ארג הטכסט של מאפו.

"יצאתי משם ברוח גשברה" — אומר עוזיאל לתברוני בחלק א, של "אשמת שומרון" — "הלכתי בראש הומיות, והנה המונים המונים יגהרו אל הר בית ה' להשתחוות שמה, במ בחורים עם בתולות, זקנים עם נערים. הלכתי שמה גם אני, ויהי ברדתי מן ההר והנה עיני אורו בראותי על-מה כלילת כל פאר עולה עם רעותה ההרה; גם היא שמה עלי עינה בעלותה, ולא יספה עוד, כי חמקה עברה ותתבולל בהמון הרב. ואנכי עמדתי לרגלי ההר, חכיתי לשובה, ולשוא שקדתי, שמרתי הליכותיה, ואתעצב אל לבי, כי את כל חמדת ציון ראיתי באור פניה, ולא יספתי לראותה עוד." — בניגוד לעברית של "אהבת ציון" הרי עברית מקראית ערבה זו שוב אינה כל-כך רחוקה מזו שבפי הדור שבין מאפו ובינינו אנו, אין היא ארכאית ממש, פרט לשימוש בו-המהפך. אפילו הנוער של אחרי קום המדינה עוד יוכל "לרוץ" בה בלא הרגשת זרות יתרה ובלתי שתהיה בעיניו מצחיקה או מעוררת בת-צחוק סלחנית.

ה

דומה העברית המליצית של מאפו לעטרה עתי-קה מפוארת, הרקומה זהב ומשובצת ספירים ויה-לומים, שמקומה יכירנה רק כשהיא צמודה וקשו-רה קשר טבעי לשאר לבושו של האיש הנושא אותה. במידה שעטרה כזו מתאימה לדמותו של קדמון שבגדיו בגדי חמודות בסגנון של אותו

נשכחות ושואב מן הקדמונים: הן מדברות בצי-טאטות ובקטעי מובאות, בסגנון מוסיבי מכוון, במטבעות-לשון מן-המוכן, בחיצוב גושים של-מים מן המקרא, בלא הפרדה ליסודותיהם. את החרסים המצויירים של בויכי המקרא העתיקים, השבורים למחצה, קובע כאן מאפו בכוננת-מכוון וביד אמונה בתוך תבליט-הפאר הקירוני רחב-המידות שביקש להציב לפני קהל משכילי דורו העברים, הגורסים את שפת הנביאים פרודות פרודות וחתיכות שלמות במגושם, אך אינם מסו-גלים כלל להשתמש או להסתכל בגרגירי יסודי-תיה לשם צירופים חפשיים ועצמיים בשיטה נית-חוגית. נעמה, אם פנינה, אומרת ב"אהבת ציון" לתימן המאוהב בבתה: "רק ראה, השבעתיך בצבאות ובאיילות השדה, אם תגיד שמץ דברי-נו". כלום לא ידע מאפו שאשה שבעת תלאות ומרת נפש, החרדה לגורל בתה, לא תדבר עם זר מקרוב בא בלשון פיוטית של שיר השירים? — בודאי ידע, אלא שלא היתה כלל כוונתו כאן לנ-צור את האמת האמנותית המפוכחת, כי הוא נת-כוון לתת לה לפרוזה של מחזהו הרגשי אופי של מערך מופעים מפואר, צביון של "במת-ישחק" מרהיבה לב ועין, מקושטת בדברי חן פיוטיים, טעם של שכרון-יופי ושגיון-מראות הצוררים ב-כנפיהם את הציבור ומעבירים אותו לארץ-פלי-אה מקודשת, מפעימה, אשר בה אפילו רשעים גמורים דורכים על במתי אצילות שאינה נטמאת במגעם.

יתכן לומר איפוא שהשימוש המופרז בסגנון המוסיבי ב"אהבת ציון" בא בכוננת מכוון מתוך הרגשת המחבר שכאן זה מוצדק (ואכן מתאימה מליציות מודגשת זו לצביון המשחקי של אידיליה זו, שיש עמה ברית עלילה רגשית עם בינה אוב-ייקטיבית-כביכול במציאותם של הטוב והרע ב-בני-אדם) — והראייה היא, שספר "אשמת שומ-רון" (שבו היתה כוונת מאפו אולי דוקא לרומאן היסטורי, אבל מה שעלה בידו לכתוב היה רק סי-פור-הרפתקאות, תמים למדי, על רקע היסטורי-רומאן פסיכודו-היסטורי), כתוב בסגנון קצת יו-תר ממוזג ושקול, בצירופי-לשון קצת יותר טב-

ומי זה יאשימני, יהודי עני, עשיר שירד מנכ-
סיו, המהפך בחררה הישראלית כדי לחשוף ול-
הציל מרגליות שלא אבדו בשריפה?

אוהב אני את קילוחה ארוך-הנשימה "כמי ה-
שילוח ההולכים לאט", את השלוחה המאירה הזו,
החזקה בעומקה והרכה "כנחל אפרסמון" על חל-
קת פניה. אם המקרא הוא כלי ראשון של לשו-
ננו הנפלאה, המקור הטהור שלה, הרי המקראיות
של מאפו היא כלי שני שלה, כלומר — קרובה
לתנ"ך קירבה בלתי-אמצעית: היא החוליה הרא-
שונה שלאחריו, הצמודה אליו בחומר וברוח ותלו-
יה בו כולד שעתה זה יצא ממעי אמו. כל היסו-
דות של לשון המקרא, מלוא החומר המילולי של
התנ"ך, חיים וקיימים בשני הספרים "אהבת
ציון" ו"אשמת שומרון" ב מ פ ו ר ד , כאילו נט-
חו התנ"ך ונגער בכברה ומן הקמח הזה אפו
לביבות בלולות בשמן זית זך. יסודות מפורדים-
מעורבים אלה משמשים את כל צרכי הסיפור,
את התיאורים והשיחות, המונולוגים של הנפשות
העושות ושל המחבר, באופן שמגרירי המקרא
הרכים האלה, קטעי הפסוקים וצירופי המלים,
אפשר לשוב ולחבר את התנ"ך כולו, על מלוא
הטכסט שלו.

בעברית כזו כתב אז, כמובן, לא רק מאפו,
אלא כל הדור כולו, ואף על פי כן יתכן לומר שב-
פי מאפו היא יותר געימה, יותר הרמונית, יותר
מתקבלת על הדעת, הרבה פחות צורמת את
אזננו המפונקת, האמונה על מודרניות מפוכחת,
מאשר בפי יתר בני תקופתו, להוציא את העב-
רית המלוכדת והמוצקה, המגובשת והצלולה, של
יל"ג, הצעיר ממאפו כמעט בחצי יובל שנים—
כי ביל"ג אתה מוצא כבר ראשיתה הברורה של
אותה התפתחות, שהפכה את העברית המקראית,
מתוך השלמה עם לשון המשנה, לשפה מודרנית,
התפתחות ששיאה הראשון, כמאה שנים אחרי
מאפו, היה ביאליק, ושדמות המשכה מי
ישורנה?

הזמן, בה במידה היא אינה מתאימה כלל, ואף
עשויה להיות נלעגת בראשו של אדם מן השוק,
בן זמננו, שבגדיו אפורים או קרועים ומטולאים.
יפה היא בראשו של היושב על כסא מלכות, ולו
רק במחזה על הבמה, אבל מצחיקה היא ברא-
שו של חנווני בחנותו או מתמיהה בעני היושב
ואוכל בולבוסין ודג מלוח.

העברית המליצית של מאפו אמנם צורמת את
האוזן ואינה מעוררת כלל וכלל את התפעלותנו
ב"עיט צבוע", אף על פי שהיא מעורבת — ובכוו-
נת מכוון! — ב"אמרות חכמים", היינו בלשון
המשנה. "הנה לשון המשנה רחבת-ידיים לפני-
כס" — הטיף מאפו לסופרי דורו בהקדמתו לנסיון
שלא נתגשם לכתוב סיפור על ימי שבתי צבי.
אגב, "ע י ט צ ב ו ע" הוא הרומאן שמאפו או-
לי לא היה צריך כלל לכתוב אותו, כי הוא,
בעצם הדבר, מעין חולית-מעבר בין מאפו ובין
סמולנסקין — ומה גם שיעודו של מאפו, איש
עברי זה, גלגול של אחד הקדמונים, היה לחיות
בעולם התנ"ך בלבד.

אבל מתאימה ונאה היא עברית זו בפי בעל
"אהבת ציון", ואפילו בפי בעל "אשמת שומרון".
ביצירות אלה — אודה ולא אבוש — גורמת לי
עברית מליצית זו הנאה משונה — "משונה" מח-
מת שמעורבת היא בי בנקיטת-הרחק מסויימת
שבאירוניה סלחנית כנגדה, משום שדפוסי ביטוי
אלה של העברי הקדמון באותו "תור הזהב",
כביכול, של האומה, מעוררים הרגשה מעורבת
של דבר שאולי רוצים היינו, במובן-מה, שיהיה
גם מנת-חלקנו שלנו, אבל עם זה הלא ברור לנו
שמן-הנמנע הוא ושבעצם הדבר אין זה ברצוננו
כלל — כשם שרוצים היינו כי יישמרו בנו כמה
סגולות של ילדותנו ועם זה אין אנו רוצים ב-
שום פנים להישאר תקועים בתוך הילדות. אבל
אוהבים אנו את ילדותנו — ואני אוהב את מלי-
צת מאפו המקראית, התמימה והערבה, כמו שאני
אוהב את ילדותי.

שלשה מכתבים מאת אברהם מאפו

שלושת המכתבים הבאים של אברהם מאפו (מאוסף מכתבי מאפו העומד להופיע בהוצאת "דביר" ו"מוסד ביאליק"), הניתנים לפי סדרם הכרונולוגי, ענינם שונה ונכתבו לאנשים שונים; הראשון — לאחיו מתתיהו; השני — לקלמן טויבר ולמשה קוטקינד, גומרי בית הספר לרבנים בוויילנה, שעמדו בראש ועד לתמיכה בתלמידים מחוסרי אמצעים של בית הספר הזה; והשלישי — ליהודה ליאון רונגטל, משכיל יליד וילנה, מעשירי פטרבורג ומראשוני חברת "מפיצי השכלה" בבירה.

במכתב הראשון דן מאפו בעניני משפחה, בשני על הקדשת כל ההכנסה מן החלק השלישי של "עיט צבוע" לטובת תלמידים עניים של בית הספר לרבנים, והשלישי מביע תודה לראשי החברה "מפיצי ההשכלה" על עזרתה להדפסת ספרו "אשמת שומרון". בכל אחד מן המכתבים מובלט קו מיוחד בדמותו של אברהם מאפו האדם והסופר. במכתבו לאחיו הוא דורש ממנו לתת גט פטורין לאשתו, שהוא סבור כי בגדה בו. מן המכתב — והוא אינו החריף ביותר בסדרת המכתבים שהסופר הריץ לאחיו — אנו למדים, כי דברי מאפו בפרק הראשון "חוזי הזוועות" על ה"אהבה והקנאה" שהן "הראשונות לפעולות בני אדם ונוראות על כל יושבי חלד" הם לא דברי מליצה, אלא חלק אורגני מהותו ומנסיון חייו, ויש לייחס להם יתר חשיבות להבנת המבנה של ספריו ודרך התיאור של גבוריו. המכתב השני, שבו מודיע מאפו על החלטתו למסור את כל ההכנסות של החלק השלישי מספרו "עיט צבוע" לטובת תלמידי בית הספר לרבנים מעיד על נדיבות לבו של הסופר והמורה, שכל ימיו חי חיי דלות ודחקות. המכתב השלישי, שבו מסביר מאפו את ערך עבודתו הספרותית, מראה בבהירות את היסוד הריאלי, האקטואלי, של סיפוריו ההיסטוריים: לא העבר לנגד עיניו, אלא ההווה והעתיד; הוא מתכוון לתת דמות יותר גאה של חיים יהודיים שלמים כפי שהוא רואה אותם בחווגו: עולם עברי, של השכלה ועבודה, שאין בו דקדוקי עניות ודקדוקי מיצות ושהדור הצעיר עולה בכשרו ובדמותו המוסרית על קודמו, דור הזקנים, החשוכים והצבועים.

המכתב הראשון הוא מכתב-יד של מכתבי מאפו לאחיו, הנמצאים ביו"א, ואשר ידידי ז. קלמנוביץ וז. רייזין ז"ל מסרו לי לפני שלשים שנה את העתקם; השני — נתפרסם במהדורה הראשונה של "גיי צבעים" (ווילנא תרכ"ג); והשלישי משנת 1864 נתפרסם בחלק השני של "תולדות חברת מרבי השכלה בישראל", הוצאת ל. רונגטל (ס. פטרבורג, תר"ן).

ב. דינור

"מדוע בתך חולה למות? — יען אחר מכ-
תב אישה לבוא, ע"כ אחז אותה השבץ". ומדוע,
אשאל אני, מדוע לא יאחונה עתה השבץ באפס
כל מכתב? — השלך אחי טומאה מעליך וחשוך
כספך לאשה בת טובים ויראת ה'. חזק ואמץ
לבך. לבש נקמה, כי השחיתה עגבתה ותכס קלון
על כבודך.

הסכלת עשה גם בשלחך 60 רובל הפעם הזאת
כי בזה תקטיר קטרת לשטן המשחית אשר ינהגך
בכבדות ובוה יראו כי עוד חמלה בלבך תחת
קנאה חמת גבר. הנך בעיני כמושיב עלוקות סביב
למכה טריה אשר כרבות הטריה כן קרבה ישו-
עה. הביא אותה בין המצרים, בין יאוש ובין מח-
סור, אז תתחנן לתת לה גט. ובמעך כל עזר
ממנה, כתוב אליהם דברי נהי כאשר כתבת פע-
מים לערוך לנגדם את אשר עוללו לך ובאין

א

[חזה"מ פסח, תרי"ט]

אחי מחמדי! את המכתב הזה אל לאנצע¹ כתב-
תי בדמי לבבי, גם הפסקתי לרגעים כי נלחץ לבי
בקרבי ואתן קולי בבכי ותבך אשתי ותבך בתי
הקטנה ותבט אלינו ולא ידעה מה. אך איש לא
הי' אתנו, ואנכי טפלתי הבכי על מות בתי
לאה. —

אחי! מדוע גבהלת לחוות דעתך ומדוע פצית
פיך אל לאנצע לתת לבתה מהר ומתן כמו לא-
שה כבודה, אשר יגרשנה אישה מסבה אחרת?
הסכלת עשה.

אל תתן לזרה חילך ועצביך בבית נכרי!

¹ לאנצע — חותנתו של מתתיהו מאפו.

טויבער⁶. וה' משה קאטקינד. יהי נעם ה' עליכם ועל עוזריכם!

הן רבים עניי הצאן הרובצים סביב למעין התור-
רה והחכמה הפתוח למו בבמ"ד הרבנים, ואתם
המשכילים אל הדלים האלה ראיתם, כי אם אין
קמח אין תורה, ותקראו נדבות, ורבים וכן שלמים
נתנו לפעלכם צדק, ויתמכו ידיכם לעבודת הצד-
קה, לכן נדרש גם אני לשאלתכם, ואת מחברתי
"גי הצבעים" הנני מרים לכם נדבה בפעם הזאת
להוציאה לאור ולחלקה ביעקב, הן אוהבי חזיו-
נותי ירביון מיום ליום ועצומים קוראיהם, הא
לכם זרע, זרעו לכם לצדקה וקצרו לפי חסד,
והיה מעשה הצדקה שלום לכם ולעוזריכם⁷, ולי
אני ידידכם המזחבר.

ג

[אל ל. רוונטל, יוני 1864]

נקטה נפשי בעדת הקוראים העברים אשר הללו
פעלי בכל פה וירוממוהו על שפתם וידם לא עשו
תושיה, על כן הרימותי נדבה את החלק השלישי
ל"עית צבוע" לעניי בית מדרש הרבנים בוויילנא,
כי לא מצאתי און לי להוציאו לאור בכח ידי,
ואומר בלבי: רב לעדת הקוראים עמל נפשי וי-
גיעת בשרי ולמה זה הבל איגע לבקש גם מוצא
לכסף? כן חשבתי ואראה את גליונותי בכתובים
כנפל טמון חתום באוצרותי אשר יקוה לאור ואין,
ועל מבחר הגיוני וחזיונותי — "אשמת שומרון"
דוה לבי מאד, כי בו חזון הרביתי להרנין לב, בו
הראיתי תמונת יהודה וישראל בימי קדם ומהר
ציון הופעתי על תמורת הליכותיהם בימים הא-
לה⁸. אמנם זאת שמתי לי לקו בדברי על דורות

מקום לנטות ימין ושמאל יבקשו לדינה² פתח
תקוה, ואף אם צר הוא בעיניהם הלא תצא בו
בראותה כי מחוץ תשכל דבה רעה ומחדרים
צופה מחסור. הלא אפערציאן היא ואין רח-
מים. הסירה מהר את הבשר החי האוכל סביב
באש צרבת. מכתביך ללאנצע טובים כמו לא
בהשכל מעשיך, כי רפיון נראה באחרונים. כתוב
נא לה' קאראסעק³ לבל יוסיף עוד תת כחך
לזרה עד אשר יגמר דבר. וכתוב להרב הג' ר'
יעקב קאוונער⁴ שמשך הקטטות יכסה כלימת
עולם על הילדים ולכן יוכיחם למהר לבצע הדבר
להשקט שאון ודבת עם ונשכחו הצרות ונמח
זכרם. האכתוב לו אני אחרי צאתי לריב עם
לאנצע כאב וכפטרון לך? כי מי יפעול ומי יחיש
חוץ ממני? רק ירא אנכי לנסוע לוויילנא, כי שם
לי מעון אריות. רק מהר אחי והחישה מעשיך
בכל תחבולה. כתוב ללאנצע כי אחיך לא חלל
כבודך וכי עוד ישים עליו נוספות. לכן נפשך
קשורה בו באהבת עולם וע"כ אל תדבר עלי עתק
לשחוק לכל שומע, וכי ריבו עמם כבוד הוא לו,
אות אהבת אח נאמן ואהוב אשר עתה נפקחו
עיניך לראות עצתו הטובה מראש.

אחיך אוהבך כאישון עינו

אברהם מאפו

התשלח עוד מזון לעיר אשר תצור עליה?
הלא ימשכו ימי מצור ימים רבים. אל תתן לזרים
חילך ואל תוסיף לה ה-50 רובל למע"ה.
לאחותנו נתתי 25 רובל. בתי מברכת אותך
וגושקת תמונך. התתן 6 רובל לקרובינו הע-
ניים? גרע משרה ותן להם וה' יתן לך חיים.

ב

[1863]

אלופי ומידעי המשכילים על דבר אמת, נדיבי
הרוח העומדים על הצדקה העומדת לעד, ה' קלמן
² אשתו של מתתיהו מאפו.
³ מעשירי וויילנא, שבאמצעותו היה אחיו של מאפו
שולח כספים לאשתו.
⁴ ר' יעקב קאוונער הוא ר' יעקב באריט, ראש ישיבה
ודיין בוויילנא, שהיה מקובל על הציבור היהודי וגם
על השלטונות, הוא למד בנעוריו בסלובודקה, ונר-
אה שהכיר את משפחת מאפו מן הימים ההם.
⁵ = למען השם.

⁶ קלמן טויבר היה בידידות אישית עם מאפו, והיו
לו מכתבים רבים של מאפו. השוה "ווסחוד" משנת
1892 חוב' ע"מ 21-23. היה מורה בישיבת ר'
מיילא בוויילנא והיה מידידיו ומעריציו של זאב יע-
בץ, הוא הראני (בשנת 1900) חבילת מכתבים של
גדולי ישראל, ובהם של מאפו, והוא שמר עליהם
כעל "אוצר יקר". מר קוטקינד היה לימים רב מטעם
בגרודנה.

⁷ הועד לטובת התלמידים קבל ממכירת הספר (אחרי
ניכוי הוצאות ההדפסה) — 300 רובל (ווסחוד, שם
עמ' 22 בהערה).

⁸ כלומר: בזמן הזה.

רותיו הגעימות בכרמל ובכתובים כי כבודו הרם תמים דעות עמי על דברת שפת עבר הדרושה לחפץ משכילי הרבים, הן קולה לישורון תקרא לאמר: הקבצו בני יעקב יושבי קצוות והאחזו בעמוד התוך, כי עת היא להודיע ולהודע, כי אתם עם, גוי מעולם, ועתה למה יבוש יעקב, הן עוד שפתו אתו רבת העליליה מדור דור ורוחה היא קבצם, ואם הרחיקו בניה ללכת, איש לעברו תעו, היא תשיב נדחים לבצרון במשאות נעימות ובחידות מני קדם, והיתה לרוח העם המחיה או-תם וליתד תקועה במקום נאמן, ונאספו אליה תופשי תורה, גבונים חקרי לב, יודעי בינה לעתים ודוברי צחות בלשון עם ועם, ונפגשו חליפות דעותיהם, והיו לאותות בקרב העמים, ונבנה בית ישראל בתבונות כפיהם ונמלט ממלתעות הע-תים, וראו בעמים ואמרו כאשר אמר לי אחד חכ-מיהם במכתבו מקיוב: "אשרי העם שככה לו, אשרי הגוי הנצב כצור בין גלי העתים, אשר משבריהם עברו עליו והוא עודנו נכון, לאות ול-מופת כי עין ה' בו ויש תקוה לאחריתו".

אף אנכי אענה את כבוד אלופי ומיודעי: אש-רי חלקו כי בחר דרכו להיות בראשי הבונים את בית ישראל, ושמו יכתב לזכרון בהיכל ה', והיה ברכות לעד כחפצו וחפץ ההוגה כבוד ותו-דה אין קץ לשמו ולשמות נדיבי ישורון המקשי-בים לקולו.

מחברתי "אשמת שומרון" נעלה על "אהבת ציון" שבעתים וגדולה ממנה כפלים; כיום נת-תיה לכתבה באותיות ברורות כראוי לדפוס וי-מי העבודה הזאת ימשכו כשני ירחים, אח"כ אעבירנה ע"י הצענזור ומשם אל הדפוס.

עולמים להודיע לעמי כי לא כימים הראשונים הימים האלה לבית ישראל. על כן נטיתי לי קו על שתי קצותיו, אהבת ציון ואשמת שמרון מק-צהו מקדם ועיט צבוע בקצהו האחרון, למען יקרא המון העם, יראה את שתי קצותיו והתעורר על תהפוכותיו, ואמר: איכה הרחקנו ללכת מן הק-צה אל הקצה? הן החזיון רב פעלים מאד ורב הקסם למשוך אבירים בכחו, חרף החכמים בעי-ניהם אשר יכזבו בפעולתו בהביטם אל רום אנ-שים בעמים החכמים והגבונים, וישכחו כי גער ישראל!

הוא אשר דברתי, כמעט אמרתי נואש לכל חז-יונותי, ואבקש לי מעוז מעם אחר.

עודני נאנח מעבודתי והנה כבודו הרם הופיע עלי ראשית מדברותיו ויתן תקוה בלבי ותחי רוחי. כמעט שהוחלתי והנה זרחה לי שמש צדקה במכתבו השני להגיד לי כי הוא דבר אף עשה, חשף זרועו וחזיונותי באשמת שמרון יראו אור! אלופי ומיודעי! הן כבודו הרם נתן שמחה בל-בי ויקח ממני רוח קדשי, והנני עתה כגבר אין איל ואין ברוחי תושיה להביע לו די תודות על פעלו הטוב לי ולחברים המקשיבים לקולו, ומה אשיב לנדיבי עמי כל תגמולם עלי? ואם אגיד צדקתם לדור נולד בפתחי שערים היש בדברי די שלומים לחסדם אשר עשו לי ולכל קהל עדת קוראי הששים לקראת פעלי? גבוכו עתה שרעפי, ולעת מצא תצלה עלי רוחי ואמצע דברים במע-רכי לבי. ולא על הכסף המתכן אשיש משוש, כי אם על התכלית הנרצה בפעלי העשוי לעורר רוחות הנרדמות באשפתות העצלות אשר ישובו יהפכו ידם כל היום ברקבון, המה יריחו ריח לב-נון ונפשם תבחל בחלבנה, אשר רק אזכרתה טובה בקטרת סמים. ומה שמח לבי בראותי מאמ-

מוטיבים ציוריים ב"אלוהי ברזל לא תעשה לך"

רות קרטון-בלום

אל הארץ אשר אראך". ההדרגה שבניסוח הפסוק, שהוא מעין מעגל המתכווץ ומגיע למרכזו, באה להדגיש את אכזריות הצו. "מארצך" — העובדה הפיסית, "ממולדתך" — הזיקה בין הבן לארץ, "ו" מבית אביך" — ההדגשה על הנאמנות הראשונה. אך המספר המקראי אינו מסתפק בניסוח ההדרגי. הוא אומר: "מארצך וממולדתך ומבית אביך", משמע, אין זו ארץ שהיא גם מולדת וגם בית-אב, אלא מעין פרידה משולשת: פרידה מ"ארץ", מ"מולדת" ומ"בית-אב".

ואכן הפרידה מאור כשדים כפרידה ממכורה, וכנען שהיא עדיין בבחינת נכר, אלו אינם מוטיבים חדשים ביצירת שוהם. בפואמה "אור כשדים" מתרפק המשורר על המכורה, אור כשדים, ולעתים אף מתחרט על הישמעו לצו:

סלח לי, כי בנסותך חסד נעורי:

לך לך מארצך —

לא השכלתי למאן ולענות,

כי טוב ונעים שבתנו שבת-דודים

לעד בשמש כשדים ובלילות סוד לאור.¹

המחזה שלפנינו הוא סיפורם של בני-בליי-בית הניתקים מארץ מכורה והחיים בנוף חדש וזר. בצבת זו נתונים רוב הגיבורים: אברהם, שרה, הגר, אליעזר, יזיו וירחע. הרגשת הגולה, פחד הארעי והכמיהה לבית של קבע, אלו חוויות-המש-תית שלהם. חוויות אלה מתגלות לאו דווקא על פי אמירותיהם המפורשות, אלא על פי הנסתר הפיזי-טי השזור בציורים מתחום רכיבי הבית. הבית נעשה מוקד לכאבן, געגועיהן וחרדתן של הנפשות הפועלות, וממילא פולשים מרכיביו השונים לדמ-יוגן אף בשעה שאין הן מדברות בו ישירות. הגדר. — הבטחון, האישי או החברתי, הכמיהה

הקריאה ב"אלוהי ברזל לא תעשה לך" מטעימה את הקורא טעם משונה, כאילו נעה היצירה בשני כיוונים מנוגדים. האחד נכפה על ידי המשורר "המורה" שיצא לדרוש בסוגיות רעיוניות, ומתנגד-דת לו השאיפה של העצם הפיזי, התובע לעצמו. מרגע שנידובב, חיים משלו, חוקים פנימיים שעל פיהם יפעל. ככל מחזותיו של שוהם מיטלטל אף מחזה זה בין שני רבדים יריבים: הרובד המושגי, המעמיד את הדמויות האלגוריות הרבות, כשלו-שת ה"פלאים", הנשיאים והחניכים, שאינם אלא שופרות למחשבת המשורר וכל קיומם במחזה מותנה ברעיונות שהם באים להשמיע; והרובד הפיזי המעמיד דמויות של בשר-ודם, שעולמן אינו עשוי רק מן המיקשה האידיאלית. במחזה שלפנינו מורגשת התמודדות זו ביתר שאת, משום שהעומס האידיאלי הוא רב יותר, ובה בשעה כמה מן הפיסקאות הפיזיות והליריות ביותר ביצירת שוהם אף הן כאן.

כבכל מחזותיו אף כאן מעמידה התבנית הציור-רית מעין "עלילה", שאינה משקפת בהכרח את הרובד המושגי. היא באה להעניק משמעות-על למאורעות שבסיפור המעשה ולגלות את המומנטים הנפשיים-חזיוניים המפעילים את הגיבורים. המוטיבים הציוריים מגלים שהמחזה אינו עשוי אך ורק מן המקשה האידיאלית, אלא מחוויות אנו-שיות-נפשיות המאפשרות קיומם של גיבורים בע-לי כושר תגובה אמוציונאלי ולא רק אידיאלי. המוטיבים הציוריים המאחזים בצבת אחת את כל הגיבורים כולם, נישאבים משלושה תחומים: מבי-נה הבית, הפרייה והמדבר, העגינה והנידוי. ציור-רים אלה מעמידים את כאב הנדודים, כמיהתן של הגיבורות לכוחו המפרה של הגבר, והיחס אל האדמה כהווייה חיה — כארג הנסתר של המחזה. אילו נתבקשנו להציב מוטו למחזה, היינו פונים אל הצו "לך לך מארצך וממולדתך ומבית אביך

¹ מתתיהו שוהם, כתבים, הוצ' אגודת הסופרים על ידי מחברות לספרות, תשכ"ה, עמ' 324-325.

כחשוכת בנים. הנכר אומר לה "עושק עקרה" או "חלומות נעורים לא קמו". את בבל מולדתה היא מזהה עם ימי נעוריה, ימי פריחתה. לבשורת מולדת ינהה לבה "כלרון חליל נושא הד נעורים ויתחמץ מעצב" (61). כאיזבל המתמכרת לשירו של הזר המעורר בה זכרונות, כך מוצפת שרה געגועים בבוא גוג והנשיאים מבבל ביתה; אך בעוד שאי-זבל חרדה מפני איבוד כוחה כאשר מפתה — יר-אה שרה את אבדן כושרה לאמהות. כאיזבל אף שרה היא בת מלך, ולכן כואבת שבעתיים כאשר אינה יכולה להתגבר על קנאתה בהגר. בלשונה: "כה בושתי; בת מלכים..." (135). שוהם אוהב בנות מלכים, כי את יצריהן יכול הוא להביא לי-די עיצומם מבלי שתחול עליו חובת הצדקה. כפי שהעיר באחת ממסותיו, הטראגיות של איזבל מקופלת בדברי יהוא הדורש לקברה "כי בת מלך היא". אומר שוהם: "לא אשת מלך, לא מל-כת ישראל. כזו וכזו היתה יכולה להיות במקרה. (— — —) אבל היא בת רשעים עריצים, בת נא-מנה לעפומיות, מופלגת ביצרים מורשתיים, ועל כן טראגית"³. לעתים מודה שרה שהשתמשה ב-"יחוסה" כדי "להחזיק עמדה עם בעל, החוצה עוד שביל חומו בדרך גבר" (44). ובמשא ומתן רעיוני תשתמש בתקיפות בזכויותיה כבת מלכים ותתבע מגוג תשובה על שום היותה "בת מלכי בבל". כאיזבל, אף היא יראה את הזקנה: "יש פתאום שלב רגז יחוש קרבת / ימי בלותי". סבלה בכנען כה גדול עד שלעתים תתפלל להצלחת המרידה בכנען כדי שתוכל לשוב לשנער ולטבול בלילות חגיה, לשוב ולחלום. וכאשר אברהם חש בהתגב-רות געגועיה, הוא שואלה:

היש כי דרך שיבתך
לשם גדרתי אני, יען שש אשרי
לחנוך עמך ביתי על נכר הדרכים — — — ? (60)

לכאורה נזקק אברהם לתמונת הגדר בהוראה שלילית: הוא חסם את דרכה הביתה, אולם גדר זו היא לרצונה של שרה, שהרי היא אותה "גדר בטוחות" שהציב ליד אהלה:

³ מתוך "לזרות ולהבר", כתבים, עמ' 704.

אליו או כאב חסרונו, מרתקים את הגיבורים השו-נים לתמונת הגדר.

כשנשיא א', שליחו של אמרפל, מדבר בשבח מלכו, הוא מציין כעיקר את החסות שמעניק הש-ליט לנתיניו:

ומי כאמרפל ירעה עמים, כמוהו
בחוקיישו יתנהג במדינותיו,
לתת גדר לנכנעים בתוך ארצם?
אך כל בית מרי יסח ויבגד ינשל.
(56-57)²

המצייתים מוגנים — המלך נותן להם גדר. הגדר לעומת הנישול: הגדר היא שכרם של הנשמעים, הנישול — עונשם של המורדים.

גוג, הדוגל בעליונותם של ערכי הברזל והכוח, שוטם את אברהם המחזיק בדרכי הרוח והשלום. ברם הוא שומר איבה לאברהם גם על שום שזכה באהבת שרה שדחתה את אהבתו שלו. אברהם הוא אפוא אויבו גם כמנהיג וגם כגבר, וכשמת-דובב כאבו על אהבתו הנדחית, מתאר הוא את כנען הרודפת אחריו בדמותו של נשיא עבר:

— — — כי עתה ידעתי,
שבאשר אהיה, במעונו צפוני,
בכל פרבר גדור ובכל חרשת צידי
כנען תדביקני לאיים עלי
בדמות נשיא עבר! ...
(121)

תמונת "הפרבר הגדור" באה אך להעצים את תחושת המנוס, שהרי למרות היותו מוקף גדר, ולכאורה בטוח, עדיין הוא נרדף, פגיע. דמות ה-אויב תחדור גם אל מבצרו. הגדר והמעוז לא יג-נו עליו מפני מי שלקח את שרה. כיבושיו לא יג-אלוהו מכאב אהבתו. אף ביטויו של גוג נעשה חיוני יותר בשעה שהוא מתגלה כאדם ולא כנושא רעיון בלבד; בשעה שאין עזר בחץ וברכב; בשעה שהוא מנצח כמצביא ומנוצח כאוהב.

אולי יותר מכל הנפשות האחרות כואבת שרה את הנדודים. הגלות קשה לה כפליים בגלל סבלה

² כל המובאות מתוך "אלוהי ברזל לא תעשה לך" לקוחות ממהדורת הוצאת המחלקה לענייני הנוער והחלוח של ההסתדרות הציונית, ירושלים, תש"ט. להלן יצינו ליד כל מובאה מספרי העמודים ממהדורה זו.

— — — אם לא

מעבר למצפך אהלי חסמת

גדר בטוחות — — —

(61)

ממילא מתפרש "גדרתי" על דרך החיוב, אהבתו של אברהם היא גדר מבטחים בנוף זר ועוין. הנפשות השונות מנצלות את געגועיה של שרה כנקודת התורפה שלה: הגר חוששת ששרה הבהי לה את השרים מבבל כדי להסית את אברהם לשוב למולדתו; וגוג, המבקש אהבתה של שרה, מבטיח לה שיכבוש למענה את בבל — מתנת אהבתו. כשרה אף הגר היא נכרית כנען. היא מתארת עצמה כזרה, סתומה ובודדה במקום זה. אברהם, המרגיש בגעגועיה לנוף ביתה או לנוף חברון, שואלה בנימה של התנצלות:

ואני ידעתי את דרכי

נשפך להרי העמק ולחברון

ולא גדרתי בעודך.

(65)

אמנם לא גדר אברהם את דרכה של הגר, אבל אילו גדר — הרי היה זה רק לרצונה. הגר אהבת את אברהם ורוצה על כן שיגדור את דרכה, יעבד בנה מלשוב. כלשרה כן גם להגר אהבתה לאברהם היא "גדר בטוחות", אי של ניחומים בנכר מתנכר. אליעזר, ההדוניסט התועלתני, השם ליבו רק לרשת את אדונו, אף הוא בן-בלייבית הנע על אלוהים "זר ונסתר". בהגיננו על בית אדוניו מת-כוון הוא איפוא אף לבצר נחלה לעצמו:

ואם פה גדר חוקים אקלע — הלא

ממרמס'עדר זר נירי אני אגדור ...

(37)

תמונת הגדר נקרית לפיו אף בשעה שהגר דוחה את אהבתו בטענה שאינו "מיוחס" דיו בשבילה. סוכן הבית הנעלב מבטיח לה שהארץ שכולה פרשת דרכים, סולם הייחוסין הוא ארעי, שהרי בפרוץ המרידה עלול הסוכן להיות לאדון, ולהיפך:

— — — אולי מחר עוד זה בזה ישכו

גבולות סוכן ואדוניו, כי תתערער

כל גדר יחשים על נתיבות מנוסה —

(71)

"גדר יחשים" מבטאת בלשונו את הקבוע ועו-מד, העלול להשתנות בארץ שהיא כולה "אדמת פרצים".

הגדר נקרית איפוא לפיהם של הגיבורים במציבים הקשורים בחרדה לבטחונם האישי או החברתי, או בכמיהה לבטחון זה.

הסף והסיפון. — ההרגשה כי המולדת המובטחת היא אולי רק ארץ-מעבר מרתקת את הגיבורים השונים לתמונות הסף והמפתן. הדמיון הצלילי והסימאנטי מאחו בצבת אחת את תמונות הסף והסיפון, ועל כן תופענה סמוכות בלשונם של הגיבורים.

הגיבורים במחזה שלפנינו מבקשים להיות ספורנים, מבקשים גג לראשם. לא ייפלא איפוא אם הגג והמפתן, הסיפון והסף, יסמלו את תוגמת ואת געגועיהם. בשעה שאברהם עוקב בחרדה אחר סבלה של שרה בבוא הנשיאים לביתה, הוא זקוק לאישור מפיה לאהבתה, לדעת רק זאת:

— — — אם לא

ממלא חפצך וחפשתך תמיד נתת

ספך וספונך אצלי — — —

(60)

כשם שהוא נותן לפניה עתה את הבחירה לשוב לבבל, כך רוצה הוא לשמוע מפיה שמרצונה בחרה להילוות אליו, שאהבה ולא חובה כרכה אותה אחרי. ריו. האמון והבטחון שנתנה בו קוראים בפיו לתמונת הסף והספון שהפקידה בידי — הכניסה אל הבית והתקרה הסוככת עליו.

כאמור, נוף כנען זר גם להגר, זר וקרוב לה כאחת. יותר מכל הנפשות האחרות (חוץ, אולי, משרה) רגישה היא הגר לקשר שרקם אברהם עם ארץ זו. באחת הפיסקאות היפות במחזה תתאר כיצד ראתה את הארץ בברית בין הבתרים לופתת את אברהם, מחזיקה בו כמעט בזרוע: "תלם אחר תלם, רכס אחר רכס לפתו אותו" (23). משמע, הנוף הזר נעשה נוף מוכר וקרוב משום שהוא נוף אהוב. כנען היא אברהם, ומשום כך אף הזר לרגעים אינו ניכר כי אם בית ומחסה. קרבה זו שהיא חשה לאדמה הזרה מתלבשת בפיה בתמונות הסף והגג:

אם לא בהשקיפי בנשף לצדו

על ארץ יקרה-זרה זאת — ואדע,

כי בית נתיבות אחד הקרו פה אלהים

לשנינו אנו — לו ולי — וסף וגג

וגאון מורשת.

(23)

פוננו מחורב ומטר, ואלוהים חטא לו בהפכו את נווהו לשממה. בעולמו שני האסונות הממחישים את הפורענות הם השממה וחורבן ביתו — שתי הפורענויות המאיימות על הנודד במחזה זה. הס- מיכות הצלילית שבין "סף" ל"לספות" אף היא מעמידה מעין קשר חד-משמעי בין הפורענות לה- רס הבית (נוסף על זכר המקרא "האף תספה צדיק עם רשע", המתנגן לתלונתו של לוט). אף הפ- על "הסתופף" מזדמן כאן לשהם בדרך הטבע. לוט, המחבב את החולין והקטנות ובטחת הרגע, אינו רוצה לסכן את המחר "המסתופף במוזותו". רצונו במחר בטוח מומחש לו בתמונות הסף והמ- זוהה — סמלי הקבע של הבית. הניגוד בין לוט האנושי, החושב במושגי העכשיו, לבין אברהם וגוג, המרחיקים לעתידות רחוקים. עולה יפה אף מתגובתו של לוט לשמועת הפורענות: הוא הרא- שון הזוכר שיש להזדרז ולמלט מעיי המפולת נפ- שות המשוועות לעזרה, בעוד שאברהם דואג לע- שרת הצדיקים, ואלו גוג ממחר להציל את הברזל. חורבן סדום הוא איפוא קודם כל חורבן בית. לוט, היודע את הסכנה הטמונה בהתגוששות בין שני כוחות אֶסכאטולוגיים, שהאדם הקטן הוא תמיד קרבן להם, מטיף לגעגועים הקטנים ולתנחומים הקטנים. המרומים המתעלים מקטנות האדם מסו- כנים לדעתו. השופט ה"אנושי" הוא זה שאינו פו- סח על הדאגה המציצה מן הנפתח, זה שאינו בז לשכיח, לנזהג:

— — — הלנו לא

יקשה כל החרות שם באצבע בריקים
ולא ביד שופט רפה, שוכן בשפל,
שדאגת אדם יביט על כל מפתן

ולא יבזה לשפות לו תנחומים קטנים — — — (52)

הדי ההווה הנשמעים ביצירה זו אוצלים משמ- עות מיוחדת לעמדתו של לוט. אכן אי אפשר שלא לחודש בחורבן סדום שמץ מנבואת לבו של המשור- רר על החורבן מידי הנאצים. המפתן שמסמרותיו החלידו, כתמונה המתארת את בטחון השיגרה, את הקבע שביום-יום, בא אף בדברי יזיו בשעה שהוא מנסה להרחיק את הגר מאברהם. ישיבתו של אברהם בכנען היא ישיבת עראי:

ההרגשה שכנען היא ארץ "יקרה וזרה" לה גם יחד מעמידה תמונה כפולה בלשונה; זוהי ארץ שהיא "בית נתיבות" מכאן ו"סף וגג" מכאן. הגר, כאיזבל, חשה תמיד בשניות שברגש האחד. את סוד אהבתה לאברהם מתארת היא כ"עליו כה וע- צב". כאן מבטא "בית הנתיבות" את האלמוניות והארעיות שהיא חשה במקום זה, בעוד שה"סף והגג" מגלים את הרגשת הקבע והזהות האישית. אהבתה לאברהם הופכת לרגעים את "בית הנתי- בות" לביתה שלה.

יש מן הנפשות במחזה המנסות — אם גם מתוך מניעים שונים — לערער את אמונה של הגר באב- רהם. מתוך הבנת מצבו שלו חש יזיו בן מצריים (שר פרעה המלווה את אברהם) שככלות הכל אף אברהם הוא זר בכנען, או כפי שאברהם עצמו או- מר זאת, "גם לי יש יתנכר נוף זה" (66). ואם כן, איך יוכל אברהם להבטיח להגר בית בארץ שגם הוא זר בה? ולכן מתגרה הוא בה:

— — — איך תבחי

בג שטרם האויב משנות גשמים? (22)

האזוב מצטבר ברוב ימים וגג שלא האזיב עדיין כולו עראי. הבית בכנען הוא חדש, חסר אי- שור העבר, ממילא אין עמו הבטחה לעתיד. ועוד זאת: תמונת האזוב מעידה לא רק על כמיהה לקבע, אלא מרמזת גם על צמאון לשנות גשמים. המדבר המיועד לנודדים שחון וצחית, ולפיכך כמהים הם לגשם המפרה והמצמיח.

אך לא רק הגעגועים לבית ולקבע הם המעמי- דים את ציורי הסיפון והגג. ההנהגה ללא דופי אף היא מזמינה את תמונת "הסיפון". לוט, הרואה את סדום החרבה כקרבן ההתמודדות בין אברהם לגוג, מטיח:

וחטא-מה בי הפגיע להשם עלי

נווי, לספות הכל יש לי — ומימי

הלכתי בקטנות: קשרתי ספוני

בעובי-ברוש מחורב ומטר — — — (200)

הגינותו וישרותו מתמצות אצלו ביחסו אל ה- בית. הוא עשה את המוטל עליו בהבטיחו את סי-

רים אחרים יבטאו אותם רכיבים חרדה מפני הער־
אי והאֶלמוניות — פחד מפני הפורענות המתקר־
בת. החום, החריכה והחורב הם הסכנות המאיימות
על הנווד במדבר, ולפיכך תתלבש השואה בדמיו־
נם בתמונות מתחום זה. תמונת ההימלטות מתוך
הבית מטעימה שוב את אימת הנרדפות כחויית־
משתית של הגיבור במחזה זה — נרדפות אם מ־
שום איתני הטבע העוינים, המרידה בכנען, ואם
משום הסכך ביחסים האישיים. תחושת ערב פור־
ענות משותפת כמעט לכל הנפשות במחנהו של
אברהם. אפילו החניכים שהצטרפו לאברהם מתוך
בחירה מטילים לרגע ספק בצידקת בחירתם:

אשר כתלנו מתמוטט וללא בטחה
תשקיף גדרנו על דרכי גויים... (148)

המנוסה כמפלט יחיד נותנת בפי אליעזר את
תמונת המשקוף העשן. לדעתו רע גורלו מגורלם
של יתר הגיבורים: להם מצפה בית משלהם, ואי־
לו הוא מודר אף מזה:

... אתם מצרימה תפלטו, ואל
גברתנו אמרפל יש חסד — לא כן אני:
במחסור ובמסותרים מעין בוז
בנפש אתמלט, ללפות משקוף עשן
על שממות־אפר. (72)

אף את נסיון ההיאחזות האחרון מלביש דמיונו
תמונה ממבנה הבית.
כללו של דבר, ריבוי התמונות שנושאן מבנה
הבית הנתונות בפי הנפשות השונות, במצבי חר־
דה כבמצבי אמונה, מעיד עד כמה חסרונו של
הבית מעסיק אותם. רכיבי הבית השונים עולים
ובאים ישר ובעקיפין אף בשעה שנושא שיחתם
אינו הבית, ומגלים עד כמה הרגשת הנכר והג־
לות, הן במובן האישי והן במובן החברתי, והכמי־
הה לבית של קבע, לקשר בר קיימא, הן המוקד
החוייתי של נפשות המחזה.

הפריה והמדבר

חיהן של הנשים במחזה עומדים בסימן צמאונן
לכוחו המפרה של הגבר. ציורי הפריה והפריחה
נשורים ללשונו, בין כשהן מתארות את כמיהתן
אליו ובין את תבוסתן בתחרות עליו. שרה, הגר,

ראי: את יגיעו עוד לא
צרר הוא כחצני אורה, עוד לא החלידו
במפתנו המסמרות — — — (22)

אין כל ערובה של קביעות ב"אזרחותו" של
אברהם בארץ זו, כל עוד "לא החלידו במפתנו
המסמרות". התמונה מקבילה לתמונת הגג שעוד
לא העלה אזוב.

המחזה. — לוט, הסולד מסערת הרוח והנפש,
רחוק הוא מאברהם ומגוג באותה מידה, שהרי ה־
ללו מחזיקים בשני ראשי החבל. השלווה והבט־
חון נעלים על הכל, ואפילו נקנים הם בויתור על
שאיפות מפליגות. הוא מביע את מורת רוחו מאלה
המבקשים "הוד עתידות":

— — — על כן
למורת רוח לי הוד־עתידות: לחמוס
יומי, לבצוע מחרי, המסתופף
במוזותי, הוא יתגנב... (107)

התמורה בעד העתיד הרחוק הוא המחר הבטוח
המסתופף במוזות. המוזות והסף הם סמלי הקבע,
ולפיכך המחר הבטוח מסתופף בצילם (הסף הוא
האדן המקשר מלמטה את שתי מוזות הפתח, וראה
שופטים י"ט, 27). המוזות מופיעה גם בדברי אב־
רהם בשעה שהוא חוזר ומטעים ששרה נלוותה
אליו על פי בחירתה. הוא שואלה אם לא מרצונה
הגיחה ברכתה "למוזותי", אברהם אינו אומר נתת
לי את ברכתך, כי אם "למוזותי", ובכך עושה את
המוזות ביטוי לדרכו, להחלטתו.

הכותל. — כאמור, אף אליעזר זר הוא בכנען.
הוא קובל על היותו בן־בלי־בית ועל אדמת הפר־
צים שמתחת לרגליו. ואולם יזין, העבד חד העין,
ממהר לגלות לו שהוא בעצם אינו אלא עבד הפכ־
פך המחכה להיבנות מחורבן אדוניו:

לא אתה, הדמשקי,
אבל בית אדונך תשפיל היד!... תמיד
ישפוק לך זמן לנער מתוך כתליו
המתחרים כלי־מה אל קפולי צרורך. (72)

הבית החרב מתלבש בתמונת הכותל המתחרך.
כשם שהרכיבים השונים של הבית מבטאים בפי
הנפשות השונות רגשות אימון ובטחון, כך במק־

המדבר על קללותיו וברכותיו משתלט על דמיונו של הנפשות במחזה: הפורענות תצטייר בתמונות חום, חריכה ועשן, סכנות המוכרות למהלך בארץ לא זרועה, ואלו הערגה לגמול באהבה, או לבטח חון המולדת בתמונות צל. הגר המתפללת לאהבתו של אברהם מבקשת מן הכזר להקרות לה "צל ורויה" בגאות צמאון ימיה; ושרה מתרפקת בגעגועים על בבל, שהיא "צל-מכורה". אף הצמחיה המדברית חודרת ללשונן של הנפשות. אברהם, כאליהו, יודע כי הדרך להגשמת החזון עקובה מדם, מוכאבת "מכל קוץ ועקרב ממאיר".

תמונות הפריה הרבות המשתזרות ללשונן של הנשים מתעצמות על רקע חרבוננו של המדבר ונו-פו השומם והמעיק. הצבע האחר העולה כדיסונאנס לצהוב של המדבר הוא לובן השלג בפי גוג. ב"ריתחת שנאתו אל המזרח מבקש גוג לשוב אל

— — — קור נשמת יערות,
שכרסמום רוחות הסתו, ומקפאו
נהרותי אבריא דמי ... (170)

הוא מתרפק על "מנגינת פתי השלג" או על "רנת גלי אביב המתנצחים על מפץ-קרח". הניכוח בין החום לכפור הוא מרכזי ביצירת שוהם. הצ"פון, שהוא לעתים שם נרדף למערב ביצירתו, המתמכר ל"יש" ולהנאות הרגע ההווה, מתלבש בתמונות הכפור, הלובן והשלג. בפואמה "היהודי" מתאר שוהם את המערב:

הה, יש זמן לכחל לילי כפור ומקום יש-שם דרומה,
ויש כובשים אמיצים ושעירים וכהנות עם עיני הקרח
הצמאות און גבר, ובדמו יכפרו חרון אימי חרשות.⁴

הלובן בפי גוג ממחיש מוות משום רצונו בהש"מדת החיים, משום צמאוננו לדם, בעוד שצוהב השרב בפי שרה מבטא את אימת המוות משום אי יכולתה להעניק חיים.

ציורי הפריה הרבים הנשזרים ללשונן של הנפשות מקנים מימד נוסף להריונה של הגר, הנעשית גואלתם של כיסופים רבים. בהריונה יש משום הבטחת המשך ובשורת תחייה.

⁴ כתבים, עמ' 422.

דקלה ובנות לוט, כולן עורגות לכוחו המפרה של אברהם; וקטורה — לכוחו המפרה של גוג. שרה מציינת את קנאתה בהגר בתמונה מתחום הצומח:

הלקש, קל מלילה וקוצ גבעול, אסוף
הגורן, התמרמר אל אלומה כבדת
החלב מראשית הבכורים; הה, את
שמנת כליות — מהלכך כה טפשת, טשית? ...
פני מקום! ... צר לספיחי פה ולתבני
קצר זה המצע ... (96)

והגר מתארת עצמה:

הלא כשתיל נכר אני עוד, רך, שוקק,
ששטף היורה ישקוהו וגיברו
להשריש גזעו פה ולהשליט צמרת
על כל סבכי הארץ ... (13)

היא מלשינה על אליעזר, החושש רק שמא "הוד מערומיה העקר" של שרה "יסתבל בפרי אפיל", ובאיבת קנאתה חוששת היא שמא אף דקלה תישא בטחון "פרי בטן" לגבר הגלמוד. דנה ויוטה, בנות לוט, החשות בתשובתו של אברהם להגר ובאבהו-תו העתידה, מתארות אותו בתמונת העץ הערער שלפתע הנץ פקע:

— — — ספרו
לי, אחותי, שפעם הוא עמד יעף
שרב בערבה, ושם רק עץ ערער
מפוצל חורב ועליו כמושים, שחולים
בשלתם המאופלה — פתאום בעצם
הצהרים רסיסים חיים הרטיבו
העץ וישתרב רענן וינץ פקע,
ויסך צל ירקו על אברהם ... (85)

בעוד שב"יריחו" וב"בלעם" אוצר המדבר באו"רח פאראדוכסאלי כוחות חיוניים ומפריים לעומת העיר הדועכת, הרי כאן מבטא המדבר צחיחות וע"קרות. שרה רואה במדבר סמל לעולמה שלה: דו"מם, צחיח ועקר. בשוא כאב עקרותה היא חולמת:

ובחלומי אני עומדת על ככר
הצהרים וריחות שדמות שרב,
עזים כה ומהולים, העיקו על דמי — — — (136)

תמונות הנוף המדברי מקשרות בין פחד העקר"רות או כאב האהבה הנדחית לסבלות הנדודים.

אדם פגום, המפליג על כל תורן נכר "בשאון תח-
רויות מחצצרות"⁶.

היחסים בין הגיבור לבין הארץ כיחסים בינו
לבינה, יחסים של הדדיות ומידה-כנגד-מידה, עו-
לים אף מפנייתה של שרה לאברהם, המסרב לת-
מוך במלך מצריים כנגד המתמרדים בכנען. בתח-
נונים תפציר בו :

אישי, שפר

דינך עם המולדת עד שלא תחתך היא משפטנו. (114)

ביתר שאת היא ממחישה זאת בשעה שהיא מת-
ארת את כנען המצפה לאברהם, כאהובה הממתינה
לבוא אוהבה :

האם לא לו תקרא זו ארץ מסוכסכת
בראש דרכי מזרח, שהתרצתה לגר,
שבא לפתותה אליו, בשתים אלה :

במחרשתו וחזונו ? (113)

הארץ מתרצה לאברהם משום שדרכי פיתוייו
רצויים לה. לדעת שרה אוהבת האדמה את המחר-
שה והחזון, בעוד שלדעת גוג מתפתה האדמה רק
לדשן הדם וסופת הנשק. אולם חשוב יותר הוא
שדרך העיצוב של גוג דומה לזו של שרה. אף הוא
מעמיד במצופה את הציור אדמה-אשה הנענית
רק כאשר דרכי הפיתוי אוהבים עליה :

— — — את שאלי לזכרונות

האדמה על פרזוניה, מה טוב לה מדשן-דם וסופת-
נשק ? (110)

אמנם לדעת שרה צריכה האדמה לחזון ולמחרשה,
בעוד שלדעת גוג היא מתרצה לדם ולנשק. אולם
דרך העיצוב שלו מגלה שגם הוא כמו שרה חש
ביחס האישי, החי, הנרקם בין הארץ ליושב בה.
אף בעיניו האדמה היא מעין אשה המצפה "לסע-
ולכובשה העז". במקום אחר מבקש גוג מהפלאי
המשרתו בכלי-משחית לכרות ברית עם האדמה
"עם און דמיה המסלדים / כמוני משגיון הרוח
העבריי". (197) הנסתר הפיוטי מגלה פנים אחרות
בנגלה המושגי. אמת, גוג ושרה גורסים דרכים
שונות לפייס את האדמה, אך שניהם חשים ביח-

עוגן, עגונה, נידוי ונדן

הגעגועים לבית של קבע, הן בגדר הזיקה לארץ
והן בתחום יחסי האהבה, משתקפים בעיצומם ב-
ציורי העגינה הרבים הרווחים במחזה.

בעיניה של שרה אברהם מעולף שקט, כי הוא
מעוגן בארץ בתוקף ההכרה, בכוח החזון ; ואילו
העממים האחרים בארץ זאת נראים כחסרי מנוח,
משקשקים ורועשים, כי לא כרתו עמה ברית, לא
נשבעו לה שבועת אמונים.

— — — ידפקו נשיהם ונערו-נדו

להשתקשק על פני נכר רחובות עולם,

מבלי שיפקדו לארץ בצאתם

דברמה, לו תערג בעוצב עגונה

כלטף כבוד עתידות, כאלהי גאונה. — — —

ואכרהם — — — (114)

הקשר בין הארץ ליושב בה מתלבש בפי שרה
בציור מתחום יחסי האישות. הארץ לא תערוג כא-
שה נעזבת על מי שלא ביקש להיעגן בה, על מי
שעבר בה כאורח לשעה. שוהם מושך כאן קשר בין
ה"עוגן" ל"עגונה" : רק אם יעזבנה מי שביקש
להטיל עוגן במקום זה תערוג עליו האדמה "בעו-
צב עגונה". מעניין כאן אף הניכוח בין הרוגע של
אברהם, המהלך כשעל מצחו "ישקוט סוד אל
בהיר", לבין המולת הנודדים. אברהם ושרה הם
שוקטים ורוגעים בעוד שגוג והעממים בכנען ה-
יושבים בה כאורחים לשעה מתוארים בפעלים של
שאון והמולה. שרה רואה את האדמה כשואבת
חוסנה משלוותה. על התרברבותו של גוג בנשקו
עונה היא : "מה חסונה האדמה בשלוותיה...
שקט... שקט...". השלווה ביצירת שוהם היא
ביטויים של בעלי ההכרה הפנימית. כשנשאל עכן
ב"יריחו" כיצד הוא שלו כל כך לפני סקילתו,
הוא משיב : "בשקט הזה המרומם על כל מרד שו-
לם לי הכל...".⁵ עכן שלו כי הוא מכיר בצדקת
הטאו. השאון לעומת זאת, הוא ביטוי לפגימותו של
האדם, לעיוותו, או במקומות אחרים ביצירת שו-
הם, למהומה של החיים המודרניים. בשירו "כי
יבוא המשורר אליכם" בא המשורר להוכיח אותו

⁶ כתבים, 209.

⁵ כתבים, 503.

שימד לנו אל מטפחת ערירות
מפל קצירו.

(91)

אבות נותנים לבנותיהם נדן ושילוחים לפני פלוג-
לזתיהן, ואם גם אין קשר אטימולוגי בין נדן לני-
דוי, הרי סמיכות הצליל מאחזת אותם בצבת אחת:
שניהם מבטאים שילוח, פירוד. כמו התואר "עגור-
נה" כך גם הפועל "נדה" מקשר בין כאבן כנשים
לסבל הנדודים: בשעה שהן דוות כנשים תתלוננה
על נידויין מחלקן, ובשעה שחוששות הן מפני נכר
חדש, תתלוננה על בדידותן, שתי חוויות שהן
אחוזות ושלובות זו בזו. תמונות הנדן והנידוי
מקבילות לתמונות העגינה והעגונה בהיותן מקש-
רות בין היחסים האישיים לבין היחסים לארץ,
והן מציבות את הנדודים והערגה לכוח המפרה
של הגבר כחוויות-יסוד של הנפשות.

המוטיבים הציוריים שענינם הבית, הפריה והע-
גינה שזורים להם מעין "עלילה" פנימית המתיח-
סת למעגל היחסים האנושיים שבמחזה, מבחינת
יחסי האהבה או תחושת הנכר בכנען. הנסתר
הפיוטי מעניק ממד רב יותר למאורעות בסיפור
המעשה, והריונה של הגר, למשל, נעשה מעין
בשורת גאולה לכיסופים רבים. ברגעים נדירים
אף מקשר הציור הפיוטי בין תגובתו האמוציונלית
של הגבור לתודעתו האידיאלית, כמו למשל, בתגור-
בתו של לוט על חורבן סדום. עיצובן של הנשים
במחזה מוצלח הרבה מזה של הגברים, אולי משום
שאותן פטר המשורר מלשאת מטען אידיאלי, וממי-
לא סינן מלשונן אותה פובליציסטיקה פיוטית
המציפה את לשונן של הדמויות האחרות.

כתמיד, אף כאן נוח לשהם במחיצתן של הנשים
הזרות, ועל-כן בעוד שלגבי שרה משועבד הוא
לסכימה של "האשה העבריה", נמצאת הגר אחת
הדמויות היפות והעשירות שיצאו מתחת ידו
של המשורר. הגר היא זו המטביעה את החותם
האישי ביותר בלשון המחזה. לשונה לירית ומזכיר-
רה מבחינת הפשטות והישירות שלה את לשונו
של אחאב ב"צור וירושלים". הגר אומרת לאבר-
הם: "לי טוב, כה טוב עמך" או: "אך רע, רע לי
אם ישוב שנערה"; ואחאב: "מר לי כה מר לי".
כאיובל, אף הגר יודעת כוחותיה כאשה מפתה,

סי הגזמלין, יחסים של תלות הדדית, הנרקמים
בין הארץ לבין המתישב בה. (הצימוד אדמה-
אשה היה רווח מאד בשירה העברית של שנות
העשרים והשלושים).

תוספת גוונים מקבל הציור אדמה-עגונה מכוח
פעלי העגינה הרווחים במחזה כולו. יוטה, בת לוט,
המתקנאה בהגר, מקניטה אותה בשל אהבתה
לאברהם:

אותנו לא תפליגי
בדות מהתלות זו לתמימי חברון,
כי לחניך עברי הגר פה נעגנה
ולו תחך עד שימלט אליה הנה
מעט שללו ...

(83)

הפועל "נעגנה" מרובד כאן במשמעות כפולה:
הגר נעגנה בארץ משום שהיא נעגנה באברהם,
וקרקע זו שהיא נעגנה בה תהא עגונה רק כאשר
תיעזב על ידי אלה שביקשו להיעגן בה. ציור ה-
היעגנות מגלה איפוא הקבלה ביחסים הנפשיים
שבנפשות: אלה המבקשים קבע ביחסים האישיים
יבטיחו קשר בר קיימא גם לארץ. מצטיירת מעין
חפיפה בין היחסים האישיים ליחסים אל האדמה,
והעגינה מגלה את נקודת ההצטלבות.

תמונות העגינה והעגונה מתעמקות ומתגוונות
לאור תמונות הנדן והנידוי המשובצות במחזה
כולו. בשעה ששום מבקש להביע גירוש או ני-
תוק מן הקרקע הוא בוחר בפעלים הקשורים
בנידוי, והרי אף שרשו של פועל זה בעברית נעוץ
ביחסים שבינו לביתה. יוטה מלשינה על הגר:

— — — מלבד
אשר תאמר לנדותנו מחלקנו
כי אנו אחרי שרה — — —

(86)

בשעה ששתי בנות לוט חשות עצמן מנודות כנ-
שים כי דודן אברהם מאס אותן, קובלות הן על
"נידויין" מחלקן, ואילו כשהן חוששות מפני המרד
בכנען העלול לכפות עליהן גלות, מתלוננות הן
על בדידותן של נשים, ובפיהן תמונות הנדן וה-
שילוחים:

לא שילוחים, לא נדן — כה לא רחמות
אסופות בשת נאנס לראשון גבר

מעלה כמה תכונות אופייניות לציור השהמי בכלל: אין זה עולם של חושים, אלא עולם של תחושות פסיכו־פילוסופיות. שהם אינו תופש את העצם במוחשיותו אלא במטעניו המושגיים המופשטים. "הגדר" אינה גדר הנתפסת ברגע מסוים, בוית אור מסוימת, אלא בהפשטתה, בתכניה המושגיים. הגר היא האחת במחזה המעמידה ציוריות שהיסוד החושי מתעצם בה, ויותר מכולם נזקקת היא לציורים שונים ומגוונים להמחיש את רחשי־לבה. כללו של דבר, אותה התגוששות בין "קונספ־ציה" ל"ריתמוס", בין רעיון לתכלית פיוטית, ש־ היא מסימני כלל יצירתו של שהם, מורגשת במח־ זה זה ביתר שאת, משום שכאן לא נפתרה, וזו חולשתו של המחזה. המעגל האידיאי והמעגל הפ־ יוטי נעים להם בשני מישורים שונים, שלעתים אינם משיקים זה בזה. האימאגים רוקמים להם מעין "עלילה" משלהם שאינה שלובה תמיד יחד עם המסכת האידיאית, ויש שהם מתגברים וכופים חוקיהם על היצירה.

וכולה פיוט כשהיא הומה בתשוקה לאברהם. את ירכיה המחביאות עדיין את סוד הריונה מתארת היא "כפלח סהר רך, שלא עוד התכדר" (76). כאיזבל, הנלחמת מלחמתה כאשה — "כי לא לריב לבעל / חפצתי: לי... רק לי... שכלתי טרפי / המתוק והעז... (קסא) אף הגר נלחמת את מלחמתה כא־ שה ואינה מעונינת במלחמת המצביאים והאלים — "סלחו לי, אלהי אשר לי אלחם רק לי (33). הנשים אצל שהם, למרות שהן מעורבות תמיד בקרב מולדות ודתות, נלחמות לאמתו של דבר את מל־ חמתן הן: רוצות בנצחונן כנשים, וכואבות בתבו־ סתן. כשם ששהם מצליח בעיצוב הגברים "הנש־ יים", אלה הפוסחים והמהססים, כאלישע או כאח־ אב, כך עולה בידו עיצובן של הנשים "הגבריות", כאיזבל וכהגר, אלה נחושות ההחלטה, המתגרות בגורל, ולעולם מנחשות לדעת מי ינצח במאבק הבלתי־פוסק שבין הגבר לאשה.

אף לשונה הפיוטית של הגר היא חושיית יותר מלשונן של יתר הנפשות. הציוריות במחזה זה

סקירות

עברם ודמותם של יהודי תימן ועדן

א. י. ברור

בואי תימן. מחקרים ותעודות בתרבות יהודי תימן בעריכת יהודה רצהבי. אפיקים—תל-אביב תשכ"ז.
יהודי תימן. תולדותיהם וארחות חייהם מאת משה צדוק. עם עובד, תשכ"ז.

מיוזג גלויות במולדת והטמיעה בתפוצות בעמי נכר משכחים בקצב מהיר וזכרונות שהונחלו מדור לדור ונכסי רוח עממיים שהיו לאמהותינו ולאבותינו התמימים בתקופה הטרומה-השכלתית. ספרי הזכרון הרבים לקהלות שנספו בשואה מצילים רק מעט מחומר מורש-תי זה, כי האבל הולידם, מגילות-קינוח המה בעיקרם ומעט היסטוריה ולפעמים גם איזו אגדה מקומית, שאחד הכותבים המשכילים זכר במקרה. לקהלות שהשוראה לא פגעה בהן, אבל נעלמו לגמרי או רק שיעור קטן להן, אין אף ספרי-זכרון כאלה. למשל: בגדאד, שבה ישבו יותר יהודים מאשר בוילנה ובלבוב יחד, מה ידוע לנו עליה מאחרי תקופת הגאונים, והרי בין עוליה יש אנשים משכילים וגם אמידים. לכן תיזכר לשבח העדה התימנית שבניה דאגו ודואגים ביחד עם חוקרים מעדות אחרות להציב יד לעברה ולשמור קניניה הרחניים.

שני ספרים בעלי ערך הופיעו בזה אחרי זה בשנת תשכ"ז, אחד בשם "בואי תימן", קובץ בעריכת יהודה רצהבי, ואחד "יהודי תימן" מאת משה צדוק, שרובו לקט רשימות שפורסמו בזמנים ובמקומות שונים. הקריאה סתם יינה מספרו הקל של צדוק; החוקר ימצא חפץ בקובץ של רצהבי במאמרי גויטיין, ש. מורג, דוב גוי, חיים שוארצבום ועוד, ובמסמכים ההיסטוריים שאסף העורך, צירף להם הקדמות, תרגם את הכתובים ערבית ועיטרם בהערות, למעלה ממחצית עמודי הספר, 203 במספר. 53 הצילומים רובם מופיעים בפעם הראשונה.

פותח את מדור המחקר פרופ' שלמה דוב גויטיין, הדולה זה עשרות שנים פנינים מבלויי הגניזה, שהרעברו מקהיר למערב, במאמרו "נגידי ארץ תימן". שד"ג פרסם בשנים האחרונות כמה רשימות על הנגידי דות והגיע למסקנה שצמיחת הנגידיה היתה ענין יהודי פנימי ללא קשר עם השלטון המוסלמי. סמכות הנ-

גיד ותפקידיו שונים היו במדינות שונות ובתקופות שונות. לדברי שד"ג מופיע התואר במצרים רק בשנת 1213, אבל עוד לפני כן היו מלכי מצרים ממנים "ראשים" ליהודים (ראיס אל-יהוד), בעלי תוקף רב. כפי שאנו קוראים באגרתו הראשונה של רבי עובדיה מברטנורא משנת 1488 היה הנגיד שבמצרים ממונה מאת המלך והוא רודה בכל היהודים אשר תחת ממלת מלך מצרים... לא-סור ולהכות כטוב בעיניו לכל אשר ימרה את פיו" כח כזה לא היה לנגידי תימן, שרובם ישבו בעדן. ברשימה שלפנינו נזכרים תשעה נגידיים מ-1080 עד 1280 בערך. כפי הנראה היתה הנגידות התימנית תואר-כבוד שהוענק בתחילה על ידי ישיבות בבל לראש העסקנים, במגביית למען ישיבות אלה, מעין "נשיא" קופת רבי מאיר בעל הגס בכמה ארצות, כגון בגליציה, לפני השואה.

מאמרו של ש. מורג "כתיב וקרי בספרות שלאחר המקרא במסורתן של עדות" מוקדש לכאורה לא רק לתימנים, אבל בהם הוא עוסק ברובו, כי בעדה המבודדת בארץ נידחת ללא קשרי-חוץ הדוקים נשתמרו מסורת קדומות רבות. חנוך ילון ברשימתו "לשיטת הניקוד של המשנה", שנדפסה בהקדמה לסדר מועד (הוצאת מוסד ביאליק), נתן דעתו למסורת הקרי של הספרות התלמודית בפני חכמי עדות שונות ומצא הרבה מן הקריאה הקדומה, כמוכר גם שיבושים רבים. מר מורג הוילך בעקבותיו ומשתדל להציל מפי לומדי תורה שעלו מגלויות שונות את מסורותיהם. זהו נכס לאומי חשוב, ואם לא יצילוהו בלשנים בעשר-תריסר השנים הבאות יאבד לנצח, כי הלומדים בארץ מסגלים לעצמם קרי הומוגני אשכנזי בהברה "ספרדית" כביכול. ניקודו של מר ילון לששה סדרי משנה הוא פרי שיקולו הדקדוקי והכרעתו בין מסורות שונות. (מר רצהבי אמר לי שהוא שואף להוצאת ששה סדרי משנה מנוקדים על טהרת המסורת התימנית. מי יתן ויימצא הכסף הדרוש לכך, כי סיכויים לתפוצה מסחרית אין.) מאמרו של מורג תופס עשרים עמוד ונוגע בבעיות שונות של קרי וכתיב. רשימה של סטיות בקרי שבין העדות — יש סטיות גם בקרב קיבוץ ציים הנחשבים לעדה אחת, כגון אשכנזים — אין עדיין, וכל מחקר בענין זה לא יוכל לדלות את כל החומר. מענין שקרי המלים היוניות שבלשון חכמים, המשורש בש כלל המסורות, לפעמים נכון יותר בפני התימנים,

דים שנפגעו יותר משאר התושבים. היה זה רעב של בצורת ושל מהומה גם יחד. הערבים מרדו בשלטון הטורקי, וזה שלח גדודים לדכא את המרד. היהודים היו כמובן נייטראליים ושני הצדדים הלוחמים התאכזרו להם. ב"מעשה הנורא" מסופר על שר הצבא הטורקי שהתרפא בדם ובמוח יהודי ונענש מן השמים, כי נהרג באכזריות.

התאריך במסמכי היהודים התימניים הוא לפי "מנין שטרות", כלומר של מלכי בית סליקוס, שראשיתו ב-311 לפני הספירה. שמרנים היו יהודי תימן, לא שינו את התאריך אלף שנים ויותר אחר שנשכח כבר בקהלות המערב.

חוקר הפולקלור דוב גוי, שהקים בחיפה "ארכיון הסיפור העממי בישראל", מנתח את האגדות על גדול משוררי תימן היהודית ר' שלום שבזי. לתימנים שיא יחסי בסיפורים שנאספו בארכיון, 800 לעומת 1650 של כל האשכנזים מאירופה המזרחית. ר' שלום שבזי הוא כמובן איש המופת, נסים נעשו על ידו, אבל טיפוס שונה מן הבעש"ט ופמליתו. לא רק האקלים הפיסי שונה בתימן מאוקראינה אלא גם האקלים הרוחני.

קצרות מספרים יוכבד ריעאני על הרפואה העממית בתימן ומשה צדוק על זמר וניגון.

המגות אברהם צפרוני (ציפריגוביץ), מורה וסופר מאנשי העליה השנייה, רשם פרקים מחיי יהודי תימן מפי עולים בשנת 1920. התאורים אופטימיים: יהודים יכלו להתפרנס ממלאכה וממסחר; הערבים רחשו כבוד לאומן שידע להתקין חפצים לשימושם.

מחקרן של חיים שוארצבוים בארבעה סיפורים ב"ספר המוסר" של ר' זכריה אלצ'אהרי (קרי אלדאהרי) הוא ניתוח מדעי, של מוטיבים החוזרים בסיפורי עמים רבים.

קהילת עדן בטלה עם מנוסת אחרוני בניה אחרי מלחמת ששת הימים מפני המרצחים הערביים. מי יתן וימצאו גואלים לזכר קהילה חשובה זו ויחברו ספר תולדותיה. לפני חמשים וחמש שנים בערך היה שכ"ני לתא באניה בדרך מצרים לאירופה יהודי עדני, סוחר בנוצות בנות-יענה, שנדרשו אז הרבה לקישוט כובעי נשים (מעין קצ'פור על הראש). ידעתי כבר אז מיהודי תימן שבירושלים. הם כבשו את השמשות בבתי הספר ואנו המורים התיחסנו אליהם כחברים. אותו עדני הסתייג מתימנים ממש כיהודי המערב מיהודי מזרח אירופה. היה פער חברתי בין העדנים שבצל בריטניה מאז 1839 ובין התימנים שבעול הישר מעאלים הפראים. רשימותיו של מהלל העדני ז"ל "דמויות נשים בעדן" מכניסות אותנו לבתי יהודים בעיר זו. בשתי רשימות עושר ועונג בחיים, ובאחת

שנפגע פחות משיבושי דפוסים ומגיהים. למשל: ליס-טים ביחיד הם קוראים נכון ליסטיס כמו ביונית, זי-תום שבדפוסים קוראים זיתוס כבמקור היוני (מין שיי-כר). לעומת זאת משובשות מלים אחרות יותר מאשר בפי אשכנזים ואיספנוילים, כגון שתי הפ"א שבאפוט-רופוס רפיות, אולי בהשפעת הערבית, שיש לה רק פ"א רפוייה.

יוסף טובי דן בהגיית צירי וחולם במבטא יהודי תימן על יסוד החריזה בשירה, שבה מקביל צירי לחור-לם בחרוזים, הרשימה הקצרה (5 עמ') היא תוספת לספר שפרסם פרופ' שלמה מורג על העברית בפי יהודי תימן, ומי שלא קרא ספר זה — כרושם שורות אלה — ילמד רק מעט על השאלה, כיצד התפתחה הגיית החולם. ברור שהקריאה האשכנזית, הפולנית והליטאית, המוסיפה מעין יו"ד אחרי חולם בהברה פתוחה, כגון משה — מוישה, אינה שיבוש מאוחר, כי כבר בשבעים השם משה הוא מויסס, וכך עבר לל-שונות סלאויות. ומפי ליטאים שמענו מיישה (מ"ם צרויה) במקום מוישה. בכל אופן רב הדמיון בין חולם לצירי בהברה האשכנזית מאשר בספרדית. ההשערה שהתימנים קבלו את החולם מעין צירי מבבל רחוקה, כי לבבל מיחסים מוצא המסורת הספרדית. מהגרים רבים מבבל לא באו לתימן. בבליים ותימנים הם טיפוסים אנתרופולוגיים שונים ואין זכר לתכונות הגוף הבבליות בקרב התימנים, — אולי יותר "אשכנזיות", כי יש גם אדמונים מעטים בתוכם.

"העוללות" מעובונו הספרותי של ר' שלום קרח הן זכרונות על זקנו ר' חיים, על עוני תימן ומעשה נורא משנת 1905. השורות הראשונות של עוני תימן הן בעצם תמצית מרוכזת לכל המסמכים ההיסטוריים שב-ספר: "תימן תימן, ארץ עיפתה וצלמות, ארץ חשך ואפילה, לא ארץ יקרא לך, אבל יאות לקרוא לך ארץ הבלהות. ושדיך-שדות הבור והשממות. ונהריך — נה-רי היגון, ונהליך — נחלי-הדאגות". העורך צירף לפ-רק הערותיו. ועלי להוסיף, שתימן זו נקראה בימי קדם, עד תקופת האשלם, ערב המאושרת. על האושר והעושר מעידים סכרים, חרבות וכתבות רבות בלשון שבא, אשר מפעניחיהם היו בעיקר חוקרים יהודים. אכן אין כערבים להחרבת ארצות במלחמות וברפיון ידים בימי שלום.

באותה רוח ובאותו סגנון שופך ר' שלום קרח את מרי לבו בפני קונו ב"תפילת הגלות", שגם היא נד-פסה בקובץ שלפנינו. זוהי זעקת שבר של עם מעור-נה מדורי דורות. על הרעב בשנות תרס"ג — תרס"ה מפרסם העורך עשרה מסמכים, מהם תשעה מידי תימנים ואחד מיומנו של יהודי אירופי, שנשלח מטעם חברת כל ישראל חברים בפאריס להחיש עזרה ליהודי-

קשה להבין מדוע הטילו יהודים בעדן אלמנות-נצח על בנותיהם, גם אם בעליהן נפטרו בנעוריהן. מנין אכזריות כזו לרחמנים בני רחמנים? בודאי לא ממקור ישראל.

חיבורו של יצחק גלוסקא יוצא דופן בקובץ זה, כי הוא שייך לספרות היפה. אם יפה הוא איני יודע. עיקרו של הקובץ וערכו הרב לדורות הן "תעודות ומקורות" על קהילת צנעא הבירה וגדליה, על הע" ליה לארץ והקהילה התימנית בירושלים. המסמכים מסודרים לפי ענינים ולא באופן כרונולוגי. אחד מהראשונים דן במשיח-השקר יוסף עבדאללה, האחרון בשורת בעלי הזיה או רמאים שיחסו לעצמם שליחות לגאול את ישראל. הוא הופיע ב-1888 והחזיק מעמד כשבע שנים. ההבדל בינו ובין "משיחים" שקמו בירו"שלים עד סמוך לתקומת ישראל הוא בזה שבתימן נמציאו להם מאמינים ואצלנו היו משוגעים בלתי מוזיקים שאיש לא האמין בהם. המשיח הצנעאני ייחס לעצמו הורדת גשמים אחר ירחי בצורת, וכן כתב על עצמו ה"משיח הפראי" בירושלים, יהודי מפרס, שלמד רפואה באנגליה, נתפס לאמונה בישו ובעצמו, בחוברת בעברית שהופיעה בסוף שנות העשרים. חכמי התורה בעלי-ידעת שבצנעא ובראשם ר' יחיאל קאפח, לעגו למשיח זה ולמאמינים בו. ר' יחיאל זה עורר לימים תנועה נגד לימוד הזוהר שאינו זהה עם השקפת העולם הזכה של הרמב"ם. הנוהים אחריו נקראו דרדעים (דור דעה), והעדה התפלגה לשתי כתות, שהתפללו בבתי-כנסיות נפרדים. מקום רחב תופסים מסמכים לתולדות בתי-הכנסיות שבצנעא. דל היה אוצר הספרים בהם בהשואה לקהלות בארצות הים התיכון, אבל עשיר בשימנו לב לעוני תימן ולריחוקה מערי הד-פוס העברי. בעמוד 231, הערה 8 לא מצא העורך פתרון מה זה "ארבע ועשרים אור תורה". רשימת מראה מקום שבשולי תנ"ך נקראת "תולדות אהרון" ובראשי תיבות ת"א, הרשימה המקבילה לתלמוד בבלי נקראת "תורה-אור", ר"ת ת"א. יש טועים וקוראים גם ת"א של תנ"ך תורה אור. מכאן הטעות במיסמך שלפנינו. אין פירוש תורה אור כהשערת העורך. הגדול בחכמי תורת הנגלה, שקם בתימן ובה חי כל ימיו, היה רבי יחיאל צאלת הידוע בשם מהרי"ץ שחי בצנעא במחצית השניה למאה השמונה-עשרה. במבוא למסמכים הקשורים בו רושם רצהבי שלשלת היוחסין של משפחתו בארבעה דורות. מחילופי האגרות אנו למדים שקהילת צנעא היתה המקור שממנו קבלו יהודי קוג'ין תשמישי קדושה והוראות בעיני דת, כגון נוסח הגט.

תרומה חשובה בספר שלפנינו לתולדות עליית התימנים. ב-1882 באה החבורה הגדולה הראשונה ונתקלה בקשיי קליטה חמורים. ב-1888 פונים ראשי הק-

"המתות החיות" מסופר על מנהג מזור שאלמנות הת-אבלו כל ימי חייהן על בעליהן, אפילו אם מתו סמוך לאחר הנישואים. וכה סיוס-הרשימה: "האשה התימנית זוכה לתחית המתים במות בעלה. פעמים שהיא קוברת שלשה ארבעה גברים... ויעוד היא חיה ונהנית מן החיים. ואילו העדנית, גם אם יפה ובריאה ועשירה היתה גזרה על עצמה אלמנות לכל ימי חייה". בספר לא הוסבר מנין בא לעדנים, שמוצאם בעצם מתימן, מנהג מזור זה. יהודים היו שורפים את האלמנה החיה עם גוויית בעלה — פרט למוסלמים ול-יהודים ונוצרים.

שאלתי איש ואשתו מעולי עדן שגדלו בארץ על מנהג זה, השונה מכל הנהוג בתפוצות ישראל, וזו תשובתם: רק "הנשיאים" נהגו ככה. פירוש השם "נשיאים", חכמי העדה ופרנסיה, בעל המאמר שלפנינו אינו מבחין בנידון זה בין "נשיאים" לפשוטי עם. יש איפוא לחקור בתולדות מנהג זה ומה גרם להשתרשותו בעדן הנידחת. לפי משנה יבמות ו' ו' היו חילוקי דעות אם האשה מצווה על פריה ורביה, ופסק ההלכה הוא שאינה מצווה, כלומר שבית דין אינו יכול לכפותה להנשא, כשם שיש לכפות גבר שהגיע לפרקו שישא אשה ויוליד לכל הפחות שני ולדות (בן ובת, אם אפשר), רק בסיפור אחד (בבלי, בבא מציעא, ב"ד ע"ב) מסרבת אלמנת רבי אלעזר ב"ר שמ"עון בן יוחאי להנשא מתוך טענה, ש"כלי שנשתמש בו קודש ישתמש בו חול". האיש שתבעה להנשא לו היה רבי יהודה הנשיא מסדר המשנה, המכונה רבי הקדוש, ובעיני אלמנת רבי אלעזר נראה כ"חול" לעומת בעלה המת שהתבודד י"ג שנה במערה עם אביו. האם היו ה"נשיאים" שבעדן משועבדים ומקודשים בעיני אלמנותיהם עד שכל בעל אחר נראה להן כ"כלי חול"? קשה להאמין.

לעומת סירובה של אלמנת ר' אלעזר להנשא ישנם מאמרי חז"ל על רצון הנשים להנשא, יותר משהאיש רוצה לישא אשה רוצה להנשא (בבלי כתובות ק"ג, ע"א); אמר ריש לקיש טב למיתב טן-דו מלמיתבי ארמלי. ברש"י, משל הדיוט הוא שהנשים אומרות, טוב לשבת עם גוף מלשבת אלמנה (כתובות ע"ה, ע"א). לפי יאסטרוב במלונו: 'It is better to dwell in grief than to dwell in widowhood' — אפילו נישואים שאין בהם שמחה טובים מאלמנות. במסכת עבודה זרה (ל"ט ע"א) מסופר על אשה שהיתה נשואה לחבר (תלמיד חכם) והיתה קושרת קשרי תפילין על ידו, ואחרי-כך נישאה למוכס (מקצוע שנוא ובווי בתלמוד ובברית החדשה) והיתה קושרת קשרי מוכסין.

מיוזג גלויות — מתי ?

חיים י. כהן

החינוך לערכים בבתי ספר לילדים-
עולים מאת לאה אדר וחיים אדלר.
ירושלים, תשכ"ה.

בבעיית מיוזג הגלויות בארץ, דומה לא פחות חשוב מקירוב רמתם הכלכלית והחינוכית של עולים יוצאי אסיה ואפריקה לזו של בני הישוב הוותיק ועולים יוצאי המערב, הוא היחס שמגלים עולים מארצות המזרח אל עצמם ואל בני הישוב הותיק. אם נוטים בני עדות המזרח למעט בדמותם, נוצר רקע פסיכולוגי שמקשה עליהם את היקלטותם במדינה, אפילו משת-פר חינוכם ומצבם הכלכלי.

עדיין לא נערך מחקר מקיף בשאלה זו, ועל כן מענין הנסיון הראשון שנעשה על-ידי בית-הספר לחי-נוך של האוניברסיטה העברית ומשרד החינוך והת-רות. ב"ב" בספר שלפנינו מוקדש פרק מיוחד לנושא "עו-לים" ו"ותיקים" מבחינת הסטיריאויטיפ.

תלמידים של כיתות ח' בבתי-ספר יסודיים של עו-לים (רובם מארצות המזרח ומיעוטם מארצות המ-ערב) בערים ובישובי עולים נחקרו (ועל כן הם קרויים "קבוצת מחקר") בשאלות שאפשר ללמוד מהן על יחסם אל עצמם ואל הותיקים. לשם השוואה ובקורת נשאלו אותן השאלות גם תלמידים בכמה בתי-ספר של ותיקים, כמעט כולם ממוצא מערבי ("קבוצת בקו-רת"). המחקר גילה כי עולים מן המערב ייחסו הרבה תכונות חיוביות לעולים והעדיפו אותם מן הותיקים. בני ותיקים יוצאי-המערב, לעומת זה, העדיפו את ה-ותיקים מן העולים. דבר זה מוסבר בכך שבני הו-תיקים ראו את המונח "עולים" כמציין עולים מארצות המזרח, ועל כן נטו למעט בערכם, בעוד שעולים מארצות מערב כיוונוהו כנגד עצמם, ולכן העדיפו עולים.

בני המזרח העדיפו אף הם את הותיקים מן העולים (עמ' 120). עובדה זו היא בעלת משמעות רבה, כי יוצא ממנה שבני המזרח שנחקרו מתנכרים לעצמם ולאבותיהם. להתנכרות זו יש צד שלילי, כי היא "עלולה להקשות על עבודתו של המורה ולהפריע בפ-יתוח הזהות ובהפגמת ערכים". אבל יש בה גם צד חיובי, כי היא מעידה על "כמיהה גדולה להשתנות, כמיהה העשויה לשמש בסיס לעצם השינוי המיוחל", קובע ח' אדלר (עמ' 149). מכל מקום גדול הצד הש-לילי שבתופעה זו, ועל כן ראוי לבדוק את העובדות ולברר האמנם נוטים בני המזרח להתנכר לעצמם, ורק אז אפשר יהיה להסיק מסקנות.

הילה התימנית בירושלים לצנעא בבקשת תמיכה, כשם שגלויות אחרות תומכות בבניהן שעלו לארץ. כרגיל במכתבי בקשה כאלה מתואר סבל העניים, החלשים, האלמנות והיתומים בצבעים שחורים, כדי לעורר רח-מים. מכתב זה רחוק מלעודד עליה. עברו למעלה מעשרים שנה עד שקם בארץ כוח-מישיכה כלכלי לעל-יה לארץ ללא חשש שהעולים יצטרכו לחזור על הפ-תחים או להזקק לתמיכה מצנעא ואגפיה המטופלות בעוני ומחסור וצרות מתחדשות יום יום מידי השל-טון. לבשר תמורה זו יצא שמואל יבנאלי לתימן מטעם ההסתדרות הציונית.

עם הקמת הבית הלאומי והשמועה בתפוצות, שיהו-די מושל בארץ הקודש, לא היה עוד צורך לעודד עליה מתימן, שבה הורע מצב היהודים עם נסיגת הטורקים ממנה. ככל היהודים בארצות הסבל תבעו גם התימנים סרטיפיקטים (רשיונות עליה מהממשלה). באיגרת ל-לא תאריך (שנות 1920-1922) כותבים יהודי קהלת רועאש בדרום תימן "למעלת אחינו הציו-נים ובראש כלם אדמו"ר מלך יש-ראל אליעזר בן מנחם יר"ה" "... הם לא מבקשים אלא תובעים בדיו התורה לא רק רשיונות עליה אלא גם חלק ונחלה בארץ-ישראל, כי גם המה בני אברהם יצחק ויעקב והם "שרויים בין אומה טמאה תחת יד בני ישמעאל הצורר הגדול"..." אדמו"ר (אדוננו מורנו) מ-לך ישראל הוא כמוהו הנציב הרברט סמואל, ששמו בקודש היה אליעזר בן מנחם. טעות נפלה בהערה 26 שבעמוד 284, המיחסת תארים אלה לשמואל יבנאלי שהופיע בתימן כ"חכם" ולא כ"מלך ישראל".

מזור שאחרי כל מה שעבר על יהודי תימן בכל ה-דורות וגם בשנים האחרונות שקדמו לעליה "על כנפי בשרים" נמצאו יהודים שסירבו לעלות ואחיהם שעלו כותבים להם בטבת תשי"ד (1954): "ואנחנו מחכים לכם ואתם לא רוצים תכנ-סו לא"י. כל היהודים עולים לא"י... ואתם מחכים למשיח מן אמלח (בדי-חה).. תאמינו אין עני בא"י, ומי ש-הוא עני בחוץ לארץ, בא"י יש לו ראדיות וחשמל".

המכתבים ממדינת ישראל השפיעו כנראה על הש-רירים בתימן שיעלו אלינו, כי לא שמענו על פגיעות ביהודים בתימן בימי מלחמת סיני וכעת בעקבות ששת ימי המעשה הגדול. חזקה על הערבים בארץ-חושיך זו שהיו מתנקמים ביהודים, לוא היו עוד ביניהם, כמו שעשו בעדן.

ייפלא אם יתגלה שעולה ותיק מרומניה, למשל, מעדיף עולה חדש מאותה ארץ, על עולה ותיק מברית המועצות, מאנגליה או מארצות הברית.

המחקר כפי שהוא לפנינו בהכללותיו ובמסקנותיו אינו מקרבנו, כמוכח, להבנת דרכי המיווג, ואם נסמוך עליו, עלולים אנו להתרחק מפתרון. הרי עוד שתי דוגמאות.

המחקר ניסה לברר מה דעתם של נערים, האם יש לתת לבנים יותר השכלה מאשר לבנות. התשובות שנתקבלו מראות, כי חלק ניכר מן הנשאלים סבור שיש לתת לבנים עדיפות בלימודיהם. אפילו בקבוצת הנשאלים ממשפחות יוצאות-מערב ותיקות נמצאו 35.2% שטענו כך. מרת אדר מסבירה תופעה זו בכך שהיא נובעת "מתוך ההדגשה המובילית-המכשירית החזקה בתפיסת הלימוד. במידה שהלימוד חשוב כ'הכי גה לחיים', הרי הוא חשוב לבנים יותר מאשר לבנות". (עמ' 84). הסבר זה אפשר הוא נכון, אך אינו מוכח, שהרי בנות שהשתתפו במחקר מן הסתם השיבו בדרך-כלל שאין לתת לבנים עדיפות בלימודים. די היה שבאחת הקבוצות יהיה מספר הבנות גדול יחסית מאשר שר בקבוצה שניה כדי לשנות את התמונה. כדי להבין משמעות תשובות הילדים מן הראוי היה להפריד בין תשובות שני המינים.

דוגמה אחרת: הנערים נשאלו "מדוע כדאי להיות חבר בתנועת נוער?" ונתבקשו לסמן את התשובה הטובה בעיניהם מתוך שתי התשובות הבאות: "כי טוב שבני נוער ישתתפו בפעולות מאורגנות", או "כי המדריכים יכולים לעזור אחר-כך להסתדר בחיים". מי שמסמן את התשובה הראשונה, ברור שהוא נוטה להעדיף את הערך שבחברות בתנועת-נוער, ומי שמסמן את התשובה השניה רואה את התועלת החמרתית שבדבר; בלשון המחקרים, התשובה הראשונה היא "ערכית" והשניה היא "מכשירית" ומבחינה חינוכית התשובה השניה היא שלילית. לשאלה זו השיבו 43.4% מיוצאי המזרח את התשובה השניה, המכשירית, בעוד שבבני קבוצת הבקורת (כמעט כולם נערים יוצאי ארצות מערב ורובם בני ותיקים) סימנו 18.5% את התשובה השניה. בעיני מרת אדר גם אחוז זה (18.5%) גבוה למדי, כי "אצלם לא היינו מצפים, כמדומה, שתופיע כלל" (עמ' 86). מרת אדר מתקדשה בזה משום שהיא יוצאת מן ההנחה שבני ותיקים מארצות המערב צריכים להבין את הערך ולא את התועלת שבחברות בתנועות נוער, אבל אם ילדים מבני עדות המזרח אינם מבינים זאת, אין היא רואה בכך קושי.

אילו מיינו החוקרים את התשובות לשאלה זו לפי השתייכותם של הנערים לתנועת-נוער-בפועל, קרוב

נראה שהמחברים שגו בפירוש שנתנו למונחים "ו-תיקים" ו"עולים", בפייהם של יוצאי המזרח. הם יצאו מתוך הנחה שהללו כולם או רובם הגדול התכוונו במושג "עולים" לבני עדות המזרח. ובמושג "ו-תיקים" ליוצאי המערב. החוקרים טעו בפירושו של אחד מן הממצאים המאלפים שלהם, שילדים מארצות צפון-אפריקה נבדלו בהערכותיהם לעולים ולו-תיקים מנערים משאר ארצות המזרח. נער תימני או עיראקי שעלה בשנים 1950-1949 בגיל שנה לערך, ונשאל על "עולים ועל ו-תיקים", כשהוא בן ארבע-עשרה בערך הריהו מזהה עצמו עם הו-תיקים ולא עם העולים, ועל כן העדיפו העולים מתימן ומעיראק את הו-תיקים. ילדי צפון אפריקה, לעומת זה, שרובם עלו מאמצע שנות החמישים ואילך, עדיין היו עולים בעיני עצמם, ועל כן העדיפו את העולים. המחברים לא נתנו דעתם על כך, והרי הם מתלבטים בהסברת תופעה זו. וכך מגסה מרת אדר ליישבה: "הבדל זה שבין יוצאי צפון אפריקה ובין יוצאי ארצות מזרח אחרות, יכול לנבוע משני מקורות: או שההערכה העצמית של יוצאי צפון אפריקה גבוהה יותר, או ששלילת הו-תיקים גבוהה אצלם יותר. נראה לנו, כי ההסבר השני נכון יותר: ידועה העובדה שבחברתנו נוטים ליחס ליוצאי צפון אפריקה מידה של 'חוקפנות' כלפי היישוב הוותיק. בין אם ייחוס זה של חוקפנות נכון או אינו נכון, מבחינה אובייקטיבית יש בו כדי ליצור איררה חברתית שעל יסודה ניתן להסביר את המימצאים שקיבלנו" (עמ' 122). הסבר זה הוא דחוק מאד, ואף-על-פי-כן הוא נראה למחברים, ועל סמך זה הם מגיעים לכלל מסקנה שבני עדות המזרח מתנכרים לעצמם, אף כי העובדה עצמה לא הוכחה; לא נמצא אלא שבני צפון-אפריקה מעדיפים "עולים", כלומר, את עצמם, כפי שעשו העולים מארצות המערב. ויוצאי תימן ועיראק שעלו בראשית המדינה מעדיפים "ו-תיקים", כפי שעשו ילידי הארץ בני הורים מארצות המערב, כי אלו ואלו אינם רואים עצמם "עולים". כאן יש להבהיר, כי הנשאלים לא קיבלו שום הסבר למושגים "עולים" ו"ו-תיקים" וכל אחד הבין מושגים אלה כעולה על לבו.

הרי שכל הפרק על הסטריאוטיפים של "עולים" ו"ו-תיקים" מוטעה בגישתו ובמסקנותיו.

המסקנה היחידה ממחקר זה שיש להניח כי היא נכונה, היא שנערים בני ותיקים, יוצאי מזרח ומערב, מעדיפים ותיקים, ונערים עולים חדשים מן המזרח (קרי: צפון אפריקה) ומן המערב מעדיפים עולים. כדי לדעת האם מתנכרים עולים לעצמם יש לבדוק כיצד מתיחסים עולים ותיקים מארץ מסוימת אל עולים חדשים מאותה הארץ. הבחנה זו הכרחית לגבי בני המערב, לא פחות מאשר לגבי בני המזרח. לא

חפשית שלא מן המוכן, היו ההבדלים קטנים, ותשו-
בות שתי הקבוצות עמדו על רמת ערכיות כמעט שווה
(עמ' 104-105). והנה בשאלה שסקרנו על חשיבות
ההשתייכות לתנועות-נוער יתכן שההבדל בין שתי
הקבוצות מקורו גם בכך שהשאלה היתה סגורה.
וממילא נשאלת השאלה, האם אפשר לסמוך על
שאלות סגורות. אילו התבסס המחקר על שאלות פתוחות
בלבד, אולי היו המסקנות שונות, כי בתשובה
לשאלה פתוחה מיטיב הנשאל להביע מה שבלבו.
דרכם של החוקרים להכליל הביאה אותם לידי מס-
קנות הטענות בדיקה חדשה, ולא רק משום שהמחקר
מתבסס על תשובותיהם של 533 נערים בקבוצת המח-
קר ו-220 בקבוצת הבקורת, מספר קטן מכדי לבסס
עליו מסקנות. ייטיבו המחקרים לעשות, אם בפרסומי-
הם הבאים, המתבססים על מחקר זה או על מחקרים
חדשים, יבדקו את האפשרויות השונות המשתמעות
מן המספרים היבשים שהם מציגים, בטרם יסיקו מס-
קנות ויציעו הצעות לפעולה.

לודאי שהיו מוצאים כי התשובה "המכשירית" (הש-
לילית מבחינה חינוכית) נתנו בעיקר נערים שלא
היו חברים בתנועות-נוער, או שבאזוריהם לא היו תנו-
עות נוער, ועל כן היו מושגיהם על תנועות-הנוער
מעורפלים; אף יתכן שהיו ביניהם שניסו להצדיק את
איי-השתתפותם בתנועות-נוער בתשובה שלילית זו ש-
נתנו. ולעומתם הנערים חברי תנועות-הנוער, הן מ-
ארצות המזרח והן מארצות המערב, או בני ותיקים,
ספק אם נמצאו רבים בתוכם שלא ענו "כי טוב שבני
נוער ישתתפו בפעולות מאורגנות" (התשובה הער-
כית, החיובית).

ועוד, החוקרים מצאו כי כשנשאלו הנחקרים שא-
לו ת סגורות, כלומר, שאלות שיש להן תשובות מן
המוכן ויש לבחור באחת מהן, ידעו בני קבוצת הבקו-
רת (ותיקים מעורבים) לבחור בתשובה ערכית (לא
תועלתית) יותר מאשר הנערים בקבוצת המחקר (רו-
בם יוצאי המזרח). לעומת זה, כאשר הוצגו שאלות
פתוחות, כלומר, שאלות שצריך להשיב עליהן תשובה

עם החוברת

מיכאל גלני הוא חוקר אנגלי בענינים רוסיים וסובייטיים, שתירגם הרבה מן הספרות הרוסית (בין השאר,
דוסטוייבסקי, בונין, באבל, זושצ'נקו). מאמרו על בולגאקוב נתפרסם בחוברת של "סורוויי", רבעון לעניני
ברית המועצות ומזרח אירופה, היוצא בלונדון בעריכת ואלטר לקויר וליאו לאבדו.

"שררות וגבורות" שבסיום מאמר זה הוא צירוף החוזר בברית החדשה, כגון (אל הרומיים ח, לח, בתרגומו
של פרנץ דליטש): "ובטוח אנכי כי לא המות ולא החיים, לא מלאכים ולא שררות ולא גבורות וגו' יוכלו
להפרידנו מאהבת האלהים וגו'".

פיליפ א. מוזלי הוא מנהל המכון האירופי באוניברסיטה של קולומביה. הוא חיבר ספרים אחדים על ברית
המועצות. מאמרו נדפס בחוברת אוקטובר של "פוריין אפיירס", הרבעון האמריקני הנחשב, המוקדש
לענינים בין-לאומיים, שבעריכת האמילטון פיש ארמסטרונג.

מרדכי אלטשולר הוא מרצה במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית.

בנימין פנקס הוא מוסמך האוניברסיטה העברית המכין עבודת-דוקטור בתחום ידיעת ברית המועצות.

מאמרה של רות קרטון-בלום, המלמדת ספרות עברית באוניברסיטה העברית, הוא מתוך ספרה על מתתיהו
שהם העומד לצאת לאור בתרגום אנגלי בהוצאת האוניברסיטה של קליפורניה, לוס אנג'לס.

החוברות הבאות תראינה אור ברווחים מקוצרים כדי למלא את הפיגור, מסיבות חוץ לשליטתנו, בהופעת
שתי החוברות האחרונות.

ספרים שנתקבלו

הוצאת מסדה :

ההיסטוריה של עם ישראל סדרה ראשונה : הזמן העתיק. כרך שני : האבות והשופטים. דברי ימי ישראל מראשיתם עד כינון המלוכה. העורך בנימין מזר. תל-אביב תשכ"ז. 408 עמ' בפורמט גדול.

חלקי הספר : התקופה ומקורותיה ; העברים והאבות ; כנען בימי הממלכה המצרית החדשה ; ראשית האומה ; החברה הישראלית ותרבותה בתקופת ההת-נחלות. המשתתפים : א. א. ספייזר, ש. א. ליונשטם, ש. ייבין, י. ליוור, ח. תדמור, ח. א. גינזברג, ב. מזר, מ. גרינברג, מ. הרץ, א. מלמט, י. מגדלסון, י. ידון, כ. ה. גורדון, י. אהרוני, י. ויגן, צ. מ. אורלינסקי. בספר 70 תמונות, 43 ציורים וכן מפות.

אגדות היהודים כרך ראשון : בריאת העולם, אדם, עשרה דורות, נח. מאת לוי גינזבורג. תרגם וערך הרב מרדכי הכהן. רמת-גן תשכ"א. 253 עמ'.

אגדות היהודים (כרך ?) : אברהם יצחק ויעקב. מאת לוי גינזבורג תרגם הרב מרדכי הכהן. רמת-גן תשכ"ז 224 עמ'.

מיתוסים עבריים ספר בראשית מאת רוברט גרייבס, רפאל פטאי. עברית משה אראל. הגהה מ. קושטאי. תשכ"ז 293 עמ'.

תולדות הציור המודרני מאת הרברט ריד. (עם תמונות) מאנגלית יוסף לוי. הכשירו לדפוס מרים אורנשטיין ושלמה גונן. (1967) 384 עמ'.

אזוב באבן שירים מאת דב חומסקי. (1966) 265 עמ'.

יופילי טנלשי שיר-גבורה מאת אביגדור המאירי. 134 עמ'.

ספר השירים מאת בריש ויינשטיין. המתרגמים אשר ברש, אברהם שלונסקי, אברהם רגלסון, חיים רבינוזון, נפתלי גינתון, נתן יונתן. 312 עמ'.

ספל קפה מר מאת יהושע גרנות. רמת-גן (1967) 229 עמ'.

דוקטור ברקל ובנו מיכאל מאת דן צלקה. ספרית מקור. הוצאת אגודת הסופרים בישראל ליד הוצאת "מסדה" בע"מ (1967). 158 עמ'.

שוופי הלחי האחת סיפורים מאת שרגא קדרי. ספרית "מקור". הוצאת אגודת הסופרים ליד הוצאת מסדה בע"מ (1967). 192 עמ'.

נערת המדבר, רומן, זר ליובלו ה-100 הקרב ובא של בית הספר החקלאי מקוה ישראל מאת אברהם פלן-מקלב. הוצאת "מסדה" בע"מ, רמת-גן. 170 עמ'.

תולדות הספרות העברית החדשה כרך ראשון : סופרי ההשכלה במרכז גרמניה (1784-1829) מאת ד"ר ח. ג. שפירא (תצלום המודורה הראשונה), תל-אביב (תשכ"ז). 580 עמ'.

הסיפורת העברית מהפשת גיבור. כיוונים בהתפתחו-תה האמנותית של הסיפורת העברית המודרנית מאת ישעיה רבינוביץ. ספרית מקור. הוצאת אגודת הסופרים בישראל ליד הוצ' מסדה. (1967). 184 עמ'.

לקראת אדם מסות מאת עזריאל אוכמני. ספרית מקור הוצאת אגודת הסופרים בישראל ליד הוצ' מסדה (1967) 208 עמ'.

ירמיהו הנביא והספר מאת נחמיה רבן. רמת-גן (1967) 174 עמ'.

פרקים בתולדות הרעיון המדיני מימי קדם ועד ימינו מאת יעקב בן אמתי (1967) 252 עמ'.

דרך מיתלה מאת ערן שורר. רמת-גן (1967) 136 עמ'.

קיום לדיוקנאות מאת יוסף ויץ תל-אביב תשכ"ז 191 עמ'.

נופי ישראל מדריך מסעות על פני הארץ מאת דב ניר. תשכ"ז 336 עמ'.

מגיא ההרנה לשער הגיא פרקי יומן, זכרונות ורשמים מימי השואה ואתריה עד לימי תקומת מדינת ישראל. מאת בני וירצברג. רמת-גן 1967.

יהדות אמריקה : אתגר ישראלי מאת אליעזר ליבנה. רמת-גן (1967). 100 עמ'.

הוצאת הקיבוץ המאוחד :

דברים מאת יצחק טבנקין. כרך ראשון (1918-1934). 552 עמ'.

בהיאבקות על הדמות מבחר מאמרים מאת משה ברסלבסקי תשכ"ז 288 עמ'.

היהודים בדורותינו פרקים בסוציולוגיה של היהודים מאת אהרן ישראלי. מהדורה שלישית, מורחבת. תשכ"ז 400 עמ'.

לידתה של הציפיליזאציה במזרח הקרוב מאת הנרי פרנקפורט. מאנגלית אברהם יבין. תשכ"ז 144 עמ'.

עם 34 עמודי תמונות ולוחות. סוציאליזם מול ניאוקאפיטאליזם. קובץ בין-לאומי לשאלות תנועת הפועלים בעריכת שלמה דרך. תש"ז 208 עמ'.

דוסמוייבסקי, קאפקא, בקט עיונים ביצירותיהם מאת מתי מגד. תשכ"ז. 246 עמ'.

מרד הכושים מאת לואיס וילומאקס. עברית יצחק טישלר. תשכ"ז 264 עמ'.

ובנגב; וישובים יהודיים מלבנון ובסוריה; מחקרים שונים. נוספות: מחקרי ארץ (סקירה על חקירת ארץ-ישראל).

נדחי ישראל מאת יצחק בן-צבי [הוצאה מחודשת, ערך א. ראובני]. ירושלים תשכ"ו. 326 עמ'. בלויית תמונות, ביאורים ומפתחות.

מבוא: גולת ישראל ותקומת מדינת ישראל. פרקי הספר: קדמות שבטי ישראל בערב; שבטים ומדינות יהודיים בערב; יהודי חיבר וגורלם; תימן; סוריה והלבנון; פרס; כורדיסטאן; אפגאניסטאן; יהודי בוכארה; קווקז; קרימצ'אקים; חורזים וכורזים; זים; קאייפנג'פו; מסורות מקראיות בדרום-מזרח אסיה; הקראים; לא יסור שבט מיהודה.

מחקרים ומקורות מאת יצחק בן-צבי [ערכו זלמן שזר, נשיא מדינת ישראל; מאיר בניהן]. ירושלים תשכ"ו. 608 עמ' בלויית ל"א לוחות.

שערי הספר: מקורות; אגרות מצפת וירושלים שנשלחו למשה מונטיפיורי; שלוחי א"י באיטליה במאה הי"ח ובמחצית הראשונה של המאה הי"א; קהלות פרס וקורדיסטאן; מסעות (ששון חי לבית קשתילא); חקר התנועה השבתאית; כתרי התורה.

זכרונות ורשימות מהנעורים עד 1920 מאת יצחק בן-צבי. ירושלים תשכ"ו [ערכו רחל ינאית בן-צבי ויהודה ארז]. 496 עמ'. בלויית תמונות.

הקדמות העורכים; מתוך הקדמת המחבר; חלק ראשון — זכרונות; נעורים; נסיעתו הראשונה לארץ ישראל; הציונות הסוציאליסטית בראשיתה; התארגנות "פועלי ציון" בארץ; ירושלים; המפלגה והשומר; מאורעות יפו; המהפכה התורכית; עם ה"שומר" בגליל; סיור במולדת החשמונאים; מסע לערי תורכיה; הקונגרס הציוני התשיעי וועידת פוע"צ; "האחדות"; סיור לתרבות שומרון; באוניברסיטה בקושטא; מלחמת העולם הראשונה; גזירת ורדיפות; בשליחות לאמריקה; הגדודים העבריים; איחוד תנועת הפועלים; מכתבים מהגדוד; דמויות (ב. ברוכוב, יהושע ברזלי, יחזקאל חנקין, צבי בקר, ישראל גלעדי, מרדכי לויצקי, יוסף זלצמן, אלעזר פינקלשטיין, מנדל פורטוגלי; רשומות (ובו מאמרים בנושאים שונים).

ארץ-ישראל ויישובה בימי השלטון העות'מאני מאת יצחק בן-צבי. ירושלים תשכ"ז. 478 עמ' בלויית מפות ותמונות [הדפסה מאמהות של מהדורת מוסד ביאליק תש"ו, והוכנסו בה חיבורים ותוספות מאת ד"ר דוד תמר ופרופ' ח. ז. הירשברג]. בקורת מפורטת על הספר מאת דוד תמר באה ב"מולד", חוברת 125-126, טבת תשי"ט.

אינפניו ההולכים לקראתו. שירים מאת אברהם חלפי תשכ"ו 48 עמ'.

פעילות שירים מאת מנחם קוטנר. תשכ"ז 63 עמ'. לא על האבן לכה שירים מאת אנדרד אלדן. תשכ"ז 88 עמ'.

פנאי שירים מאת זלדה. תשכ"ז. 84 עמ'.

הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית:

הפילוסופיה של שלמה מימון מאת שמואל הוגו ברגמן. מהדורה שניה מתוקנת ומורחבת. ירושלים תשכ"ז 236 עמ'.

החברה הישראלית רקע, התפתחות ובעיות מאת ש"נ אייזנשטדט תשכ"ז 390 עמ'.

מימון הממשלה בישראל התפתחות ובעיות מאת אמוץ מורג. ירושלים תשכ"ז 359 עמ'.

יהודי בריטניה חייהם ובעיותיהם בדורנו. ערכו שאול אש ושמואל יהודה גולד. המכון ליהדות זמננו. ירושלים תשכ"ו 231 עמ'.

The Philosophy of Solomon Maimon by Samuel Hugo Bergman. Translated from the Hebrew by Noah Jacobs. Jerusalem 1967. p. 326.

A Commentary on the Book of Exodus by U. Cassuto. Late Professor of Bible at the Hebrew University of Jerusalem. Translated from the Hebrew by Israel Abrahams, Professor of Hebrew, University of Capetown. p.509.

The Israel-Syrian Armistice. Problems of Implementation 1949-1966 by N. Bar-Yaacov, M.A., Ph.D., Senior Lecturer in International Relations, The Hebrew University, Jerusalem: Jerusalem 1967.

371 עמ'. (בצירוף מפות).

מכון בן-צבי באוניברסיטה העברית:

יהודים כמצרים במאה התשע-עשרה מאת יעקב מ. לנדאו, ירושלים תשכ"ז 302 עמ'.

ספר תולדות הארץ גלגולי נוסחאות וערכו מבחינה היסטורית נוספו עליו הנהגות הארץ ואזכרות ראשונות מאת מאיר בניהן. ירושלים תשכ"ז 392 עמ'.

יד יצחק בן צבי:

שאר ישוב מאת יצחק בן-צבי [הוצאה מחודשת, ערך מיכאל איש-שלום] ירושלים תשכ"ו. 576 עמ', בלויית תמונות, מפות ומפתחות.

שערי הספר: הגליל; ארבע ערי הקודש וישובים עירוניים אחרים; בהרי אדום ובערבה; בהרי יהודה

קרן הגימלאות המרכזית של עובדי ההסתדרות בע"מ

קרן הפנסיה הציבורית הראשונה בארץ (נוסדה בשנת 1954)

מאגדת בתוכה עובדי ההסתדרות ומוסדות ציבוריים

הקרן משלמת:

קיצבה חודשית קבועה לפורשים מן העבודה לעת זיקנה לכל ימי חייהם מינימום 35% ומכסימום 70% מן "המשכורת החודשית הכוללת"; וכן גם קיצבה לשאירים אחרי מות בריהקיצבה;

קיצבה חודשית קבועה לאלמנות, ליתומים, להורים ולבני משפחה של חברי הקרן התלויים בפרנסתו של החבר במקרה של מותו לפני הגיעו לגיל הפרישה (עד 85% מן "המשכורת החודשית הכוללת"); גם אלמנה עובדת זכאית לפנסיה.

מלבד הקיצבה החודשית דלעיל משלמת הקרן מענק חד-פעמי של דמי ביטוח חיים לשאירים, או ליורשים של החבר אשר מת לפני גיל הפרישה מן העבודה בסכום השווה למשכורת של 12 חודשים, ומינימום — 4,000 ל"י;

קיצבה חודשית במיכסה של 50%-70% מ"המשכורת החודשית הכוללת", מלאה או חלקית, לנכים כל זמן שאינם מסוגלים לעבודה (בגיל הפרישה מן העבודה זכאים לקיצבת זיקנה) וקיצבאות לשאירים אחרי מותם.

תשלום חד-פעמי עם הפסקת החברות בקרן לפני גיל הפרישה (פיטורים או התפטרות).

מלבד זאת זכאים חברי הקרן להלוואות, בתנאים נוחים, לשיכון ולמטרות קונסטרוקטיביות אחרות; וכן עוזרת הקרן לחבריה ברכישת דירות בחברות שיכון ציבוריות.

הון הקרן בסוף שנת 1966 הגיע ל-275 מיליון ל"י ובסוף שנת 1967 יגיע ההון לפי המשוער ל-330 מיליון ל"י. למעלה מ-80% מההון הם ב"השקעה מוכרת" בהתאם לתקנות האוצר ובאותו שיעור מגיע גם אחוז ההשקעות בהצמדה.

מספר בני הקיצבה לסוף שנת 1966 — 3,100 וס"ה הנפשות המתקיימות על פנסיה מתקרב ל-5,000; בסוף שנת 1967 יגיע מספר בני הקיצבה המשוער ל-3,700 וס"ה הנפשות כנ"ל ל-6,000.

יתרת ההלוואות שבידי החברים הסתכמה בסוף שנת 1966 ב-45 מיליון ל"י.

זכויות נפגעי מלחמת ששת הימים בקרן:

הנהלת הקרן החליטה לראות בכל אותם חברי הקרן שנפגעו במלחמת ששת הימים בחזית ובעורף, בלי לשנות את חוקת הקרן בנדון, מקרי פטירה ונכות רגילים. כן אישרה ההנהלה, בהתאם להחלטת המחלקה לאיגוד מקצועי, תשלום מענק חד-פעמי מיוחד לפצועים במלחמת ששת הימים בסך — 250 ל"י לכל אחד.

**המועצה
לשיווק
פרי הדר
לישראל**

**ברכת חברת החשמל לישראל
לשנת תשכ"ח**

שיכון עובדים בע"מ

רחוב ליאונרדו דה ווינצי 21, תל-אביב

שכון פועלים

+

שכון עולים

+

שכון ותיקים

+

שכון בהתישבות

המשביר המרכזי

החברה הקואופרטיבית להספקה בע"מ

וחברות העוזר שלו

המשביר לצרכן בע"מ	המשביר המרכזי — כספים והשקעות בע"מ
חברת "מעבר" בע"מ	המשביר המרכזי — יבוא וייצוא בע"מ
מכוני תערוכת של המשביר בע"מ	המשביר המרכזי — יבוא מספוא בע"מ
"הזרע" בע"מ	המשביר המרכזי — יבולים בע"מ
המשביר המרכזי, לונדון	המשביר המרכזי לתעשייה בע"מ

חברת פלטרייד, לונדון

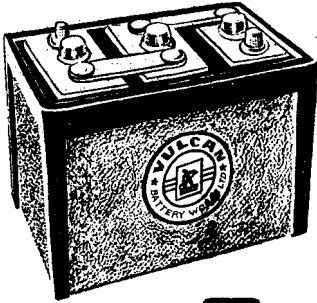
הספקה כללית של צרכי הבית, המשק החקלאי והתעשייה של תוצרת הארץ
וסחורות יבוא

על ידי:

הסניפים לסיטונות: בתל-אביב, חיפה, ירושלים, עכו, קרית שמונה ואילת.

"המשביר לצרכן" לקמעונות: בכל סניפיו בארץ.

לאורך
זמן
עם
מצבר
וולקו

תמימים סולבור
SULCOR

... מרכזה ...
תעשיית ניר רגיש להצטקות
האחים כאהן ושות' בע"מ
ירושלים תל ארזר בית חרש יטל 61873

לתכנון • לבנין • להנדסה • לתעשייה • ולפיתוח

הסוכנות הראשית למכשירי כתיבה

רחוב לבונטין 26, טלפון 612165 תל-אביב

אניה

- ניר פחם בטיב מעולה
- נוזל לתקון שעוניות
- סרטי כתיבה
- צבע להכפלה
- שעוניות להכפלה

מחלקה מיוחדת לניר רציף למכונות י.ב.מ.

בית החרושת:

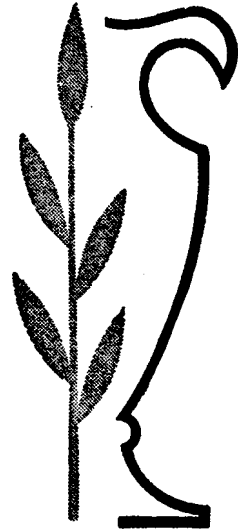
דרך השלום מס' 10, נחלת יצחק, טלפון 32177

המפיץ הראשי:

מכשירי כתיבה, רחוב לבונטין 26, טלפון 612165, תל-אביב

אין זה מקרה

... זו השנה השמינית ברציפות צועד "שמן"
בראש יצואני השמנים בישראל ונמנה על
"משפחת המליונרים" ביצוא.
זאת ועוד: גם השנה זכה ביח"ר "שמן"
ב-5 מקומות ראשונים במשאל העם על
המוצר המובחר שנערך ע"י מכון דיכטר
לחקר דעת הקהל.

יש לכך סיבה!

"שמן" - תמיד צועד בראש

...חסוק לצידה

אק -
במחפז
החסכון
לבנין
אבניק -
בתכנית
בר-מצוה

משוד השיכון

חברת הכשרת הישוב בישראל בע"מ

השקעות הון/פיתוח ובניה
אזורי תעשיה ומסחר
אזורי מגורים ושיכון

המשרד הראשי: ירושלים רח' הלל 14 טלפון 24339 29389

סניפים : תל-אביב שדרות רוטשילד 13 טלפון 52070

חיפה רח' חסן שוקרי 8 טלפון 62595

תל-אביב-יפו
Tel-Aviv-Yafo
שולם — P.P.
107

נדפס במדינת ישראל, בדפוס גרוסלם פוסט, ירושלים

השולח: "מולד" תל-אביב, רחוב פינסקר 2, ת.ד. 4449